ШУМЕНСКИ УНИВЕРСИТЕТ SHUMEN UNIVERSITY

FACULTY OF MATHEMATICS AND INFORMATICS

МЕЖДУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ
„ИКОНОМИЧЕСКИ НАУКИ И УСТОЙЧИВО ОБРАЗОВАНИЕ“ 2022

СБОРНИК НАУЧНИ ТРУДОВЕ

INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
„ECONOMIC SCIENCES AND SUSTAINABLE EDUCATION“ 2022
CONFERENCE PROCEEDINGS

Ш У М Е Н
2022

ШУМЕНСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ЕПИСКОП К. ПРЕСЛАВСКИ“
ФАКУЛТЕТ ПО МАТЕМАТИКА И ИНФОРМАТИКА

KONSTANTIN PRESLAVSKY UNIVERSITY OF SHUMEN
FACULTY OF MATHEMATICS AND COMPUTER SCIENCE

МЕЖДУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ „ИКОНОМИЧЕСКИ НАУКИ И УСТОЙЧИВО ОБРАЗОВАНИЕ“ 2022 СБОРНИК НАУЧНИ ТРУДОВЕ

INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE „ECONOMIC SCIENCES AND SUSTAINABLE EDUCATION“ 2022 CONFERENCE PROCEEDINGS

ТЕМАТИЧНИ СЕКЦИИ	THEMATIC SECTIONS
ИКОНОМИЧЕСКИ НАУКИ – ВЪЗМОЖНОСТИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА	ECONOMIC SCIENCES - OPPORTUNITIES AND CHALLENGES
УСТОЙЧИВОСТ И УСТОЙЧИВО ОБРАЗОВАНИЕ	SUSTAINABILITY AND SUSTAINABLE EDUCATION

Ш У М Е Н

2022

Настоящият сборник съдържа научни доклади, изнесени на проведената през април 2022 година в Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“ международна научна конференция „ИКОНОМИЧЕСКИ НАУКИ И УСТОЙЧИВО ОБРАЗОВАНИЕ“, посветена на 50-годишния юбилей на Шуменски университет. Докладите съдържат резултатите от научните изследвания на преподаватели, докторанти, специалисти и студенти от Шуменския университет, други учебни заведения и организации. Конференцията е частично финансирана от проект РД-08-149/02.03.2022г. на Шуменски университет.

Публикуваните материали са рецензирани. Авторите носят отговорност за съдържанието на материалите, изразените мнения, използваните данни, цитираните източници и езиковото оформление на текстовете.

This volume contains the reports presented on the International Scientific Conference „ECONOMIC SCIENCES AND SUSTAINABLE EDUCATION“ held at Konstantin Preslavsky University of Shumen in April 2022. The Conference is Dedicated to the 50th Anniversary of Konstantin Preslavsky University of Shumen. The reports contain the results of the research of lecturers, PhD students, specialists and undergraduate students at Konstantin Preslavsky University of Shumen, other Higher Education Institutions and organizations. The conference was partially supported by project RD-08-149/02.03.2022.

The published materials are peer-reviewed. The authors are responsible for the content of the materials, the opinions expressed, the data used, the cited sources and the language layout of the texts..

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ:	EDITORIAL BOARD:
Доц. д-р Румяна Златева, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски" – *председател*	Assoc. Prof. Dr. Rumyana Zlateva, Konstantin Preslavsky University of Shumen – *председател*
Доц. д-р Славена Стоянова, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски"	Assoc. Prof. Dr. Slavena Stoyanova, Konstantin Preslavsky University of Shumen
Доц. д-р Деница Загорчева, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски"	Assoc. Prof. Dr. Denitsa Zagorcheva, Konstantin Preslavsky University of Shumen
Проф. д. ик. н. Елена Мищенко, Тамбовски държавен технически университет, Русия	Prof. Dr. Sc. Elena Mishchenko, Tambov State Technical University, Russia
Доц. д-р Али Балканлъ, Истанбулски университет, Турция	Assoc. Prof. Dr. Ali Balkanli, Istanbul University, Turkey
Доц. д-р Ингрида Шаркиунайте, Вилнюски университет, Литва	Assoc. Prof. Dr. Ingrida Sharkiunaite, Vilnius University, Lithuania
Проф. д.н. Наталия Павлова, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски"	Prof. D.Sc. Nataliya Pavlova, Konstantin Preslavsky University of Shumen
Доц. д-р Лиляна Каракашева, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски"	Assoc. Prof. Dr. Lilyana Karakasheva, Konstantin Preslavsky University of Shumen

© Университетско издателство „Епископ Константин Преславски”
Konstantin Preslavsky University Press
ISBN 978-619-201-649-4

ПЛЕНАРНИ ДОКЛАДИ

МЕЖДУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ

ИКОНОМИЧЕСКИ НАУКИ
И
УСТОЙЧИВО ОБРАЗОВАНИЕ
2022

DEVELOPMENT OF WORLD ECONOMY IN THE FOCUS OF TECHNOLOGY AND KNOWLEDGE: ANALYSIS OF PROGRESS, FROM TRANSISTOR TO METAVERSE PHENOMENON

ALI O. BALKANLI

ABSTRACT: *World economy went through a major transformation after World War II. This period which expresses the years after the 1950's is a period in which technological inventions and changes in the mode of production are experienced for the world humanity. The economies that are determinant in the world economy have created a new world order by using knowledge effectively in this change process. Eectronical developments and knowledge (educational formation) and their's conversion into production have been an important determinant in this change. . In the last condition, the technology fed by knowledge (R&D) and electronics has opened the door to the metaverse world, which has the chance to propose a new structuring in national and international trade. In this study, the developments that emerged in the developed economies of this period creating to change in the world economy were examined and in this surround, determinations were made to set an example for developing economies.*

KEYWORDS*: Economic Development, Internatonal Trade, Technology, Electronic, Knowledge*

JEL: *F41, F43, F44, F60, F64*

Introduction

The world lived a global epidemic that started in the late 1800s and continued during World War I. It was a big outbreak and affected a big rate of the world. After this pandemic crisis, there was a short period of calm. This calmness was disrupted by an economic crisis that started in the USA in 1929, and we were faced with a crisis environment that lasted until 1936 and spread all over the world. After the economic crisis, a short time later (in 1939) the world entered a new war condition. This war lasted until 1945, causing great destruction in most of the countries that entered the war. With the end of the war, world societies and the world economy entered the process of healing and recovery. This new period did not only mean recovery, but also the transition to the restructuring period. This period is a period of restructuring and in this period, great changes had experienced according to the past.

In fact, these years were also called "golden years" because most countries were able to achieve high economic growth rates in this period (1950s).

It is necessary to examine the decisive changes in the period under review in two dimensions. In the first dimension, there are changes experienced by developed economies. The second dimension is the developing economies dimension.

In terms of developed economies such as England, Germany and the USA, the industrialization process that started in the 1700s and 1800s for these economies moved to a different track in the 1950s and after compared to the past. Developing economies tended to realize this development, which developed countries began and experienced in the 1650s and 1800s, only in the 1950s. These countries entered the industrialization process with the 1950s nd after (with a great time delay, unlike the developed economies), and thus they tended to provide their economic development through industrialization.

There is actually a big and important point here: The founders and developers of Modern economics come out in the industrial revolution and development period of these countries. For this reason, it can be said that the industrialization orientation of the developing countries in the 1950s and the orientation of the developed countries in the 1950s are different from each other. However, first of all, it should be stated that behind this differentiation between countries in the world economy, there is a late (or early) realization/perception/realization of the "economic knowledge-thinking and logic" that also brings industrialization.

First of all, this is the main problem. In this context, in order to understand the great change in the world economy in the 1950-2020 period and to make suggestions for the future, this change and determinants/infrastructure of change was analyzed in this study. And also, in this context, it was tried to determine the factors that are effective in determining competition in today's world economy and their determinants.

1. Three Dynamics of Transformation in the Economic Development: Electronics, Knowledge and Education

Although different and different appearances may be in question, it is clear that the importance they attach to the economy (and the strength of their economies) lies behind the existence and strength of world societies. The strength of economies is related to the fact that they are growing faster than other societies and that they offer more welfare to their societies. This strength of the economies, on the one hand, is related to the quality of the production factors. On the other hand, this strength of economies is also related to the production processes at the same time (with modern and new production cycles). This is particularly important in the economies of the 20th and 21st centuries. At this point, the concept of "innovation economy" has been put forward by some economists. In here, we must say that innovation economy refers to the change and innovation in economic activities, thus focusing on producing new goods and services, developing new processes [39].

In today's world, technology and technological progress are among the main determinants of the global economy. In fact, this technological progress has a great share in the transfer of the world economy to global economic conditions. Under the influence of the developments in the world of electronics after 1945, the world economy opened the door to a new restructuring in the 1970s, and this restructuring gove road to globalization in the 1990s. This new restructuring, which manifested itself as globalization in the 1990s, emerged primarily in developed economies. This change was spread to other countries in waves in the second phase [11,12,13]. These development differences gave to developed countries (from the 1945s to the 1990s and 2000s) "leading ground" in the world economy and politics. It is clear that this differentiation is a great differentiation that needs to be analyzed in detail in order to understand the present and the future. Because inhere lie the determinants of power in today's world economy and politics [39].

While the change that started in electronics created the change of production lines in the production cycle of the economy, creating new products also changed the consumption structure and process in the world economy. The period from the 1946s to the 2000s refers to the transition from electricity to electronics and nano-electronics.

In the world economy before the 1950s, products and production lines had a structure between electricity and electronics (which can be called an intermediate period according to today) [10]. Most of the devices using electrical energy were work with voltages between 120 Volts-220 Volts-500 Volts and their working cycles were quite simple compared to today's devices [15]. In the 1950s, great changes began to emerge in this field.

These developments were the result of the support of research and development activities and especially these great changes have emerged in the field of electronics. In particular, we must point out that the main root of change was inventing of the transistor in 1947 [4]. The transistor was invented at Bell Labs in 1947 and announced in 1948. The invention of the transistor had a parametric place in big change. Because transistors are -indispensable- the electronic infrastructure element of the change in the world economy after the 1950s.

In a way, the invention of the transistor both led to the invention of new commercial products and also brought about the reorganization of production lines. Therefore, it is necessary to accept the 1950s as the beginning years of change in the world economy. In this process of change, after the new developments/inventions that started in the USA, it was in

question that Japan realized the increase in commercial products in the world trade by using this technology (behaving before the USA) [4,19]. For understanding to M.V. Posner's "Technological Gap Theory" or Raymond Vernon's Product Cycle Analyses" in International Economics, of the 1960s, or to today's developments, we must focus on electronic developments of the 1950s which create technology. Because distinguishing factor that creates the development gap between today's economies is this.

After inventing of the transistor, being the result of research and development activities, the Americans invented the integrated circuit (IC, integrated transistors), which is the advanced form of the transistor, in the second step [19]. This situation is actually an expression/result of producing and having knowledge. The USA did not stop with the invention of the IC, and in the next step, he invented the processor, which is an advanced state of the IC, and created computers with the support of knowledge that create to transistor - IC – processor [4].

However, it should be noted here that the 1950s was a period in which great changes manifested themselves not only in electronics but also in other fields. Among these changes, first of all, we need to count the faster increase in foreign direct investments to the whole world than before, second only to the changes in the field of electronics.

In the period from the 1950s to the 2000s, knowledge, and research took place in the background of the development in the electronics industry. While knowledge and research opened the door to new products, new products (transistors, integrated, processors) brought knowledge to be compiled and interpreted, this change also paved the way for the formation of new products. In a way, it can be said that these developments were backgrounded the 21st century to be defined as the knowledge age.

The changes that started in the late 1940s (1950s) and emerged especially in the focus of electronic and technological development were the main supporters of the economic growth that emerged in the world economy in this period [16]. Here, distinctive development knowledge is education [46]. Because education is of great importance at the point of increasing efficiency in production.

Here, it is a fact that in today's world, yesterday's industrial economies are turning into a knowledge economy. It is obvious that the source of wealth and prosperity in this "new economic order", which started in the 1950s and is dominant today, is "knowledge-based innovation". Developed countries have provided their development with new inventions and inventions (innovations) according to the conditions of the day in 1947 and after. The situation is the same today: Today, the way to get rich is through innovation. However, according to the 1950s, more clearly and different from yesterday, economic wealth has now become knowledge-based [39].

It is clear that the rapid and great development in knowledge technologies, which emerged as a result of the development of the electronics industry, deeply affects economic and social life. In fact, bringing together potential producers, suppliers, users, and consumers on the open network that emerged after the electronics industry-technological development carries economic communication and activities to the electronic environment [49].

Especially when we think that competition has become dynamic in today's world economy, it should be considered that strengthening the knowledge-education-R&D structure of countries can provide dynamic competition in foreign trade. Because it is clear that there is dynamic activity on the basis of the concept of dynamic competition, and behind this concept is the innovation/innovation phenomenon/orientation [39]. In terms of nations, the background of this is the knowledge-education and R&D structure, and there is a need to reorganize and shape foreign trade (and therefore domestic trade) within this framework.

2. Bridge from Electronics Industry to Knowledge, Technology and E-Commerce

Towards the end of the 1970s, in the process when the electronics industry transitioned from transistor to IC (integrated circuit) and processor, the first computers similar to today's began to show themselves. In the 1960s, with the development and spread of "relatively small" computers instead of computers that filled a room, the use of these computers increased, and in the second step, these computers were able to communicate and interact with each other through "servers". The next step is the emergence of the internet. The emergence of the Internet, on the other hand, explained the emergence of a new process that also changed the world economy: E-Commerce.

The first studies in the field of the internet in the world started with the establishment of ARPANet in 1969 in the US Department of Defense in the form of a packet-switched network. TCP/IP (Transmission Control Protocol/Internet Protocol) protocol, which was developed on the same network, later on, has been used on ARPANet since 1983, and the creation of the first internet backbone network was carried out by NSFNet (National Science Foundation) in 1986 [24].

Following this process, with the support of the widespread use of personal computers, the internet became available to the public after 1989. Although ARPANET, the network where TCP/IP was first used, was deprecated in June 1990, this network was replaced by commercial and government backbones in the USA, Europe, Japan, and Pacific countries. has gained momentum since then. In the support of the development of these networks, the commercial development of the internet has been since 1991 [24].

Figure 1. Statistics of the Internet, Social Media, Mobil Using in the World (2021),
https://dijilopedi.com/2021-dunya-internet-sosyal-medya-ve-mobil-kullanim-istatistikleri/ 20.02.2022.

Electronic commerce (e-commerce) can be considered as online economic activities that individuals and institutions carry out in an electronic environment without physical confrontation [1]. The difference from traditional trade is that it does not need a concrete market or environment. E-commerce means opening new doors for both developing and developed countries. In fact, although the gains seem to be knitted in developing countries in the short run, developing economies will also gain from this trade in the long run [42]. However, it should be noted that the following factors have an important place in the success and development of e-commerce [9]:

- Market size
- Bank account use
- Internet use
- Smartphone use
- Ease of doing business
- Population density
- Mail reliability
- Trust
- Saving culture
- Maturity of e-commerce retailers

- Other factors (household income, prevalence of social media, etc.)

The basis of e-commerce is „www web technology”. Because while the World Wide Web (www) met with users, it also opened the doors of online shopping to consumers. While the consumers have the opportunity to choose and evaluate the products with their options on the web, (regardless of the place), the financing, cargo, return, etc.. With opportunities and guarantees, they have become more advantageous (in certain cases). This meant further development of e-commerce. In a way, with the increase and development of e-commerce, new business models and economic order have emerged. E-commerce has created an economic order; because with e-commerce, the opportunity to buy and sell goods and services outside the concrete space has emerged, and this form of shopping has also brought a new structuring from production to supply and distribution. Metaverse technology will have also the same effect on trade.

While e-commerce often takes place in a consumer-to-business fashion, it can also take place business-to-business (B2B). Thus, the exchange of goods, services and knowledge of the enterprises is carried out over the electronic network (internet), which provides the opportunity to realize the supply times of the enterprises with lower costs and more effectively. E-commerce can also be carried out by communicating with each other on the internet (C2C). This e-commerce can be realized with www web organizations as well as other methods (forum, etc.). E-Commerce can be carried out between the enterprise and the state (B2G) and between individuals (C2G) (tax, SSI payments, customs procedures, etc.). Apart from these, e-commerce can also be carried out between machines (M2M) with the support of automating artificial intelligence computing devices.

The developing electronics industry here is also changing the dimensions and form of the internet and e-commerce. Until the 2020s, computers were connected to central virtual environments on the basis of www by connecting to a central network. As a new development, computers are now going towards a new structuring in a "decentralized" form by interacting directly with each other. Especially the developments that emerged as web3 technology bring a new perspective to the knowledge-processing world in terms of bringing infrastructure change.

In a way, in today's world, web3 technologies and the "metaverse", which can be defined as a virtual reality world, are intertwined. At the point where new technologies in the electronics industry meet with web3 technology, the metaverse phenomenon, which can be described as a digital-virtual universe (it can also be said that metaverse is a superstructure element in the presence of the new form of knowledge communication world), provides a new opening to e-commerce. The web3 format is also of great importance here. Essentially Web 1 is web reading. Web2 is reading and writing the web. Web3 is a readable, writable, and executable web application. Here machines can interact with each other and interactive services can be run [44].

Figure 2. Development of Internet (1970-2021),
Prati,Verma, „Evolution of Web”, https://dev.to/pragativerma18/evolution-of-web-42eh (13.01.2022).

In the metaverse world, which is described as a virtual world parallel to the real world, the world is reconstructed virtually. With the help of smart glasses and wearable technologies, a virtual world is created with the metaverse phenomenon. Here, virtual lands are sold, virtual

shopping centers are established, people can do their work and organize events in the virtual environment, including purchases and sales. It is clear that, to the extent that these developments can be used and become widespread in the economic and commercial plane, the metaverse phenomenon will also change the future structure of e-commerce. So much so that, with the support of web3, the "meta-human" phenomenon as a copy of real people dressed with sensitive devices in the metaverse universe (the digital universe parallel to the real world) is considered, in this environment trade, social productivity works (meetings, symposiums) are considered, concerts, etc.) At this point, in order to accelerate economic growth, increase and develop domestic trade and international trade, it is necessary to expect to turn to the metaverse field in the world.

Metaverse is a new type and structure of internet application and social formthat integrates avariety of new technologies. It supplies an immersive experience based on augmentedreality technology, creates a mirror image of the real world based on digital twin-technology, builds an economic system based on blockchain technology, and tightly-integrates the virtual world and the real world into the economic system, the social system, and the identity system, allowing each user to produce content and edit theworld. Ad also, metaverse is still a concept that is constantly evolving, and different participants are enriching its meaning in their own ways [21].

Metaverse is a space where people, places, and anything else you can think of is represented digitally. In other words, it is a world where real people are represented by digital objects. In many ways, Microsoft Teams or Zoom can be considered a form of Metaverse. In these digital channels, you can be in a static image or a live video. Metaverse is a digital world created to bring people together in a broad context. Metaverse can be used in many areas such as meetings, factory visit, recruitment or training in economic area [26]. Metaverse (system/technology) integrates and includes multi-technology, sociality, hyper spatiotemporality [21]. With it’s structure and functionality, metaverse may supply a channel to domestic and international trade at the dimension motivating to trade. Especially metaverse technologies may supply udio-visual virtual (with sensibility) reality atmosphere to provider and consumers and suppliers. In this surround, metaverse may be new area/future's technology, effecting to economic structure as e-commerce format and other economic ativites.

3. The Transformative Door/Effect of Technology and Knowledge: Industrial Revolutions and Economic Growth from Industry 1 to Industry 4

At the point reached in today's world, those who have knowledge have become more able to control and direct those who do not have knowledge. The transformative structure of knowledge, which affects technology and growth, shows itself with the change it has revealed in production throughout history. There are many examples of this in history. As stated above, the world economy, in the transformation process that started after 1950, gradually evolved into a completely different production structure than before. As of today, a production structure called “Industry 4” is becoming widespread in production with the support of electronic devices produced by knowledge in industrialization. In this case, it shows the transformative effect of knowledge.

As can be seen in detail in the figure below, there are 4 basic industry structures in the production process in world economies. In the industrialization process, which is defined as „Industry 1.0” or the 1st Industrial Revolution and manifested itself in the years 1650-1850, water and steam power create energy in a mechanical system and shape production, while in the production process called the 2nd Industrial Revolution (which is defined as the “Industry 2.0” period.) refers to a process in which electrical energy is the main energy source of production and the period after the 1850s. The production here is mainly based on mechanical systems. The "Industry 3.0" structuring in production is the 3rd Industrial Revolution and the

main determinants of this period's economic growth are the transistors and ICs invented between 1947-1958 and these are completely a creation of knowledge. Because these elements are the products of the environment in which knowledge is embodied by R&D and there is the effectiveness of knowledge in its essence.

The process called Industry 4.0, on the other hand, defines today's contemporary production structuring and is becoming more and more widespread. Production in factories is a structure controlled and managed by processors (processors/nano-electronic technology). In this configuration, there is little need for humans in production anymore. Production is highly dependent on automation. In this mode of production, production can be monitored, managed, and controlled remotely. It can be said here that the transistor, which was invented in 1947 and is essentially a logical processing unit, transformed into a processor by transforming and changing over time and provided Industry 4 in production. There is "knowledge" behind all the developments from the Industrial 1. revolution to the Industrial-4 revolution. And as we enter the 21st century, capitalism has transformed from "Industrial capitalism" to "Knowledge capitalism" [41]. And of course, all elements of economies (individuals, companies, states) in the knowledge economy will have the knowledge and they shall have become more powerful than those who do not. This power will mean „to be able to produce more, execute/govern/administrate more and supervise more”.

Industry 4.0, which means the shaping and embodying of knowledge in production, generally consists of the following 3 structures [25]:

1. Internet of Things
2. Internet of Services
3. Cyber-Physical Systems

Industry 4.0 production configuration is basically based on 6 principles: (i) Interoperability, (ii) Virtualization, (iii) Autonomous Management, (iv) Real-Time Capability, (v) Service Orientation and (vi) Modularity [38]. Industry 4 production structuring, It describes the most sophisticated mode of production in the world economy since the 1st Industrial Revolution, which humanity has reached and revealed with the knowledge it has acquired. In full expression, it can be said that knowledge is transformed into production.

This is especially important for states. The states, which were thought to be destroyed/weakened (even weakened) at the beginning of globalization have become stronger with the support of their classical powers as they were able to obtain and control knowledge over time. In a way, as we enter the 21st century, not only individuals and companies but also states that have taken part in the knowledge economy, contrary to popular belief, have become more deterrent than before, in the societies they are in. With the change, knowledge and people have become more countable and controllable [3]. And of course, their becoming stronger in this way has also been a reason for them to expand or narrow the freedom of societies at certain points. Of course, this issue is a subject of separate discussion.

Conclusion

What we have determined from this study is that the main determinant of developing economies to be among the developed countries is to increase the level of social education and knowledge, especially in terms of providing high qualifications, in addition to basic education. In an environment where the level of education and knowledge rises, the structure, composition, and growth rate of production in the country's economy may change over time. While the structure and composition of production in the economy and the rate of increase will change, the country's foreign economic relations will also develop. While this development means selling more competitive products to the outside world and producing many imported products domestically, it may also mean getting rid of the vicious circle of underdevelopment.

The important point here is that while the level and quality of education increase, the education areas should complement the deficiencies in the country's production and trade (domestic and foreign trade) areas. It is seen from the experience of the developed economies of the past that in today's competitive global world, the development of education is of great importance in societies, on the way to economic progress. However, what is meant by the improvement of education here is not merely the increase of educated people. More importantly, one step ahead of this, what is meant by the development of education is the creation of an education-knowledge production system that is sensitive to contemporary production and trade trends in the world economy and social needs.

REFERENCES:

[1] Akgül, Birol, (2004), „Elektronik Ticaretin Ekonomik Kalkınma Üzerine Etkileri, (Konya),https://www.eticaret.gov.tr/static//Pdf/0c3d2107a81940d59569ddc22b00681f_637196204386518277.pdf.

[2] Balkanlı, Ali O.,(2018), „Capital Crises and Translocation of Production at the World Economy", Lambert Pub., (Dusseldorf).

[3] Balkanlı, Ali O. Küresel Ekonominin Belirleyici Faktörleri Üzerine", Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, (XXI), Vol: 1, 2002, p. 25-26.

[4] Balkanlı, Ali O. (2019), „Ekonomik Gelişme ve Uluslararası Ticarette Elektronik, Eğitim ve İnsan Sermayesinin Etkenliğinin Değişimi ve Endüstri 4.0 Devrimi", Journal of Current Research on Business and Economics, 2019,9:1(1.heading of this article developed, derivated from this referenced article).

[5] Baykal,C.Murat, (2008), „Hukuk-Ekonomi İlişkisi ve Ekonomi Hukuku Üzerine", Ankara Barosu Dergisi Yıl:66 • Sayı: 4,Güz.

[6] Bılbao-Osorıo, B. ve Rodríguez-Pose,A.,(2004), "From R&D to Innovation and Economic Growth in the EU", "*Growth and Change*", Vol. 35 No. 4 (Fall), 434455.

[7] Bose, M.M., Haque, E.ve Osborn,D.R., (2007), "Publıc Expendıture And Economıc Growth: A Dısaggregated Analysıs For Developıng Countrıes", The Manchester School, Vol 75 No. 5 September, 1463–6786.

[8] Çakmak, Ö., (2008), "Eğitimin Ekonomiye Ve Kalkınmaya Etkisi", D.Ü.Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi 11, Çelebi, O. T., (2018), http://blog.milliyet.com.tr/20-nci-yuzyilin-dinamikleri-vetransistor/Blog/?BlogNo= 47535.

[9] Nielsen'den zikreden Deliçay, M., Perakende E-Ticaretin Yükselişi, s.8, https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2021/01/Perakende_E-Ticaretin_Yukselisi.pdf.

[10] Edmonson,N., (2017), „*Technological Foundations of Cyclical Economic Growth: The Case of the United States Economy*", Routledge, (Newyork).

[11] Ekekwe,N., (2010), "Nanotechnology and Microelectronics:The Science, Trends and Global Diffusion, (İçinde),

[12] Ekekwe,N., (Editor), „*Nanotechnology and Microelectronic:Global Diffusion, Economics and Policy*",Information Science Reference, (Newyork).

[13] Eliasson, Gunnar (1982), "*Electronics, Economic Growth and Employment Revolution or Evolution*", IUI Working Paper, No. 66, The Research Institute of Industrial Economics (IUI), Stockholm.

[14] Frederking, J., (2009), „Comparative Cost Advantage and Factor Endowment", https://www.grin.com/document/143853

[15] Gaudin, S., (2007), https://www.computerworld.com/article/2538123/ computerprocessors/ the-transistor--the-most-important-invention-of-the-20thcentury-.html.

[16] Gurgul, H. And Lach,L.,(2012), „Political instability and economic growth: Evidence from two decades of transition in CEE", (March 2012), Online at https://mpra.ub.uni-muenchen.de/37792/ MPRA Paper No. 37792.

[17] Gümüş, E. ve Çelikay, F, (2015), „R&D Expenditure and Economic Growth:New Emprical Evidence", Margin-The Journal of Applied Economic Research, DOI: 10.1177/0973801015579753 9:3.

[18] Hanushek, E.A., ve Wöbmann, L., (2021), "Education Quality and Economic Growth", Worldbank, Washington. https://siteresources.worldbank.org/ Educatıon/Resources/ 278200-1099079877269/ 547664-1099079934475/Edu_Quality_Economic_ Growth.pdf.

[19] Haviland, D. B.,(2002),www.nobelprize.org/educational/ physics/transistor/ history.

[20] Hobday, M., (1995), „East Asian Latecomer Firms: Learning the Technology of Electronics",Pergamon, World Development, Vol. 23, No. 7.

[21] Huansheng Ning, Hang Wang, Yujia Lin, Wenxi Wang, Sahraoui Dhelim, Fadi Farha, Jianguo Ding, Mahmoud Daneshmand, A Survey on Metaverse: the State-of-the-art,Technologies, Applications, and Challenges", https://arxiv.org/ftp/arxiv/papers/2111/2111.09673.pdf

[22] https://www.economist.com/science-and-technology/1998/01/01/the-middleage-of-the-transistor (2022).
[23] https://unctad.org/press-material/global-e-commerce-jumps-267-trillion-covid-19-boosts-online-retail-sales, (2022).
[24] http://www.internetarsivi.metu.edu.tr/tarihce.php, (2022).
[25] http://kergun.baun.edu.tr/20172018Guz/YZ_Sunumlar/Endustri_4_0_Belginar_Kurtulmus.pdf (Access:31.12.2021),p.2.
[26] https://ieconomy.io/nasdaqa-gore-potansiyel-tasiyan-4-metaverse/
[27] https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-(BT)-Kullanim-Arastirmasi-2021-37437, (2022).
[28] https://cdn-acikogretim.istanbul.edu.tr/auzefcontent/20_21_Guz/iktisadi_buyume_ve_kalkinma/4/index.html, (2022).
[29] Jason E. Lane, (2011), „Higher Education and Economic Competitiveness. https://www.researchgate.net/publication/ 271387344_ State University of New York Press, Albany.
[30] Jones, R.,(2017), 'Incremental Nanotechnology, Nanobusiness, Science Policiy', http://www.softmachines.org/wordpress/?p=2097.
[31] Keskin, A., (2011), „Ekonomik Kalkınmada Beşeri Sermayenin Rolü ve Türkiye", Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt: 25, Sayı: 3-4.
[32] Kılıç,R.,(2002), "Absolute and Comparative Advantage: Ricardian Model, https://msu.edu/course/ec/340/Kilic/lecture3.pdf.
[33] Lucas,Jr.,R.E., (1990), „Why Doesn't Capital Flow from Rich to Poor Countries?", AEA Papers and Proceedings, May, 1990, Vol:80,No:2,92-96.
[34] Lucas, J., Robert E. (2015), „Human Capital and Growth", The American Economic Review, Vol. 105, No. 5, Papers And Proceedıngs Of The One Hundred Twenty-Seventh Annual Meeting Of The Amerıcan Economıc Assocıatıon (May)
[35] Mahir, Erkan, (2012), „E-Ticaret Çağı: Profesyoneller İçin Türkiye'de ve Dünyada E-Ticaret", Optimist Yayınevi,(İstanbul). https://www.hiperkitap.com/e-ticaret-cagi-profesyoneller-icin-turkiyede-ve-dunyada-e-ticaret
[36] Mercan, M. Sezer,S., „The Effect of Education Expenditure on Economic Growth: The case of Turkey",2nd World Conference On Business, Economics And Management, WCBEM2013, https://core.ac.uk/download/pdf/82607031.pdf.
[37] www.oecd.org, (2022).
[38] https://www.endustri40.com/endustri-tarihine-kisa-bir-yolculuk/(Access:31.12.2021).
[39] Özsağır, A., (2012), „Yenilik Ekonomisini Öne Çıkaran Gelişmeler", Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar,Yıl 4 - Sayı 7 – Kasım.
[40] Öztürk, İ., (2008),"The Role Of Education In Economic Development: A Theoretical Perspective", http://mpra.ub.uni-muenchen.de/9023/ MPRA Paper No. 9023,(2008), posted 8. June (Journal of Rural Development and Administration, Volume XXXIII, No. 1, Winter 2001).
[41] Peter, Michael A. & Humes, W., (2003), „Policy Futures in Education",(in), *Educatıon In The Knowledge Economy*. Volume 1, Number 1, http://journals.sagepub. com/doi/pdf/ 10.2304/pfie.2003.1.1.1.
[42] Panagaria, A., E-Commerce, Wto And Developıng Countrıes https://citeseerx. ist.psu.edu/ viewdoc/ download?doi=10.1.1.202.5814&rep=rep1&type=pdf.
[43] Porter, M., (1990), („The Competititive Advantage of Nations", *Harvard Business Revie*w. http://www.economie.ens.fr/IMG/pdf/porter_1990_-_the_competitive_advantage_ of_ nations.pdf.
[44] Prati,Verma, „Evolution of Web", https://dev.to/pragativerma18/evolution-of-web-42eh, (Access:29.12.2021).
[45] Schumpeter,J.S., (1994), „*Capıtalısm, Socıalısm And Democracy*", Routledge, (Abingdon,1994).
[46] Taş, U. Ve Yenilmez,F., „Türkiye'de Eğitimin Kalkınma Üzerindeki Rolü Ve Eğitim Yatırımlarının Geri Dönüş OranI", Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 9(1).
[47] Telatar O. M. Ve Terzi, H., (2010), „Nüfus Ve Eğitimin Ekonomik Büyümeye Etkisi: Türkiye Üzerine Bir İnceleme", Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt: 24, Sayı: 2, 2010.
[48] Türkoğlu, Süleyman, (2014), „Bilgisayar ve İnternet", İstanbul Üniversitesi Yayınları, (İstanbul).
[49] Yumuşak, İ.G. „Elektronik Ticaretin Gelişmekte Olan Ülkelere Etkileri Ve Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme", „ODTÜ V. Uluslar arası İktisat Kongresi", https://econwpa.ub.uni-muenchen.de/econ-wp/mac/papers/0404/0404032.pdf

Authors' names: Ali Osman Balkanli, Assoc. Prof. Dr.
Affiliation: İstanbul University, Faculty of Political Sciences, Deportment of Politicis and Public Administration, Economics Branch
E-mail: aobalkan@istanbul.edu.tr

ПОВЫШЕНИЕ КАЧЕСТВА ИНЖЕНЕРНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УНИВЕРСИТЕТЕ НА ОСНОВЕ МЕЖДУНАРОДНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА И РЕАЛИЗАЦИИ СОВМЕСТНЫХ ПРОЕКТОВ[1]

Е. С. Мищенко, Н. Г. Чернышов

АННОТАЦИЯ: *Развитие инженерного образования показывает значительное увеличение масштабов подготовки инженерных кадров как в России, так и за рубежом. Это повышает требования к качеству подготовки инженеров, способности их к активной инновационной деятельности, а это в свою очередь определяет экономический успех предприятий, отраслей, регионов и в целом экономики государства. Актуальность статьи обусловлена важностью качественного и эффективного международного взаимодействия университета в рамках международных проектов по подготовке инженерных кадров. Целью статьи является показать направления данного взаимодействия, его результаты, а также выделить основные критерии оценки его качества. Авторами сформулированы основные направления международного взаимодействия университета с зарубежными партнерами по подготовке инженерных кадров, а также сформулированы подходы качественной оценки этого сотрудничества в рамках реализуемых образовательных программ.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *инженерное образование, международные проекты, оценка качества.*

JEL: I23, I22, I25

Введение

Изменения, происходящие в последние годы в сфере экономики и политики, в профессиональной среде наукоемких производств и образовательной среде, стали мощным катализатором возникновения новых направлений и форм подготовки, институциональных изменений в системе образования, которые находят прямое отражение в практике подготовки научно-педагогических кадров. Международные проекты в сфере инженерного образования в большинстве случаев опираются на международные и российские организации в области инженерной педагогики. Крупнейшими международными и европейскими организациями занимающимися проблемами инженерного образования являются IGIP (International Society for Engineering Education) и SEFI (European Society for Engineering Education).

Российские организации (СНИО РФ, «Ассоциация инженерного образования России»), занимающиеся вопросами инженерного образования, вносят значимый вклад во взаимодействие российских университетов с зарубежными инженерно-педагогическими организациями, участвуют и привлекают отечественные университеты в международные проекты в области инженерной педагогики.

Российские высшие учебные заведения получили право самостоятельно устанавливать прямые контакты с зарубежными партнерами, что привело к активизации участия в выполнении образовательных программ и проектов совместно с европейскими вузами-партнерами.

К числу первых и наиболее значительных совместно выполняемых международных проектов в сфере образования относятся проекты международной программы ТЕМПУС-ТАСИС, нацеленной на оказание технической помощи образовательным структурам стран СНГ, программа активизации академической

[1]Работа выполнена в рамках проекта ERASMUS+ „EngineeriNg educoTors pEdagogical tRaining”/ENTER (598506-EPP-1-2018-1-PT-EPPKA2-CBHE-JP).

мобильности в области высшего образования. Участие в данной программе явилось важным шагом на пути развития взаимопонимания в сфере высшего образования в европейских странах, обеспечило условия для обмена технологиями и методиками обучения, укрепило материальную и методическую базу учебного процесса [1, 2].

Тамбовский государственный технический университет (ТГТУ) имеет многолетний опыт участия в международных проектах в области инженерной педагогики: TEMPUS DIERUUNP 22265-2001, Tempus Networking Project NP 22296-2001, MULTICEP, TREM, ERASMUS+ ENTER и др. Многие преподаватели ТГТУ прошли совместно с европейскими коллегами передовую школу тьютеров и впоследствии передали свой опыт другим педагогам. Добившиеся наилучших результатов получили престижное звание Европейский преподаватель инженерных дисциплин ING-PAED IGIP. В рамках реализации международных проектов, по программе MULTICEP в университете создана специализированная лаборатория «Центр инженерной педагогики».

Проект ERASMUS+ CBHE project, MARUEEB 561890-2015 "Магистерская программа в области инновационных технологий в сфере энергоэффективного строительства в университетах России и Армении с участием работодателей" (MARUEEB). Проект способствовал достижению целей мероприятий наращивания потенциала в области образования, связанных с модернизацией, доступностью и интернационализацией высшего образования, его соответствия потребностям современного рынка труда и общества, за счет разработки и реализации новых инновационных программ в двух странах-участниках: Армении и Российской Федерации. Проект затрагивал разработку магистерской программы в сфере энергоэффективных строений. Основное внимание программы уделялось экономии энергоресурсов и защите окружающей среды. Проект предусматривал формирование Проектного Совета (Project Board), включающего представителя от каждой организации. В каждой стране-партнере назначалась главная организация, которая курировала реализацию мероприятий всех партнеров в России и Армении. В результате образовательные программы разработаны в рамках Болонского процесса с использованием новейших методов обучения – междисциплинарного и интерактивного, а также они отвечают требованиями Европейских стандартов качества.

Проект ТЕМПУС 544405-TEMPUS-1-2013-1-AT-TEMPUS-SMHES "Признание неформального (спонтанного) обучения в высшем образовании РФ" (VALERU). Программа VALERU была призвана обеспечить методологическую основу для признания результатов неформального / информального обучения в Российской Федерации на основе европейского подхода к этой проблеме. Признание результатов обучения неформальным или информальным способом в высшем образовании является бесценным ресурсом в контексте быстро меняющихся потребностей рынка труда и развитии идеи обучения в течении всей жизни. Основная цель заключалась в подготовке будущих специалистов и признания результатов неформального / информального обучения во всех российских регионах, так чтобы в дальнейшем эти специалисты смогли форсировать изменения на местах. Эти специалисты смогут обучать персонал в своих университетах и, следовательно, идеи о признании результатов неформального / информального обучения смогут распространяться по всей России. Проект являлся отличным упражнением в инициации процесса качественных изменений в системе образования. Проект VALERU финансировался в рамках программы Темпус в качестве национальной структурной программы на основе тесного сотрудничества между европейскими и российскими вузами, а также Сети Высшего Образования (Higher Education Network) — ведущего эксперта признания неформального / информального

обучения, сетей малого и среднего предпринимательства и профессиональных ассоциаций.

Проект ТЕМПУС 543727-TEMPUS-1-2013-1-IT-TEMPUS-SMGR "Онлайн система обеспечения качества программ обучения" (EQUASP). Проект был направлен на содействие разработке студенто-ориентированных технологических программ обучения, направленных на определение результатов обучения в соответствии с потребностями заинтересованных сторон и призван привести в процесс внутреннего обеспечения качества образовательных программ в российских университетах в соответствие с европейскими стандартами и принципами обеспечения качества, повысить качество, прозрачность и сопоставимость программ обучения в РФ, чтобы все заинтересованные стороны имели возможность дать обоснованную оценку образовательного процесса, предложенного программами обучения, и чтобы укрепить взаимное доверие к качеству образовательных программ. Проект способствовал модернизации высшего образования посредством онлайн системы документации и мониторинга качества программ обучения, признанию систем внутреннего обеспечения качества и онлайн систем документации и мониторинга на уровне компетентных национальных органов, с целью гарантирования их распространения среди всех университетов РФ и их последующего устойчивого развития.

Проект ТЕМПУС 517138 -ТЕМПУС-1-2011-1-CZ -TEMPUS-JPCR "Разработка магистерской программы двойных дипломов в области автоматизации/мехатроники". Основной задачей проекта являлась гармонизация российского, украинского и европейского инженерного образования и достижение обоюдного признания степеней посредством разработки и реализации магистерской программы двойных дипломов в области автоматизации/мехатроники. Результаты проекта стали: разработка совместной магистерской программы по автоматизации/мехатронике и использование технологии двойных степеней при обучении студентов; повышение квалификации преподавателей России и Украины и методическая поддержка учебного процесса; использование европейской системы оценки качества; создание международного образовательного пространства; организация пилотного обучения студентов; контроль и мониторинг качества; распространение результатов проекта; устойчивое развитие результатов проекта.

Проект ТЕМПУС 159311-1-2009-IT-JPCR "Сеть университетов для обучения магистров в области технологий управления водными ресурсами". Основной целью проекта являлась разработка и распространение в рамках уже существующей двухуровневой системы образования новой уникальной российской магистерской программы в области водоочистки для обучения специалистов и технического персонала, способных внедрить эффективный управленческий механизм управления водными ресурсами. Основными задачами проекта были: реформировать существующий учебный план в 6 российских университетах-членах консорциума с целью внедрения новой программы, ориентированной на получение совместной степени, как на российском, так и европейском уровнях, обеспечивающей сравнимость учебных курсов в российских и европейских университетах – членах консорциума; разработать новую учебную программу с учетом российских образовательных стандартов третьего поколения; расширить и улучшить знания российских преподавателей по экологическим проблемам, связанным с технологиями водоочистки, с помощью органов общественного управления и промышленных предприятий; развивать политику «Обучение в течение всей жизни», обучая не только студентов, но и менеджеров и специалистов других организаций, обладающих экологическими знаниями, а также сотрудников компаний, причастных к управлению водными ресурсами. Проект был призван сфокусировать учебный процесс на новых методах, таких как междисциплинарный и интерактивный

подходы, оценочные стратегии, практически применить данные подходы и стратегии для усовершенствования учебных программ, существующих в российских университетах, обеспечить совместное преподавание, мобильность и исследовательскую деятельность с помощью организации в каждом из российских университетов лабораторий по водоочистке, либо центров переноса технологий.

ТЕМПУС проект 530620-TEMPUS-1-2012-1-IT-ТЕМПУС-JPCR - обучение в течение всей жизни и магистратура в области инновационных технологий в сфере энергосбережения и экологического контроля в российских университетах с участием работодателей "GREEN MASTER". Целями проекта GREENMA являлись: реформирование существующего учебного плана в 11 российских университетах – участниках проекта, путем разработки и внедрения новой образовательной программы "Энергосбережение для защиты и мониторинга окружающей среды". Программа при этом должна была отвечать требованиям работодателей и рынка труда. Проект подразумевал создание сети университетов, предприятий и организаций для внедрения и распространения новой учебной программы, предусматривал развивать политику "Обучение в течение всей жизни", обучая не только студентов, но и менеджеров и специалистов других организаций. Стояла задача сфокусировать учебный процесс на новых методах, таких как междисциплинарный и интерактивный подход, обеспечить совместное преподавание, мобильность и исследовательскую деятельность с помощью ассоциированных членов консорциума.

Проект НЕПТУН. Проект НЕПТУН представлял собой сеть из 12 Европейских университетов, организующих практическое обучение для студентов по вопросам планирования и изучения техносферы – среды, созданной в результате деятельности человека. Студенты получили навыки сотрудничества и общения в международной и мульти-дисциплинарной среде, работали в незнакомой обстановке, в международной команде по темам, относящимся к их будущей профессии. Работа по реальным проектам дала студентам возможность улучшить управленческие навыки - обсуждение, планирование, сотрудничество в рамках недостатка времени, презентации, языковые навыки. Проект, реализованный в Тамбове, назван «Рекреация активного отдыха в пригороде Тамбова» и предполагал разработку студентами плана и проекта по созданию современного комплекса для летнего отдыха в спортивно-оздоровительном лагере "Сосновый угол" с полным набором необходимых услуг при рациональном использовании ресурсов и территории.

На современном этапе Тамбовский государственный технический университет реализует проект программы ЭРАЗМУС+ 598506-EPP-1-2018-1-PT-EPPKA2-CBHE-JP «Педагогическая подготовка преподавателей инженерных дисциплин» (ENTER) [3].

Целью данного проекта является разработка и внедрение нового мультикультурного и международного подхода к формальному послевузовскому профессионально-педагогическому образованию для преподавателей инженерных дисциплин. Данный подход ориентирован на максимальное использование технологий электронного обучения, тщательный анализ потребностей рынка труда и потребностей инженерных ВУЗов. Обучение преподавателей планируется организовать с учетом лучших европейских практик и методик. Программа проекта предусматривает разработку трех структурированных образовательных программ для преподавателей технических дисциплин. Программа первого уровня – Краткосрочное обучение (2 ECTS= 72 академических часа). Программа второго уровня – Профессиональная переподготовка (8 ECTS=288 академических часов). И программа третьего высшего уровня Международный специалист (20 ECTS= 720 академических часов) – это комплексная программа, ведущая к международной аккредитации.

В консорциум проекта вошли: Политехнический университет г. Порту (Португалия) – координатор проекта, Дубницкий технологический институт (Словакия), Таллинский технический университет (Эстония), Тамбовский государственный технический университет (Россия), Томский политехнический университет (Россия), Казанский национально-исследовательский технический университет (Россия), Донской государственный технический университет (Россия), Вятский государственный университет (Россия), Ассоциация инженерного образования России (Россия), Агентство стратегических инициатив в сфере образования «Болонский клуб» (Россия), Карагандинский государственный университет им. Е. А. Букетова (Казахстан), Казахский национальный университет им. Аль-Фараби (Казах-стан), Казахстанская ассоциация инженерного образования (Казахстан). Столь широкий охват различных педагогических школ позволит синтезировать лучшие педагогические практики подготовки преподавателей инженерных дисциплин. Тамбовский государственный технический университет в данном проекте выступает в качестве координатора рабочего пакета «Оценка качества образовательных программ».

Оценка качества реализации образовательных программ в контексте международного сотрудничества и реализации совместных проектов

Для оценки качества реализации образовательных программ инженерной направленности в контексте реализации международных проектов сформулирована система ключевых критериев, которые также могут служить критериями в аккредитации отдельных образовательных программ. Мировыми агентствами оценки качества образования определены параметры, характеризующие профессиональную подготовку инженерных специалистов, основной акцент в которых делается на конечный результат - итог углубленной практической подготовки, профессиональное становление специалиста и уровень его профессиональной компетентности. Наиболее распространенной признанной системой критериев оценки качества являются Европейские стандарты и рекомендации гарантии качества высшего образования (ESG) [4].

Рассмотрим обобщенные и наиболее важные критерии комплексной оценки качества взаимодействия университета и предприятия-партнера, базирующиеся на рекомендациях ESG:

- общая оценка образовательной программы, в поле которой реализуется сотрудничество университета и предприятия;
- финансовые, материально-технические и информационные ресурсы университета и предприятия, обеспечивающие комплексное сетевое взаимодействие;
- представители предприятия-партнера и профессорско-преподавательский состав университета, задействованный в процессе взаимодействия сторон;
- методики образовательной деятельности;
- учебно-методические материалы, используемые для аудиторной и самостоятельной работы студентов;
- совместная научно-исследовательская деятельность, в том числе по грантам и федеральным программам;
- степень участия предприятия-партнера в реализации образовательной программы;
- уровень сформированности компетенций и удовлетворенность результатами обучения в формате сетевого сотрудничества с предприятием выпускника университета;
- востребованность выпускников университета и анализ динамики их профессионального и карьерного роста.

На основе вышесказанного, основываясь на рекомендациях ESG, можно сформулировать следующие ниже критерии оценки качества реализации образовательных программ в контексте международного сотрудничества и реализации совместных проектов.

Стратегия, цели и менеджмент проекта. По данному критерию можно отметить наибольшее количество оценочных показателей, в которые входят:

1. Стратегия развития проекта на ближайшие годы.
2. Количество образовательных учреждений, участвующих в реализации проекта, уникальность проекта.
3. Каким образом влияют на реализацию проекта основные макрофакторы, (изменения нормативно-правовой базы; мировые, федеральные, региональные тенденции в области образования, конкуренции, демографических и культурных факторов и т.д.).
4. Согласованность целей проекта с целями и задачами профессиональной деятельности участника проекта.
5. Информационная доступность документированных целей проекта всем заинтересованным сторонам.
6. Является ли эффективной система управления проектом (перечень и состав подразделений, функции, должностные обязанности и распределение зон ответственности различных структурных подразделений).
7. Система управление проектом позволяет эффективно привлекать стейкхолдеров к анализу, проектированию и реализации проекта.
8. Система внутреннего мониторинга и экспертизы качества позволяет актуализировать содержание проекта в соответствии с изменяющимися условиями, а также осуществлять постоянную оценку процесса формирования компетенций и привлекать к этому процессу стейкхолдеров.
9. Наличие действующей системы ключевых показателей эффективности подразделений, участвующих в реализации проекта.

Структура и содержание проекта. Компетентностная модель участников проекта. Оценочные показатели:

1. Как компетентностная модель участника, коррелирует с запросами университета.
2. Заявленные компетенции учитывают потребности в специалистах данного уровня
3. Наличие в компетентностной модели, характеризующей личностные качества человека
4. Наличие в компетентностной модели социальных компетенций, направленных на развитие, поддержание и усовершенствование коммуникаций
5. Содержание проекта позволяет сформировать компетенции участника, разработанные с участием стейкхолдеров
6. В проекте сформулированы конечные результаты в увязке с формируемыми компетенциями.
7. Фонды оценочных средств разработаны на основе реальных практических ситуаций.
8. Каким образом фонды оценочных средств позволяют измерить формируемые компетенции.
9. Распределение дисциплин соответствует логической последовательности их изучения.
10. Процесс и механизмы привлечения представителей профильных предприятий к анализу и проектированию содержания учебных дисциплин.

Электронные учебно-методические материалы (ЭУММ). Оценочные показатели:

1. Процессы разработки и актуализации ЭУММ, участие в разработке ЭУММ стейкхолдеров.

2. Требования и наличие стандартов ЭУММ, регламентирующий его состав и структуру, содержание отдельных элементов, дидактические требования и организации экспертизы ЭУММ.

3. Каким образом скоординировано взаимодействие различных подразделений и кафедр при разработке и актуализации ЭУММ. Прописан ли механизм актуализации ЭУММ.

4. Регулярно ли продлеваются лицензионные соглашения на программное обеспечение, используемое для разработки и реализации в образовательном процессе ЭУММ.

5. ЭУММ, используемые в учебном процессе, обладают:

-последовательностью и логичностью изложения учебного материала

-наличием обобщений и выводов;

-наличием контрольных вопросов и заданий, в том числе тестовых материалов;

-достаточностью и качеством иллюстративного материала;

-наличием дополнительной литературы и гиперссылок на схожие по тематике сетевые ресурсы;

-разделами, позволяющими сочетать аудиторную и самостоятельную работу.

6. ЭУММ позволяют обеспечить проведение разных видов занятий.

7. Включают ли ЭУММ современные мировые достижения по направлению инженерной педагогики.

Технологии и методики образовательной деятельности в проектах в сфере инженерной педагогики. Оценочные показатели:

1. Технологии и методики, применяемые в образовательном процессе, способствующие более полному раскрытию содержания учебных курсов и формированию заявленных компетенций.

2. Каким образом применяемые технологии и методики образовательной деятельности обеспечены соответствующими ЭУММ.

3. Какие виды учебных занятий используются в образовательном процессе: лекции, семинары, лабораторные занятия, практикумы по решению задач, коллоквиумы, индивидуальные консультации, тренинги, деловые, ролевые игры, организационно-деятельностные, игры, групповые проблемные работы, дискуссии, технология «Мозговой штурм», анализ реальных ситуаций профессиональной деятельности, кейс-метод, метод образовательных проектов, лекция одновременно двух лекторов, лекция с заранее запланированными, ошибками, мастер-классы.

4. Является ли внедрение e-learning на проектном уровне частью стратегии вуза по повышению качества и доступности обучения.

5. Каким образом внедрение e-learning отразилось на процессах формирования: учебно-методического сопровождения учебного процесса, подготовки ППС, организации мультимедийного on-line и off-line обучения.

6. Позволяет ли уровень развития e-learning в вузе использовать на проектном уровне для повышения качества и доступности обучения новые образовательные методики, такие как: методики распределенных семинаров и групповых мероприятий; обучение и тренинг на рабочем месте.

7. Качество взаимодействия участников образовательного про-цесса: взаимодействие пользователя и контента и взаимодействие пользователей друг с другом.

Профессорско-преподавательский состав. Оценочные показатели:

1. К образовательному процессу в рамках образовательных проектов по инженерной педагогике привлекаются кадры, квалификация которых позволяет реализовывать учебный процесс с использованием утвержденных технологий и методик образовательной деятельности.

2. Распределение возрастного состава штатных преподавателей в процентах: до 30 лет, 31-45 лет, 46-55 лет, 56-70 лет, более 70 лет.

3. Система внутреннего мониторинга деятельности ППС и АУП. Примеры нормативно-правовых актов, регламентирующих данный процесс.

4. Система подготовки и переподготовки ППС позволяющая поддерживать компетенции преподавателей на уровне, достаточном для реализации проекта.

5. Система финансовой и нефинансовой мотивации ППС, нормативно-правовые документы, регламентирующие данную деятельность.

6. Каким образом система внутреннего мониторинга деятельности ППС позволяет оценить потенциал развития ППС.

7. Количество штатных научно-педагогических работников, участвующих в реализации проекта, ведущих также научную и преподавательскую деятельность в зарубежных вузах.

8. Процесс, периодичность и результаты проведения комплексной оценки ППС. Примеры нормативно-правовых актов, регламентирующих данный процесс.

9. Утвержденные требования к квалификации и компетентности преподавателей, привлекаемых к реализации проекта.

10. Стандарты и регламенты, определяющие учебную работу преподавателей.

11. Доля преподавателей, совмещающих работу в университете с профессиональной деятельностью по специальности.

12. Каким образом осуществляется привлечение представителей профильных предприятий к реализации проекта.

Материально-технические и финансовые ресурсы проекта. Оценочные показатели:

1. Материально-технические ресурсы, обеспечивающие эффективную и результативную организацию работы в рамках проекта. Перечень внутренних нормативных документов, определяющих виды и объемы материально-технических ресурсов, привлекаемых для реализации проекта.

2. Доля аудиторий, оснащенных ресурсами, обеспечивающими доступность информации, необходимой для эффективной деятельности участников международного проекта в области инженерной педагогики.

3. Насколько материально-технические ресурсы проекта позволяют внедрять e-learning, а также совершенствовать механизмы его использования.

4. Процессы формирования бюджета необходимого для реализации проекта, контроль его исполнения, результативности использования выделяемых ресурсов в ходе реализации проекта. Документы, регламентирующие данный процесс.

5. Являются ли прозрачными процессы формирования и использования финансовых ресурсов, направляемых на реализацию проекта, для преподавателей, слушателей, общественности.

6. Насколько финансовые ресурсы проекта позволяют приобретать, обслуживать и эксплуатировать материально-техническую базу и оборудование, необходимые для реализации проекта.

7. Насколько финансовые ресурсы проекта позволяют обеспечить учебный процесс преподавателями и сотрудниками с высоким уровнем квалификации и компетентности.

8. Каким образом обеспечивается доступность образования для людей с ограниченными возможностями.

Информационные ресурсы. Оценочные показатели:

1. Возможность использования информационной инфраструктуры университета, предназначенной для создания, хранения и доставки образовательного контента.

2. Предоставляется ли слушателям и преподавателям доступ к отсутствующим в библиотеке университета основополагающим работам, основным отечественным и зарубежным журналам, монографиям известных ученых и другой литературе по профилю проекта через фонды библиотек других университетов и/или электронные информационные ресурсы, размещенные в интернете.

3. Наличие системы управления информационными ресурсами, предназначенной для обеспечения административной и технической поддержки процессов, связанных с электронным обучением.

Уровень сформированности итоговых компетенций участника проекта и удовлетворенность результатами обучения в рамках проекта. Оценочные показатели:

1. Результаты прямой оценки компетенций, характеризующие профессиональные и личностные качества человека и определяющими его профессиональную компетентность.

2. Результаты прямой оценки компетенций, направленных на развитие, поддержание и усовершенствование профессиональной компетентности.

3. Удовлетворенность результатами участников образовательного проекта (достаточность, актуальность, полнота полученных знаний).

4. Оценка участниками проекта качества взаимодействия: взаимодействие пользователя и контента и взаимодействие пользователей друг с другом.

Востребованность международных образовательных проектов в области инженерного образования. Оценочные показатели:

1. Результаты анализа востребованности знаний, полученных участниками в ходе международных образовательных проектов в области инженерного образования.

2. Периодичность реализации международных образовательных проектов в области инженерного образования.

3. Наличие мониторинга востребованности участников проекта, предоставляющей объективную информацию.

Выводы

Для современного образовательного процесса характерна активизация совместной деятельности международных организаций, занимающихся проблемами развития инженерного образования с университетами-партнерами. Это позволяет в рамках международных проектов университета совместно искать пути повышения качества подготовки инженерных кадров с учетом многомерного, полифункционального характера деятельности современного инженера. Компетентный специалист способен выбирать среди множества решений наиболее оптимальное, аргументировано опровергать ложные решения, подвергать сомнению эффектные, но не эффективные, т.е. обладать аналитическим и критическим мышлением. Компетентность инженера предполагает постоянное обновление знаний, владение новой информацией для успешного решения комплексных задач в данное время и в данных условиях, а инженерная педагогика является неотъемлемым инструментом компетентной и эффективной передачи знаний будущим специалистам. Таким образом, международные проекты в сфере инженерного образования являются своеобразным драйвером, обеспечивающим привлечение лучших педагогических практик, осуществляющими обмен опытом и таким образом укрепляющим фундамент инженерного образования в техническом университете.

ЛИТЕРАТУРА:
[1] Приходько В.М., Сазонова З.С. Инженерная педагогика – основа профессиональной подготовки инженеров и научно-педагогических кадров // Высшее образование в России. 2014. № 4. С. 6–12.
[2] Чернышов Н.Г., Мищенко Е.С. Инженерная педагогика – залог качественной подготовки педагогических кадров технического университета // Инженерные технологии для устойчивого развития и интеграции науки, производства и образования: сб. трудов Международной научно-практической конференции им. В.И. Вернадского, 29-31 мая 2019 г., г. Тамбов. – Тамбов: ФГБОУ ВО «ТГТУ», 2019. - С. 170-176.
[3] Ф. Т. Шагеева, Е.С. Мищенко, Н.Г. Чернышов, К.Е. Нургалиева, К.М. Туреханова, Е.Т. Омиржанов Международный проект ENTER: новый подход к педагогической подготовке преподавателей инженерных дисциплин // Высшее образование в России. -Том 29, № 6 (2020). - С.65-74.
[4] Чернышов Н.Г., Мищенко Е.С. Комплексная оценка качества курсов повышения квалификации преподавателей инженерных дисциплин // Казанский педагогический журнал. - 2019. - № 5 (136). - С. 61-67.

Имена автора(-ов): 1. Мищенко Елена Сергеевна, доктор экономических наук, профессор
Место работы: проректор по международной деятельности, ФГБОУ ВО „Тамбовский государственный технический университет”, г. Тамбов, Россия.
E-mail: int@tstu.ru
Имена автора(-ов): 2. Чернышов Николай Генрихович, кандидат технических наук, доцент
Место работы: заведующий кафедрой „Конструирование радиоэлектронных и микропроцессорных систем”, ФГБОУ ВО „Тамбовский государственный технический университет”, г. Тамбов, Россия.
E-mail: nchtamb@yandex.ru

ТЕМАТИЧНА СЕКЦИЯ

ИКОНОМИЧЕСКИ НАУКИ – ВЪЗМОЖНОСТИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА

COMPENSATING NON-HOUSEHOLD ELECTRICITY CUSTOMERS – ACCOUNTING PROBLEMS AND SOLUTIONS

STANISLAVA PANCHEVA

ABSTRACT: *The scientific research critically examines the accounting treatment of the compensations provided to the non-household end customers of electricity under the program for compensation of non-household end customers of electricity. In this regard, the specifics of the specific program and the options for accounting for the compensation provided through it are analyzed. As a result, discussion issues were revealed, for the effective elimination of which adequate reasoned solutions were proposed.*

KEYWORDS: *accounting, electricity, non-residential end customers, financing*

JEL: *M41 Accounting*

КОМПЕНСИРАНЕ НА НЕБИТОВИ КРАЙНИ КЛИЕНТИ НА ЕЛЕКТРИЧЕСКА ЕНЕРГИЯ – СЧЕТОВОДНИ ПРОБЛЕМИ И РЕШЕНИЯ

СТАНИСЛАВА ПАНЧЕВА

АБСТРАКТ: *В научната разработка е изследвано критично счетоводното третиране на компенсациите, предоставени на небитовите крайни клиенти на електрическа енергия по програмата за компенсиране на небитови крайни клиенти на електрическа енергия. В тази връзка са анализирани спецификите на конкретната програма и вариантите за счетоводно отчитане на предоставяните чрез нея компенсации. В резултат на това са разкрити дискусионни въпроси, за чието ефективно елиминиране са предложени адекватни аргументирани решения.*

КЛЮЧОВИ ДУМИ: *счетоводство, електрическа енергия, небитови крайни клиенти, финансиране*

JEL: *M41 Accounting*

Въведение

Рязкото увеличаване на цените на електрическата енергия през последните месеци създаде значителни трудности за бизнеса в Република България. Това, от своя страна, доведе до спирането на много производства и до влошаването на икономическото състояние на небитовите клиенти на електрическа енергия, голяма част от които вече реализираха загуби поради пандемията от COVID-19. В тази връзка една от временните мерки, предприети на национално ниво е тази за подпомогне на небитовите крайни клиенти на електрическа енергия с финансова компенсация, чиято основна цел е да запази конкурентоспособността на индустрията и да създаде условия за по-леко преодоляване на допълнителния инфлационен натиск, породен от високите цени на електрическата енергия.

В счетоводен аспект компенсацията, предвидена в програмата за подпомогне небитовите крайни клиенти на електрическа енергия, също е обект на немалко теоретико-приложни дискусии. Това се дължи на факта, че материята е нова и за нейното счетоводно интерпретиране липсва цялостно аргументирано решение. Няма и достатъчно научно обосновани и аргументирани коментари по възникващите нерешени

въпроси. Ето защо може да се приеме, че темата е актуална и значима и осигурява възможности за провеждането на по-задълбочени проучвания по нея. От тук се заражда и целта на научното изследване, а именно на базата на критичен анализ на спецификите на конкретната програма и на вариантите за счетоводно отчитане на предоставяната чрез нея компенсация да се разкрият дискусионни въпроси и да се предложат аргументирани за тях решения.

В научната разработка се използват различни методи на научно изследване: анализ, синтез, индукция, дедукция, наблюдение, моделиране и др.

Литературата и нормативната база в доклада са актуални към м. 03.2022г.

Програма за компенсиране на небитови крайни клиенти на електрическа енергия – счетоводни проблеми и решения

Програмата за компенсиране на небитовите крайни клиенти на електрическа енергия е актуална национална мярка, насочена към подпомогне на потребителите на електрическа енергия. Тя е приета с Решение № 739 от 26.10.2021 г. на Министерски съвет и неговите последващи изменения и намира счетоводен израз в електроразпределителните дружества и при небитовите крайни клиенти на електрическа енергия. [1] Характеризира се с това, че при нея посредством финансова помощ биват стимулирани небитовите крайни клиенти, определяни като такива съгласно Закона за енергетиката (в допълнителните разпоредби на Закона за енергетиката е определено, че краен клиент е клиентът, купуващ електрическа енергия или природен газ за собствено ползване, а небитов клиент е купувачът, купуващ електрическа или топлинна енергия с топлоносител гореща вода или пара за отопление, климатизация, горещо водоснабдяване и технологични нужди или природен газ за небитови нужди [2]). Т.е. чрез въвеждането на програмата държавата подпомага финансово клиентите, които купуват електрическа енергия или природен газ за да удовлетворят собствените си небитови нужди.

Компенсацията, предвидена в програмата за подпомагане на небитовите крайни клиенти на електрическа енергия е твърда сума, която се изчислява всеки месец (м. октомври и ноември – 110 лв.; м. декември - 128.98 лв., м. януари 141.21 лв. и т.н.) на базата на количеството изразходена активна енергия (електрическата енергия, която „подлежи на договаряне“. [3]) Тя се отпуска от републиканския бюджет на доставчиците на електрическа енергия (търговците на електрическа енергия, доставчиците от последна инстанция, производителите на електрическа енергия, продаващите директно на крайни небитови клиенти и оператори на организиран борсов пазар на електрическа енергия) въз основа на сключен договор между тях и Министерството на енергетиката. Определя се по механизъм, прилагането на който има своите положителни и слаби страни:

- ✓ *Положителни страни*: яснота при определяне на размера на компенсацията; бързина и сигурност при предоставяне на компенсацията на крайните клиенти; значително намален паричен поток при предоставяне на компенсацията (държавата предоставя финансов ресурс на доставчиците на електрическа енергия, които са значително по-малко на брой от крайните потребители); съкратено движение на компенсацията чрез директно превеждане на нейната сума на доставчиците на електрическа енергия; лесно документиране на процеса на компенсиране на клиентите на електрическа енергия;
- ✓ *Слаби страни*: голям брой на живущите в небитови жилищни сгради, които се подпомагат от бюджета на държавата за изразходената от тях електрическа енергия; увеличен разход на труд и време във връзка с определяне на размера на компенсацията; риск от допускането на технически и др. грешки, свързани със нейното счетоводно отчитане; трудности при документиране на префактурираната

електрическа енергия, паралелно с компенсацията за нея, от наемодателя на наемателя – небитов краен клиент и др.

Механизмът, предвиден в програмата за подпомагане на небитовите крайни клиенти на електрическа енергия е обект на дискусии и в чисто счетоводен план. Една от тези дискусии е свързана с нееднозначното третиране на компенсацията:

- в Указанието относно счетоводното отчитане на Министерството на финансите (МФ), издадено на основание чл. 15, т. 2 от Закона за счетоводството, където тя се представя като финансиране; [4] и
- в приложимите счетоводни стандарти (СС), където се отъждествява с: [5]
- ✓ правителствено дарение - „предоставянето на средства от правителството на дадено предприятие като компенсация за спазване от негова страна в миналото или в бъдеще на определени условия, отнасящи се до текущата дейност на предприятието“; [6], или
- ✓ правителствена помощ - „действие от страна на правителството, чрез което се предоставя икономическа изгода за конкретно предприятие или за група предприятия, отговарящи на определени критерии“. [7]

Изхождайки от тези две постановки при счетоводното отчитане на компенсацията за небитовите крайни клиенти на електрическа енергия могат да се обособят два варианта: (вж.: Таблица № 1)

Таблица № 1

Варианти за счетоводно отчитане на компенсацията при небитовите крайни клиенти на електрическа енергия [8]

Показател	Вариант 1, предвиден в Указанието на МФ	Вариант 2, съобразен с приложимите СС
При получаване на фактурата за употребената електрическа енергия	Д-т с-ка 602 Разходи за външни услуги Д-т с-ка 4531 Начислен данък за покупките К-т с-ка 401 Доставчици – цялата сума на задължението, вкл. компенсацията	Д-т с-ка 602 Разходи за външни услуги Д-т с-ка 4531 Начислен данък за покупките К-т с-ка 401 Доставчици – цялата сума, вкл. компенсацията
При плащане на сумата на доставчика	Д-т с-ка 401 Доставчици - цялата сума на задължението, вкл. компенсацията К-т с-ка от гр. 50 Парични средства – сумата на задължението, без компенсацията К-т с-ка 754 Финансиране за текущата дейност – сума на компенсацията	Д-т с-ка 401 Доставчици - цялата сума на задължението, вкл. компенсацията К-т с-ка от гр. 50 Парични средства – сумата на задължението, без компенсацията К-т с-ка 704 Приходи от финансиране – сума на компенсацията
При признаване на финансирането като текущ приход	Д-т с-ка 754 Финансиране за текущата дейност – сума на компенсацията	Не се съставя счетоводна статия

	К-т с-ка 704 Приходи от финансиране – сума на компенсацията	
При увеличаване на печалбата със сумата на признатото финансиране за компенсацията	Д-т с-ка 704 Приходи от финансиране – сума на компенсацията К-т с-ка 123 Печалби и загуби от текущата година – сума на компенсацията	Д-т с-ка 704 Приходи от финансиране – сума на компенсацията К-т с-ка 123 Печалби и загуби от текущата година – сума на компенсацията

Анализът на двата варианта за счетоводно отчитане на компенсацията при небитовите крайни клиенти на електрическа енергия показва, че между тях има общи черти (крайния финансов резултат и при двата варианта е един и същ; спазено е изискването за вярно и честно представяне на информацията във финансовия отчет), но и различия (по отношение на момента на признаване на прихода от финансирането, свързано с програмата за компенсиране на небитовите крайни клиенти на електрическа енергия, както и по отношение на броя на съставяните счетоводни статии). В същото време при тези варианти се открояват положителни и слаби страни, по съществени от които са следните:

- *При вариант 1:*

✓ положителни страни: вярно и честно се представя информацията във финансовите отчети; съответствие с третирането и счетоводното отчитане на правителствените дарения, съгласно постановките заложени в приложимите счетоводни стандарти;

✓ слаби страни: по-голям брой съставяни счетоводни статии; липса на последващи условия, касаещи използването на компенсацията от небитовите крайни клиенти, на базата на изпълнението на които да се признае финансирането като текущ приход.

- *При вариант 2:*

✓ положителни страни: по-малък брой съставяни счетоводни статии; вярно и честно представяне на информацията във финансовите отчети и признаване на прихода от компенсацията паралелно с получаване на фактурата за изразходената през месеца електрическа енергия;

✓ слаби страни: наличие на противоречие със становището на Европейската комисия, съгласно което плащанията по програмата не следва да се считат за „държавна помощ“. [9]

Позовавайки се на направения анализ може да се обобщи, че по-подходящо е третирането на компенсацията при небитовите крайни клиенти на електрическа енергия да е като вид правителствена помощ. Причината за това решение е в наличието на повече положителни страни на вариант 2, касаещи нейното счетоводно отчитане: съставят се по-малко счетоводни статии; информацията се представя вярно и честно във финансовите отчети; прихода за компенсацията се признава паралелно с получаване на фактурата за изразходената през месеца електрическа енергия.

И още при съпоставянето на понятията „правителствено дарение“ и „правителствена помощ“, регламентирани в счетоводните стандарти, с характеристиките на компенсацията, дадени в Програмата за компенсиране на небитовите крайни клиенти на електрическа енергия и Указанието относно счетоводното отчитане на Министерството на финансите се установява, че компенсацията е финансово подпомагане от страна на държавата, за чието отпускане се поставят само и единствено предварителни условия. Ето защо тя следва да се признава при небитовите крайни клиенти на електрическа енергия като текущ приход още с получаване на фактурата за

изразходената електрическа енергия за периода и да се представя като собствения капитал, респ. като печалби и загуби от текущата година в пасива на счетоводния баланс.

Разглеждайки по-детайлно вторият от двата представени варианта за счетоводно отчитане на компенсацията при небитовите крайни клиенти на електрическа енергия през призмата на действащото законодателство се установява и това, че той е в съответствие с изискванията на приложимите счетоводни стандарти, където е посочено, че при правителствената помощ е налице предоставянето на икономическа изгода от страна на правителството за конкретно предприятие или за група предприятия, но без да се поставят последващи условия. Затова, въпреки че няма съответствие с модела на отчитане, предвиден в Указанията за счетоводно отчитане на Министерството на финансите и със становището на Европейската комисия, този вариант се определя като по-подходящ за прилагане в практиката. Още повече, че при него не се нарушават счетоводните принципи и изискванията към изготвяне на финансовите отчети, постановени със Закона за счетоводството и счетоводните стандарти. [10]

Изхождайки от изложените по-горе разсъждения и аргументи може да се структурира и предложи модел за счетоводно отчитане на компенсацията при небитовите крайни клиенти на електрическа енергия, включващ два алтернативни подхода:

Препоръчителен, при който компенсацията да се отчита като текущ приход и да се представя в счетоводния баланс като собствен капитал, респ. като печалби и загуби от текущата година; и

Допустим алтернативен, при който компенсацията да се отчита като разсрочен приход и да се представя в баланса като привлечен капитал, респ. като приходи за бъдещи периоди и финансирания до момента на нейното признаване и отразяване в текущите приходи на предприятието.

При апробирането на модела за счетоводно отчитане на компенсацията при небитовите крайни клиенти на електрическа енергия в реална среда се потвърди схващането, че по-предпочитан от практиката е препоръчителния подход на модела.

Заключение

Въз основа на резултатите от проведеното научно изследване могат да се направят изводи в следните насоки:

Първо. Програмата за компенсиране на небитови крайни клиенти на електрическа енергия има временен характер и цели да подпомогне небитовите крайни клиенти за употребената от тях електрическа енергия.

Второ. Механизмът за компенсиране, предвиден в програмата за подпомагане на небитовите крайни клиенти на електрическа енергия има редица положителни страни (яснота при определяне на размера на компенсацията; бързина и сигурност при предоставяне на компенсацията на крайните клиенти; значително намален паричен поток между небитовите крайни клиенти и доставчиците на електрическа енергия и т.н.), но и немалко недостатъци (трудоемък и времеемък процес; възможност за допускане на грешки; трудности при документиране на префактурираната електрическа енергия, паралелно с компенсацията за нея, от наемодателя на наемателя – небитов краен клиент и др.)

Трето. За счетоводното отчитане на компенсацията при небитовите крайни клиенти на електрическа енергия може да се структурира модел за счетоводно отчитане, включващ два подхода:

Препоръчителен подход, при който компенсацията се отчита като текущ приход и се представя в пасива на счетоводния баланс като собствен капитал, респ. като печалби и загуби от текущата година.

Допустим алтернативен, при който компенсацията се отчита като разсрочен приход и се представя в пасива на счетоводния баланс като привлечен капитал, респ. като приходи за бъдещи периоди и финансирания до момента на признаване на прихода и отразяването му в увеличение на финансовия резултат.

Въпреки желанието за всеобхватност и изчерпателност в научната разработка са очертани и анализирани само част от дискусионните въпроси, отнасящи се до счетоводното третиране на компенсацията по програмата за компенсиране на небитовите крайни клиенти на електрическа енергия. Това показва, че темата е благодатна и за нови, по-задълбочени научни изследвания.

ЛИТЕРАТУРА:

[1] Решение № 739 от 26.10.2021 г. на Министерски съвет за одобряване на програмата за компенсиране на небитови крайни клиенти на електрическа енергия (2021) https://pris.government.bg/prin/document_view.aspx?DocumentID=25pnirY8s6wEZZsRwqODrA== ; неговите последващи изменения с Решение № 771 от 06.11.2021 г. и Решение № 885 от 16.12.2021 г. https://pris.government.bg/prin/document_view.aspx?DocumentID=mEMHjQQYbDHBdg45HLpjjw==; https://pris.government.bg/prin/document_view.aspx?DocumentID=5iUIsB6g05npwn6OuRPgxQ==; Вижте какво реши правителството днес, 20 януари 2022 г. Труд (2022) https://trud.bg/вижте-какво-реши-правителството-днес-20-януари-2022-г/

[2] Закон за енергетиката, параграф 1, т. 27г и 33а. //Държавен вестник, 2003, **107**, посл. изм. и доп. 2021, **21**. file:///C:/Users/DELLU/Downloads/Закон%20за%20енергетиката.pd

[3] Доставка на активна енергия (2022) https://elex.bg/aktivna-energia/

[4] Указание относно счетоводното отчитане на програмата за компенсиране на небитови крайни клиенти на електрическа енергия с подпомагане от 110 лв.*MWh. Министерство на финансите (2021) file:///C:/Users/DELLU/Downloads/UK-3%2029.12.2021%20(1)%20(3).pdf; Закон за счетоводството, чл. 15, т. 2. //Държавен вестник, 2015, **95**, посл. изм. и доп. 2021, **19**. https://lex.bg/bg/laws/ldoc/2136697598

[5] Счетоводна нормативна база (2022) https://kik-info.com/normativna-baza/nss

[6] Счетоводен стандарт 20 Отчитане на правителствени дарения и оповестяване на правителствена помощ. Определения. //Държавен вестник, 2005, **30**, изм. 2007, **86**. https://kik-info.com/normativna-baza/nss/0X2135501611/

[7] Счетоводен стандарт 20 Отчитане на правителствени дарения и оповестяване на правителствена помощ. Определения. //Държавен вестник, 2005, **30**, изм. 2007, **86**. https://kik-info.com/normativna-baza/nss/0X2135501611/

[8] Указание относно счетоводното отчитане на програмата за компенсиране на небитови крайни клиенти на електрическа енергия с подпомагане от 110 лв.*MWh. Министерство на финансите (2021) file:///C:/Users/DELLU/Downloads/UK-3%2029.12.2021%20(1)%20(3).pdf

[9] Пандилов, Св. Министерски съвет одобри програма за компенсиране на небитовите потребители на електрическа енергия (2021) https://drp-legal.com/bg/news/министерски-съвет-одобри-програма-за/

[10] Закон за счетоводството, чл. 23-27. //Държавен вестник, 2015, **95**, посл. изм. и доп. 2021, **19.** https://lex.bg/bg/laws/ldoc/2136697598; Счетоводна нормативна база (2022) https://kik-info.com/normativna-baza/nss

Име на автор(ите): Станислава Панчева
Месторабота: НБУ
E-mail: stgeorgieva@nbu.bg

OPPORTUNITIES FOR EXPANDING THE TOOL OF CAPITAL SOURCES OF COOPERATIVE BUSINESS MODEL

SLAVENA G. STOYANOVA

ABSTRACT: *Frequently used, also called traditional forms of financing the activities of cooperatives in some cases prove to be inappropriate or insufficient, and in others - it is not possible to use them due to restrictions imposed by financial institutions. It is necessary to look for other forms and sources of funding for the activities of the cooperative. Providing a full range of opportunities to cooperatives allows everyone to choose the best approach individually. Depending on the specifics, this may mean relying on the traditional funding model or supplementing and expanding it with alternatives, while maintaining the cooperative identity.*

KEYWORDS: *cooperative business model, capital sources, investments.*

JEL: *D24, D25, E22*

ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА РАЗШИРЯВАНЕ НА ИНСТРУМЕНТАРИУМА НА КАПИТАЛОВИТЕ ИЗТОЧНИЦИ НА КООПЕРАТИВНИЯ БИЗНЕС МОДЕЛ[1]

СЛАВЕНА Г. СТОЯНОВА

АБСТРАКТ: *Често използваните, наричани още традиционни форми на финансиране на дейността на кооперациите в някои случаи се оказват неподходящи или недостатъчни, а в други – не е възможно да бъдат използвани поради въведени рестрикции от страна на финансови институции. Налага се търсенето на други форми и източници на финансиране на дейността на кооператива. Предоставянето на пълен набор от възможности на кооперациите позволява на всеки да избере индивидуално най-добрия подход. В зависимост от спецификата, това може да означава разчитане на традиционния модел на финансиране или неговото допълване и разширяване с алтернативни възможности, при запазване на кооперативната идентичност.*

КЛЮЧОВИ ДУМИ: *кооперативен бизнес модел, капиталови източници, инвестиции.*

JEL: *D24, D25, E22*

Въведение

В продължение на десетилетия кооперациите съществуват благодарение на своя уникален модел на собственост. Чрез него те получават достъп до капитала на своите членове. Капиталът подкрепя кооперациите. От финансовите институции до рибарството членовете се събират, за да обединяват капитал, което им позволява да постигнат повече от това, което могат сами. Кооперативният модел на собственост въвежда уникални съображения при достъпа до капитал, а кооперативните принципи – особено демократичният контрол на членовете и икономическото участие на членовете – оказват влияние върху избора на капиталова структура. При избора на допълнителен капитал, всяка кооперация се води от съображения, свързани със запазване на контрола. В някои кооперации, с цел привличане на инвестиции, е въведено изискване за участие на

[1]Настоящата статия е частично финансирана по проект № РД-08-144/01.03.2022г на ШУ „Епископ Константин Преславски“.

членовете, основаващо се на потребление. Разработен е и механизъм, който позволява на членовете да споделят оценката на стойността на кооперацията. Съществуват кооперации, които предоставят възможност за инвестиция в организацията от страна на нечленове. Целта отново е да се привлекат средства, като се запази контролът. Тук ролята на управлението и планирането е основна.

Изложение

Отправната точка за кооперативните лидери, както и за лидерите на всеки бизнес при търсенето на източници на финансиране, е разработването на стабилен капиталов план, част от общия стратегически план. В краткосрочен план капиталовите опции могат да бъдат ограничени от правната рамка и ако е така, това показва, че в дългосрочен план трябва да бъде приоритет отделните кооперации и асоциации да убедят политиците да приемат законодателни изменения, необходими за осигуряване на широка гама от капиталови опции. Капиталовото планиране за кооперациите включва всички елементи, които се изискват във всеки бизнес – нужди, източници и непредвидени ситуации – плюс добавеното измерение за запазване на кооперативните принципи.

Често използваните, наричани още традиционни форми на финансиране на дейността – закупуване на дялове от членовете, увеличаване размера на дяловия капитал чрез прибавяне на дивидента към него, приемане на нови членове, повишаване на встъпителната вноска, собствено вътрешно финансиране чрез печалбата и резервите, заеми от финансови институции и член-кооператори, кредити от доставчици, влогове на кооператори или набавяне на капитал от пенсионни и други фондове [1] – в някои случаи се оказват неподходящи или недостатъчни, а в други – не е възможно да бъдат използвани поради въведени рестрикции от страна на финансови институции. Налага се търсенето на други форми и източници на финансиране на дейността на кооператива. Някои кооперации се насочват към алтернативни източници на финансиране и дългови инструменти с цел разширяване на своята дейност. Като възможности за допълване на набора от капиталови източници, свързани до голяма степен и с разрастване на дейността на кооператива, могат да се посочат следните:

- *Редуциране на минималния брой лица, необходими за създаване на кооперацията* – в законодателството на повечето страни е включено правилото за променлив капитал, което позволява прилагането на кооперативния принцип „отворена врата” за членство;
- *Възможност да се даде на някои членове повече от един глас* – правилото „едно лице – един глас” [1] е обща практика за всички страни, за кооперациите от първо ниво, но последните законодателни новости в някои страни позволяват по-гъвкав подход – наредбите могат да позволят на членовете да имат много гласове. Възможно е правото на глас да се обвърже с внесената сума, но за да не се допуска ситуация, при която интересите на членовете като инвеститори да натежат над първоначалните цели на кооперацията, се поставят граници за максимален брой гласове, които едно лице или една категория членове могат да имат;
- *Разширяване на границите за дейност* – в някои страни членки съществуват ограничения за икономическите сектори, в които кооперациите могат да функционират. Има кооперации, които се изключват от производството и разпределението на електроенергия и от разпределението на петрол, а това са сектори, в които кооперативните модели подобряват ефективността на пазарите и осигуряват защита спрямо монополното ценообразуване в други страни, като при това гарантират справедливи цени за потребителит. Посоченото предполага да се подложи на прецизиране основанието за ограничение върху дейността на

кооперациите. Пример в това направление е „Ecopower“ cvba – белгийска кооперация за използването на възобновяеми енергийни източници от вида на т.нар. „REScoop“ [2]. Кооперацията емитира акции и инвестира в инсталации за производството на възобновяема енергия, като вятърни турбини и слънчеви фотоволтаични системи. В кооперацията могат да участват всички граждани: след закупуването на акции, те стават съсобственици на инсталациите и придобиват право на дял от печалбата. На членовете също така се дава възможност да изкупуват „зелената“ електроенергия, произведена от местните източници, на разумна цена. Много от кооперациите в страни членки на ЕС показват истинско новаторство за намиране на решения в рамките на наложените им нормативни граници относно дейността, като изнасят някои от своите дейности в изцяло или частично притежавани, базирани на капитали филиали и/или създават адаптирани финансови инструменти (например съвместни инвестиционни фондове);

- *Търговия и с нечленове на кооперативните сдружения* – много страни позволяват сделки с трети страни, които не са членове на кооперацията, при условие че тези сделки имат помощен характер и не заплашват интересите на членовете. В някои страни се толерира търговията с нечленове, дори ако тя противоречи на дефиницията за кооперацията в националния закон, а в други – не се позволява на членове, които не са потребители, да се ползват от излишъците, получени от търговията с нечленове;
- *Възможност за издаване на специфични облигации*, представляващи рисков капитал или дългов капитал – възприемат се като възможност за финансиране на дейността на кооператива, включват се в капиталовата му база. Нареждат се след всички вземания от кредитори, не се ползват с предимство пред капиталовите вноски от членовете. Счита се, че облигациите осигуряват по- постоянен рисков капитал, отколкото капиталовите вноски на членовете. Купувачи на дългови емисии обикновено са институционални инвеститори или инвеститори – членове или нечленове на кооперацията;
- *Разрешение на трети страни да участват в дяловия капитал* – кооперациите могат да станат по-конкурентоспособни, ако разрешат външна инвестиция в дяловия капитал на кооперацията, без тя да се превърне във „водена от инвеститор”. За целта се въвеждат съответни ограничения за тези членове инвеститори (най-често ограничения в правото на гласуване) и по този начин те не могат да доминират в процеса на вземане на решения в ущърб на интересите на членовете на кооперацията (във Франция, Италия, Испания, Белгия, Португалия, Дания, Финландия, Швеция и третите страни, които не са членове на кооперацията, получиха разрешение да инвестират в нея, но не са известни много доказателства, че този инструмент се ползва широко от кооперациите);
- *Допускане на преобразуване на кооперациите в акционерни дружества* – кооперативната форма е доброволна и поради това, ако тя стане твърде ограничителна, кооперациите трябва да помислят за промяна и използване на законова форма, която да е по-подходяща за техните нужди (например кооперация, която се преобразува в некооперативна законова форма би могла да запази много от своите характерни белези, като за целта могат да се приемат подходящи вътрешни правила - учредителен договор или устав). Повечето от половината страни членки позволяват на кооперациите да се откажат от своя кооперативен статут, превръщайки се в търговски дружества, без да загубят статута си на юридическо лице;
- *Дългът* – често в дискусиите за кооперативния капитал се пренебрегва възможността за използване на задължението или дълга като инструмент за

финансиране. Проучвания и анализи, включително и у нас, сочат, че това е най-често използваният източник на външен капитал от предприятията. Има няколко специфични предизвикателства пред кооперациите, но широк спектър от дълга се използва от големи и малки кооперации по света;

- *Търговскят кредит* – кредит, при който плащането не се дължи в 30-дневен срок след доставката на стоките, е познат и се прилага по целия свят. Като източник на финансиране би бил и е характерен за кооперации, които развиват своя бизнес в областта на търговията. Сред нефинансовите кооперации, според проучване от 2017г., търговският кредит представлява около 12% от общите задължения, което го прави по-важна и използвана форма за финансиране от банковия кредит [3]. Използването на търговски кредит зависи от доверието между продавач и кооперация и от това дали кооперацията е платежоспособна. Посоченото се доказва с добра „кредитна история“, спазване на договорни плащания, доверие между страните по сделката. Новосъздадените кооперации, като всички стартиращи предприятия, може да срещнат затруднения при получаване на търговски кредит поради посочените по-горе особености;
- *Факторинг и форфетинг* – факторингът е сделка по прехвърляне на еднократни или периодични парични вземания, произтичащи от доставка на стоки или предоставяне на услуги, независимо дали лицето, придобило вземанията, поема риска от събирането на тези вземания срещу възнаграждение, а форфетирането е форма на експортно финансиране, при която форфетьорът акцептира при определено сконто от износителя менителница или запис на заповед, издадени от клиента му, като на падежа форфетьорът събира дължимото по задължението. Може да се обобщи, че факторингът е продажбата на вземания, а форфетирането се отнася до продажбата от износителите на трансгранично вземане с отстъпка, превръщайки неликвидния актив в пари, които могат да бъдат използвани за експлоатационни цели. Представянето тук на факторинг и форфетинг се свързва с факта, че те могат да бъдат използвани като алтернатива на заемите за оборотни средства. Една от ползите за кооперациите е, че моделът на собственост е без значение;
- *Лизингът* – може да бъде разгледан като алтернатива на срочния заем за целите на финансиране на закупуване на оборудване. Препоръчва се като форма за финансиране при стартиращи и/или малки кооперации. Ползата тук е, че се запазва оскъдният капитал;
- *Фондът* – като възможност за засилване на използването на опции за сътрудничество в областта на инвестициите. Може да включва директни инвестиции от една кооперация в друга, централизирано финансиране и фондове, създадени и/или администрирани от кооперативни асоциации. Една от възможностите за стимулиране на кооперативните инвестиции е създаването на фонд, който може да бъде структуриран като фонд за частни капиталови инвестиции, взаимен фонд, фондова борса или борсово търгуван фонд. Такъв фонд може да инвестира в дълга и/или собствения капитал на кооперациите, като предоставя на инвеститорите възможността да придобият диверсифицирана кооперативна портфейлна инвестиция от покупателни единици във фонда. Сдружение или взаимоспомагателни финансови институции, големи нефинансови кооперации и кооперативни асоциации могат да бъдат основатели на такъв фонд, осигурявайки първоначална критична маса. През ноември 2018г. в рамките на европейски дни на развитието в Брюксел бе представена идеята за Кооперативен глобален ефективен фонд (CGI). Чрез предлагането на дългосрочна финансова подкрепа на кооперациите със солидно въздействие върху

икономическото и социалното развитие, фондът CGI ще допринесе не само за засилване на самото кооперативно развитие, но и за постигането на целите за стабилност. Кооперациите, тъй като са насочени към хората, гарантират, че паричната възвръщаемост и ползите остават в общността. Планът предвижда не само капиталови инвестиции, но и техническа помощ за стимулиране на растежа и генериране на добавена стойност в области като управление на риска, начални инвестиции или кооперативно управление. Международният кооперативен алианс (ICA) [3] и кооперативен инвестиционен мениджър Inpulse [4] представляват перфектни партньори за стартиране на фонда CGI: докато ICA предлага солидна мрежа за сътрудничество, достигаща четирите краища на света, Inpulse предоставя техническа и финансова експертиза за кооперативни инвестиции. Очакванията са фондът CGI да предложи пълен отговор на предизвикателствата, вариращи от социално и икономическо развитие до устойчивост на околната среда или културна интеграция.

Заключение

Основна предпоставка за повишаване на кооперативния капитал е адекватната законодателна рамка. Предоставянето на пълен набор от възможности на кооперациите позволява на всеки да избере индивидуално най-добрия подход. В зависимост от спецификата, това може да означава разчитане на традиционния модел на финасиране или неговото допълване и разширяване с алтернативни възможности. Съсредоточаването върху обучението, осведомеността за кооперативния модел и участието на членовете в дейността на кооператива, са необходими за ефективно управление. Те биха допринесли в много по-голяма степен за усъвършенстването на капиталовата рамка, отколкото финансовите безвъзмездни помощи и заемите. Когато се предоставя финансова помощ, винаги трябва да има значителен ангажимент за членство, придружаващ всяка външна подкрепа. Акцентът върху изграждането на необходимата капиталова инфраструктура е по-вероятно да успее, отколкото да осигури обща или ненасочена финансова подкрепа. Данъчните стимули могат да стимулират кооперативните инвестиции, но и те трябва да бъдат внимателно обмислени и разработени, за да се избегнат нежелани последствия. Създадените програми и средства, и по-специално структурните фондове, трябва да се превърнат във важни инструменти за подкрепа за кооперациите. Кооперациите следва да бъдат вземани предвид във всички политики на ЕС, допринасящи за постигането на интелигентен, устойчив и приобщаващ растеж, както и в съответните водещи инициативи. Необходимо е да се създадат равнопоставени условия за кооперациите и останалите форми на предприятия, като същевременно бъдат запазени целите и методите на работа на кооперациите.

ЛИТЕРАТУРА:

[1] Закон за кооперациите, обн. ДВ. бр.113 от 28 декември 1999г., посл. изм. ДВ. бр.42 от 22 май 2018г.
[2] www.citynvest.eu
[3] www.ica.coop
[4] www.inpulse.coop

Име на автор(ите): Славена Стоянова
Месторабота: ШУ „Епископ Константин Преславски“
E-mail: slavena.stoyanova@shu.bg

INNOVATIONS IN METHODS OF PAYMENT IN INTERNATIONAL TRADE

IRENA P. NIKOLOVA

ABSTRACT: *In recent years methods of payment in international trade have been digitalized and still novelties are introduced. To a significant extent innovations affect not only the banking but the non-banking financing sector as well. Moreover, online payment intermediaries are the ones that contributed to encouraging innovations and to introducing new technologies and approaches. The purpose of the paper is to review and analyse the payment methods that are applicable in international trade as a comparative analysis before and after the pandemic is prepared.*

KEYWORDS: *letter of credit, documentary collection, methods of payment*

JEL: *E42, F31, F36*

ИНОВАЦИИТЕ ВЪВ ФОРМИТЕ ЗА РАЗПЛАЩАНЕ В МЕЖДУНАРОДНАТА ТЪРГОВИЯ

ИРЕНА П. НИКОЛОВА

АБСТРАКТ: *През последните години разплащанията в международната търговия се дигитализираха и продължават да се въвеждат новости. В значителна степен нововъведенията засягат не само банковия, но и небанковия финансов сектор. Освен това именно онлайн посредническата дейност при разплащанията е тази, която допринася за насърчаване на иновациите и въвеждането на нови технологии и подходи. Целта на доклада е да се разгледат и анализират формите на плащане, които се прилагат в международната търговия, като се направи сравнителен анализ със състоянието преди пандемията.*

КЛЮЧОВИ ДУМИ: *Документарен акредитив, документарно инкасо, форми на разплащане*

JEL: *E42, F31, F36*

Въведение

Формите на разплащане в търговията са част от целия процес на покупко-продажба на стоки и предоставянето на услуги между фирмите. Разплащанията в международния бизнес са ключови за развитието на всяка фирма, както и за планирането на нейните парични потоци от постъпленията и плащанията с контрагенти. Забавянето на тези плащания след предварително договорения срок, увеличава задлъжнялостта на фирмите, като особено чувствителни са малките и средни предприятия.

От момента на тяхното създаване и прилагане в практиката, формите на плащане са се променили значително след въвеждане на технологиите и интернет. Ако преди те са разчитали предимно на потвърждаването на информацията чрез документи на хартиен носител, днес потвърждението е електронно и може да се верифицира чрез електронен подпис. След ускоряване на процесите на дигитализация се наблюдава внедряване на специализиран софтуер за събирането, обработването и изпращането на данните за търговските дейности с цел намаляване на разходите и увеличаване конкурентоспособността за фирмите.

Развитието на технологиите доведе до създаването на различни нови подходи и модели при обработването на данните и предаването на информацията. Ползването на

различни техники на изкуствения интелект за откриване на аномалии и създаване на алтернативни модели се очаква да бъде част от обучението в бъдеще [14]. Освен това, цифровите технологии създават допълнително предпоставки за преструктуриране на икономическите, политическите и социалните системи [5].

Комбинирането на личните впечатления и модерните технологии може да допринесе положително за потребителите и бизнеса като се предоставят по-висококачествени услуги и се развива безпрепятствено пазаруването. Рискът има ключово място в търговията, и то по отношение на поведението на потребителите [13]. Това доведе до преминаването на управлението на риска в предприятието към глобално управление на риска, при което се отчитат комплексни фактори и се съобразяват промените в международната среда [15]. Обвързаността на процесите в света, се потвърди и с пандемията от коронавирус [8], и войната в Украйна, при прекъсването на процесите по снабдяване със суровини, материали и готови стоки за всяка част на света. Внедряването на изкуствения интелект в различни процеси доведе до промяна в начина на управление на процесите[9].

Въпреки ускоряването на процесите по дигитализация, се запазва възможността за отложено във времето плащане, което допринася за осигуряване на допълнителни средства за отделните фирми. Наред с това продължават да са налице рисковете от неплащане, както и търговските и информационни рискове.

Рисковете в международната търговия освен на глобално (макроикономическо) ниво са свързани с отношенията между фирмите. Разликата в географското разстояние и времето от изпращане на една стока до нейното получаване и плащане, са водещите фактори, които се отразяват върху отделните търговски рискове (транспортен, географски, финансов, валутен и др.). Тези рискове въпреки дигитализацията, остават.

Предвид дигитализацията, разплащанията независимо от избраната форма се извършват електронно. Очаква се, безконтактните разплащания да продължават да нарастват като дял от общия брой трансакции, като от 2020 г. до 2025 г. ръстът може да достигне до 82%, или от 1 035 млрд. трансакции през 2020 г. до 1 882 млрд. трансакции през 2025 г. [16]. Регионът, който е лидер по обем и брой електронни плащания е Азиатско-тихоокеанският с почти 50% дял от всички трансакции. Очакванията за 2025 г. са, че този регион ще продължи да бъде водещ в областта на безконтактните разплащания с повече от 50% дял. Водещите страни, които въвеждат изключително ускорено този вид разплащания са Китай, Южна Корея и Япония.

Бумът на процесите на дигитализация е свързан с развитието на технологиите и предпочитанията на клиентите по време на пандемия – пазаруване онлайн, увеличение на безналичните плащания, възможност за доставка до офиса и домовете. Това доведе до нарастване на разходите за информационна сигурност срещу пробив и изтичането на данни.

Резултатът до този момент е, че формите на разплащане между фирмите в международната търговия си остават същите, но технологиите, с които те се осъществяват се променят значително.

Целта на доклада е да се разгледат и анализират формите на плащане, които се прилагат в международната търговия, като се направи сравнителен анализ със състоянието преди пандемията. Конкретните задачи са свързани с: 1. Разглеждане на формите за плащане в международната търговия; 2. Представяне на иновациите в областта на разплащанията в търговията.

1. Форми за разплащане в търговията

Традиционно се различават четири основни форми, които се прилагат в международната търговия: авансов превод, открита сметка, документарно инкасо и

документарен акредитив [1], [2], [4], [7]. Те се различават по отговорността на участниците и рисковете, които се поемат по тях [6].

Към тези четири форми през последните години администрациите, отговорни за международната търговия в някои държави добавят и консигнацията [19].

Особеностите при формите на плащане са свързани със степента на риска за вносителя и износителя при реализиране на конкретната търговска сделка. Избраната форма на плащане може да намали въздействието на риска чрез предприемането на допълнителни мерки, които увеличават разходите при извършване на плащането. Спецификите при отделните форми на плащане са [2]:

- **Авансов превод**. Начин на извършване на плащане от вносителя на износителя преди изпращането на стоките или предоставянето на услугите. Обикновено авансовото плащане представлява от 20% до 50% от стойността на стоките или услугите по търговски договор. Възможно е авансовият превод да включва и цялата сума по търговския договор. Рискът от неплащане за износителя е нисък.
- **Открита сметка (последващ превод)**. Плащане, при което се извършва превод от страна на вносителя към износителя след експедирането на стоката, а в някои случаи и след приемането ѝ от вносителя. Поради това се нарича още „последващ превод“. Рискът от неплащане е по-висок за износителя, тъй като плащането по сделката може да бъде забавено от вносителя и след предварително договорения срок. Това изисква от износителя да ползва други методи за намаляване на риска и осигуряване на достатъчна ликвидност за своята дейност.
- **Документарен акредитив.** Едностранно писмено изявление на банка, с което тя се задължава да плати на износителя (бенефициент) сумата по акредитива срещу представяне от негова страна на необходимите документи и изпълнение на условията по него. Банките се ангажират с изпълнението на акредитива [3].
- **Документарно инкасо**. Нареждане от износителя към неговата банка за изпращане на документите по търговския договор на банката на вносителя, която да ги предаде на самия вносител срещу заплащане или акцептиране на менителница. Банките се ангажират с изпълнението на документарното инкасо.
- **Консигнация**. Възприема се като разновидност на откритата сметка, тъй като плащането се извършва след изпращането на стоката. Затова и при повечето автори, преобладава мнението, че съществуват четири форми. Плащането към износителя се извършва едва след продажбата на стоката от вносителя на крайния потребител или производител и заплащането от тяхна страна за закупените стоки или услуги. Ако стоките не бъдат закупени от краен потребител или производител в предварително договорен срок, те се връщат на износителя, като разходите за това се покриват от него. От всички форми на плащане, при консигнацията се приема, че рискът е най-висок за износителя. Извършва се чрез банков превод от вносителя към износителя.

От разгледаните форми на плащане при документарния акредитив и документарното инкасо се изисква подписването на договор между банките и участниците в търговската сделка (вносител и износител). За разлика от останалите три форми – открита сметка, авансов превод и консигнация, при които е необходимо само попълването на платежно нареждане от страна на вносителя към износителя. Ако има необходимата наличност, банката го изпълнява, но не поема друг ангажимент.

Международната търговска камара (ICC) [12] изготвя периодичен анализ за състоянието на формите на разплащане в търговията. За 2019 г. обемът на трансакциите

за т.нар. търговско финансиране през SWIFT е намалял с 6.4% спрямо 2018 г., като това се дължи в значителна степен на трансакциите с документарен акредитив и документарно инкасо. Отново азиатско-тихоокеанският регион реализира в най-голяма степен трансакции с документарен акредитив, с около 76% дял при вноса и 78% дял при износа от целия обем. Държавите, които са активни в тази област са Китай, Индия, Бангладеш, Сингапур.

Наблюдава се още една тенденция още преди пандемията при формите на плащане и тя е, че има устойчив спад в обема на трансакциите през SWIFT за документарен акредитив и документарно инкасо още от 2016 г., който продължава и след това. Разбира се, трябва да се има предвид, че SWIFT, макар и да е водеща, е само една от системите да извършване на разплащане между финансовите институции. Но при отчитането на формите на разплащане, при които има сключен договор (акредитив и инкасо), тя е лидер.

Останалите форми, които не изискват изрично ангажимент от страна на банките, могат да се извършват и от небанкови финансови институции, което увеличава конкуренцията именно в този сегмент. По време на пандемията, безналичните плащания се увеличиха, като директно се премина към дигитално (онлайн) разплащане, без наличието на карта или посещение на офис на банка. Така технологиите насърчиха ползването на онлайн трансакциите, както и използването на различни платежни системи, чрез които те да се осъществяват.

2. Иновации и технологии при формите за разплащане

Международната търговия допринася за иновациите чрез възможността да се разпространяват повече знанията и технологиите в различни части на света. В този смисъл търговията се разглежда като част от процесите на глобализация, като мултинационалните фирми са тези, които имат значително участие в процесите по внедряване на иновации на външни пазари [10]. Иновациите могат да доведат до нови продукти и до по-голямо разнообразие при съществуващите стоки и услуги.

Освен по отношение на самия процес по реализиране на международната търговска сделка, иновациите се ползват и спрямо формите на разплащане. Значителна част от тях се реализират чрез внедряването на нови технологии, базирани на интернет, чрез които се ускоряват процесите.

Намаляването на рисковете в международната търговия, особено по време на криза е ключово, за да продължи да се развива бизнеса. Доста често за намаляване на рисковете се ползват акредитивите и останалите финансови инструменти в търговията, които гарантират дадена сделка с търговските партньори [11].

Съществува възможността банките да ограничат ползването на акредитиви по време на финансова криза, за да се предпазят от увеличаването на собствения си риск. Това е различно за отделните продукти в международната търговия и най-вече за страните, за които ще бъде приложим акредитивът. Crozet, Demir, Javorcik, в свое изследване представят разликата при поведението на кредитните институции спрямо сключването на договори за документарен акредитив по време на глобалната финансова и икономическа криза, и на пандемията от коронавирус [11]. По време на пандемията банките са били по-склонни да издават акредитиви за реализиране на сделки в международната търговия отколкото по време на финансовата криза. Причината е, че по време на финансови кризи и несигурност на пазарите, банките предпочитат да намаляват своя кредитен риск и да избягват по-рисковете сделки.

Формите на разплащане в търговията се запазват като възможни варианти, чрез които две фирми (вносител и износител) да уредят своите търговско-финансови взаимоотношения. Всъщност иновациите са насочени към технологиите при

разплащанията, и то предимно към авансовия превод и откритата сметка. Те реално се извършват само в случаите, когато има достатъчна наличност по разплащателната сметка на клиентите и банките или останалите финансови посредници не поемат никакъв кредитен риск. Поне към момента за документарния акредитив и документарното инкасо се прилагат традиционните процедури, които са описани в предписанията на Международната търговска камара (ICC).

Технологиите, които се ползват при извършване на разплащанията под формата на авансов превод и открита сметка могат да се разпределят в три основни групи. Тъй като те се развиват сравнително бързо, към всяка от тях се създават и надграждат допълнително различни приложения, приспособени към конкретни дейности [17]. Трите групи технологии са:

- Мобилни плащания, при които се използват мобилните телефони (електронни/ дигитални портфейли);
- Система за извършване на разплащания в реално време;
- Дигитални валути, вкл. криптовалути.

Тези три групи технологии се прилагат както спрямо физическите лица, така и към отделните фирми, които извършват дейност само на вътрешния пазар. Внедряването на тези технологии от фирми-посредници, различни от банките, допълнително създава конкуренция на пазара на разплащания, що се отнася до авансовия превод и откритата сметка.

Заключение

Плащанията в международната търговия са важни както за износителя, така и за вносителя по конкретна сделка. Разбира се, това включва и финансовите посредници в процеса по разплащане като банки и други небанкови финансови институции. Формите на разплащане засега се запазват в своята традиционна форма, която продължава и на хартиен носител и се запазват същите резквизити, но съществуват възможности за иновации [18].

Настоящите нововъведения при разплащанията са налични чрез технологиите и прилагането на превантивни мерки срещу изтичането на данните. На този етап, те са основно приложими за формите авансов превод и открита сметка, както и при консигнацията. При тях банките и небанковите финансови институции не се ангажират чрез подписването на договор, както това се отнася за документрания акредитив и документарното инкасо. Със сигурност разплащанията между фирмите чрез прилагането на нови технологии ще продължават да нарастват предвид по-ниските трансакционните разходи и бързината на извършване на трансакциите.

ЛИТЕРАТУРА:

[1] Божинов, Б., Димитров, Я., Попов, А. Мениджмънт на банковите разплащания, издателство „Абагар“, (2006), Тема 7 „Основни форми на международните разплащания“, с. 93-103, https://www.researchgate.net/publication/305372192_Menidzmnt_na_bankovite_razplasania_Bank_payments_management_first_edition_2006.

[2] Николова, И. Валутнокурсовите колебания при формите за плащане в международната търговия, - В: Годишник „Икономика и бизнес“ на департамент „Икономика“, Нов български университет, (2016). с. 1-15, ISSN 2534-9651.

[3] Николова, И. Правни аспекти при прилагане на документарния акредитив в международната търговия, – В: "За ценностите и правото", сборник с доклади и статии от научна конференция по случай 120-годишнината от рождението на проф. д-р Цеко Торбов, проведена в Нов български университет, 15 май 2019 г., организирана от департамент "Право" и департамент "Философия и социология", Нов български университет, (2020), с. 234-246, ISBN 978–619–233–118–4 (електронно издание).

[4] Николова, И. Финансиране на международната търговия, Издателство на НБУ, (2015), с. 184-207, ISBN 978-954-5358-890.
[5] Попчев, И., Радева, И. Новата парадигма и рискът в релацията „Човек- цифрова среда“, Списание на БАН, 5/ 2019, (2019), с. 72-77, ISSN 0007-3989 (print) и ISSN 2683-0302 (on line), https://www.researchgate.net/publication/339402019_Novata_Paradigma_v_relaciata_covek_-_cifrova_sreda.
[6] Рисимански, И. Същност и форми на международните разплащания. Документарните инкасови операции: рискове, предимства и недостатъци, В: Бизнес посоки, Бургаски свободен университет, 1/ 2011, (2011), с. 68-78.
[7] Стефанова, П. Банки: Вътрешни и международни разплащания, Второ преработено и допълнено издание, Издателство Тракия-М, (2000), с. 120-155.
[8] Цветанова, Е. Covid-19 и новата реалност в корпоративното управление, Годишник на департамент „Администрация и управление“ 5 (1), (2020), с. 86-101, https://doi.org/10.33919 yamd.20.5.6.
[9] Цветанова, Е. Взаимодействието между човека и „интелигентните“ машини новите правила при управлението на човешките ресурси, Годишник на департамент „Администрация и управление“ 4 (1), (2019), с. 140-154.
[10] Akcigit, U., Melitz, M. International Trade and Innovation, National Bureau of Economic Research, NBER Working Paper Series, Working Paper 29611, (2021), DOI 10.3386/w29611, Issue Date: December 2021.
[11] Crozet, M., Demir, B., Javorcik, B. International Trade and Letters of Credit: A Double-Edged Sword in Times of Crises, IMF Economic Review (2021), published 5 January 2022, https://doi.org/10.1057/s41308-021-00155-3.
[12] International Chamber of Commerce. 2020 ICC Global Survey on Trade Finance, ICC Banking Commission, (2020), https://iccwbo.org/publication/global-survey/.
[13] Popchev, I., Ketilov, R., Angelova, V. Risk Averseness and Emotional Stability in e-Commerce, Cybernetics and Information Technologies, Volume 21, No 3, Sofia, (2021), Print ISSN: 1311-9702, Online ISSN: 1314-4081, DOI: 10.2478/cait-2020-0030.
[14] Popchev, I., Orozova, D. Data Science: Experience and Trends, IOP Conf. Series: Materials Science and Engineering, 1031 (2021) 012057, doi:10.1088/1757-899X/1031/1/012057.
[15] Popchev, I., Radeva,I., Nikolova, I. (2021). Aspects of the Evolution from Risk Management to Enterprise Global Risk Management, Engineering Sciences, Journal of the Bulgarian Academy of Sciences, 1/2021, ISSN 1312-5702, pp. 16-30.
[16] PriceWaterhouseCoopers. Payments 2025 and beyond: navigating the payments matrix (2022), https://www.pwc.com/gx/en/industries/financial-services/publications/financial-services-in-2025/payments-in-2025.html.
[17] Rysman, M., Schuh, S. New Innovations in Payment, Boston University, Federal Reserve Bank of Boston, National Bureau of Economic Research, (2017).
[18] Susmus, T., Baslangic, O. The New Payment Term BPO and its Effects on Turkish International Business, 7th International Conference, the Economics of Balkan and Eastern Europe Countries in the changed world, EBEEC 2015, May 8-10, 2015, Procedia Economics and Finance 33 (2015), pp. 321 – 330.
[19] U.S. Department of Commerce, International Trade Administration. Trade Finance Guide: A quick reference for U.S. exporters, (2012), https://www.trade.gov/methods-payment.

Име на автор(ите): Ирена Николова
Месторабота: Нов български университет
E-mail: inikolova@nbu.bg

OPEN BANKING - WHEN COMPETITORS WORK TOGETHER

NADYA V. GEORGIEVA

ABSTRACT: *In recent years there has been a dynamic in the field of payments. Innovative solutions have emerged that are completely changing payment methods and the consumer experience. The reason for this is not only the natural development of technology, but also the liberalization of the financial sphere, which is based on the revised PSD2 Directive (in force since September 2019). The purpose of PSD2 is both to promote competition and stimulate innovation in the payment industry, and to regulate the rights and obligations of suppliers and consumers. PSD2 regulates the so-called open banking. Open banking determines the rules under which new participants in the payment system, the so-called. TPPs (Third Party Providers) have access to customer information provided to them by the banks themselves. That is why in the report we will look in detail - what is open banking and what is it for?*

KEYWORDS *payment system, financial institutions, competitors.*

JEL: *G21*

OPEN BANKING – КОГАТО КОНКУРЕНТИТЕ ЗАРАБОТЯТ ЗАЕДНО

НАДЯ В. ГЕОРГИЕВА

АБСТРАКТ: *През последните години се наблюдава динамика в областта на разплащанията. Появиха се иновативни решения, които изцяло променят начините на разплащане и потребителското преживяване. Причината за това е не само естественото развитие на технологиите, но и либерализацията на финансовата сфера, в чиято основа стои ревизираната Директива PSD2 (в сила от септември 2019 г). Целта на PSD2 е както да насърчи конкуренцията и да стимулира иновациите в платежната индустрия, така и да регулира правата и задълженията на доставчиците и потребителите. PSD2 регламентира т.нар. отворено банкиране. Отвореното банкиране определя правилата, по които нови участници в платежната система, т.нар. TPP (Third Party Providers), получават достъп до клиентска информация, предоставена им от самите банки. Именно затова в доклада ще разгледаме в детайли – какво е отвореното банкиране и за какво служи?*

КЛЮЧОВИ ДУМИ: *платежна система, финансови институции, конкуренти*

JEL: *G21*

Какво е отворено банкиране? Отвореното банкиране е банкова практика, която предоставя на доставчици на финансови услуги на трети страни отворен достъп до потребителско банкиране, транзакции и други финансови данни от банки и небанкови финансови институции чрез използването на интерфейси за програмиране на приложения (API) [1].

При отвореното банкиране банките позволяват достъп и контрол върху личните и финансовите данни на клиентите на доставчици на услуги от трети страни, които обикновено са технологични стартиращи компании и доставчици на онлайн финансови услуги. Обикновено от клиентите се изисква да дадат някакъв вид съгласие, за да позволят на банката да разреши такъв достъп, като например: поставяне на отметка в квадратче на екран с условия за ползване в онлайн приложение. API на доставчици на трети страни могат да използват споделените данни на клиента (и данни за финансовите контрагенти на клиента). Използването може да включва сравняване на сметките на

клиента и историята на транзакциите с редица опции за финансови услуги, обобщаване на данни от участващи финансови институции и клиенти за създаване на маркетингови профили или извършване на нови транзакции и промени в акаунта от името на клиента [1].

Отвореното банкиране е движеща сила на иновациите в банковата индустрия. Като разчита на мрежи вместо на централизация, то може да помогне на клиентите на финансови услуги да споделят сигурно финансовите си данни с други финансови институции. Чрез използването на мрежови сметки, отвореното банкиране може да помогне на кредиторите да получат по-точна картина на финансовото състояние на потребителя и нивото на риска, за да предложат по-изгодни условия за заем. Това може също да помогне на потребителите да получат по-точна картина на собствените си финанси, преди да поемат дълг. Едно отворено банково приложение за клиенти, които искат да си купят жилище, може автоматично да изчисли какво могат да си позволят клиентите въз основа на цялата информация в техните сметки, може би предоставяйки по-надеждна картина, отколкото насоките за ипотечно кредитиране предоставят в момента. Друго приложение може да помогне на клиентите с увредено зрение да разберат по-добре своите финанси чрез гласови команди. Отвореното банкиране може също да помогне на малкия бизнес да спестява време чрез онлайн счетоводство и да помогне на компаниите за откриване на измами по-добре да наблюдават клиентските сметки и да идентифицират проблемите по-рано [2].

Отвореното банкиране може да предложи ползи под формата на удобен достъп до финансови данни и услуги за потребителите и рационализиране на някои разходи за финансовите институции. Това обаче потенциално представлява и сериозни рискове за финансовата поверителност и сигурността на финансите на потребителите, както и произтичащите от това задължения към финансовите институции. API за отворено банкиране не са лишени от рискове за сигурността, като например възможността злонамерено приложение на трета страна да изчисти акаунта на клиента. Това би било изключителна (и по-малко вероятна) заплаха. Много по-широки опасения биха били просто пробиви на данни поради лоша сигурност, хакване или вътрешни заплахи, които са станали относително широко разпространени в съвременната ера, включително във финансовите институции, и вероятно ще останат обичайни, тъй като повече данни стават взаимосвързани по повече начини [3].

Ако погледнем в миналото банкирането остава затворена индустрия, монополизирайки по-голямата част от другите финансови услуги. Пълната дигитализация донася промени в индустрията. FinTech дава на потребителите правото да изберат алтернатива. Бъдещето на отвореното банкиране обаче, водено от директивата PSD2, приета в Европейския съюз, води до промяна в индустрията. Това снижава пазарните бариери, напълно променяйки правилата на играта чрез огромна конкуренция. Ревизираната директива за платежни услуги (PSD2) беше принудително преминаване за всички европейски банки към модела за отворено банкиране. Две хиляди и осемнадесета година беше повратна точка за банкирането, тъй като страните от ЕС бяха задължени да включат PSD2 в националното законодателство и да публикуват своите интерфейси за програмиране на приложенията (API). Бъдещото отворено банкиране ще даде равни позиции на банковите решения и финтех услугите.

Основната цел на отвореното банкиране е да осигури максимална прозрачност и сигурност, насърчавайки конкуренцията във финансовата индустрия. В резултат на това качеството на финансовите услуги ще се подобри, а таксите ще намалеят. Финансовите данни на потребителите ще бъдат освободени от монопола на банката и най-накрая ще станат собственост на клиентите, които ще имат свободен достъп до тях по желание. Ще бъде формирана глобална, унифицирана финансова платформа, базирана на API,

осигуряваща справедлив достъп до данни, които ще нарушат съществуващите предимства на банката. Това със сигурност ще доведе до прилив на активност от стартъпите на FinTech. Те ще имат достъп до банкови бази данни и финансови инфраструктури, които преди бяха затворени, ще могат да предоставят иновативни решения на съществуващите банкови клиенти и ще се появят съвременни финансови продукти, по-подходящи за нуждите на дигиталния свят.

Отвореното банкиране ще ускори прехода от вътрешни финансови услуги, предлагани от банковите клонове, към глобални цифрови финансови услуги, достъпни навсякъде по света. Това ще даде сила на малките финтех екипи да надминат успешно банките, които наемат хиляди служители. При равен достъп до данните на клиентите и възможността за обработката им, основната конкуренция ще бъде на ниво клиентско изживяване. Дизайнът на цифровия интерфейс ще стане важна част от потребителското изживяване на отвореното банкиране.

Развитие на отвореното банкиране може да повлияе на съхраняването на данни, от банкови сървъри до децентрализирано съхранение, разпределено между много устройства. Блокчейн технологията може да направи това. По този начин сигурността на финансовите данни може да бъде значително подобрена в бъдеще.

Бъдещето на отвореното банкиране носи финансова свобода на клиентите. Отвореното банкиране ще предизвика бърз растеж на финансовите услуги, като изведе потребителското изживяване на следващото ниво. Много процедури в решенията за дигитално банкиране ще станат опростени и автоматизирани. С достъп до банковите API, FinTechs могат да предоставят на потребителите възможности да подобрят финансовия си живот. За банките и FinTech компаниите това означава само едно - необходимо е да се преразгледа съществуващият потребителски поток и да се преработи действителната услуга, за да се елиминират триенето, всичко това ще я направи по-ценна за клиента.

Понастоящем банките имат инфраструктура и клиентска база, но са обременени от наследство на мислене, ориентирано към продукта. Повечето банкови решения са остарели, а интерфейсите не са интуитивни. За разлика от банките, FinTech компаниите създават модерни, ориентирани към клиента решения, но не разполагат с достатъчно ресурси, за да ги изведат на пазара и да придобият клиенти. API ще предостави на разработчиците на трети страни достъп до банкови системи и клиентски бази данни, като по този начин позволява на крайните потребители да управляват банкови сметки чрез интерфейси за услуги на трети страни, които не принадлежат на тяхната основна банка. Ясно е, че преходът на финансовата индустрия към модела за отворено банкиране ще има дълбоко въздействие върху бъдещето на дигиталното банкиране, което изисква пълно преосмисляне на финансовото потребителско изживяване. В действителност банковата инфраструктура и собствеността върху данните на клиентите вече няма да бъдат решаващ фактор. Ключовата диференциация от гледна точка на потребителя ще се асоциира с удобството и яснотата на интерфейса, осигурявайки ясно предимство за потребителското изживяване. Това означава, че в бъдещето на отвореното банкиране дизайнът ще се превърне в основен инструмент за създаване на успешни финансови услуги. Прозрачното бъдеще на банковата технология предоставя възможност за достъп до сметки, финансови данни и плащания с помощта на всяка финансова услуга на трети страни, която предоставя на потребителите непредвидима финансова свобода. Отвореното банкиране поставя фокусира върху финансовото потребителско изживяване.

Трудно е да се оцени значението на законодателното прилагане на Отвореното банкиране в Европа. Всъщност потенциалните резултати от този изключителен експеримент не са напълно разбрани дори от пазарните експерти. Но едно е сигурно - това ще предизвика сериозни технологични промени в банковата индустрия по света:

1. Достъп до различни акаунти чрез една услуга

В рамките на новата архитектура за отворено банкиране, появата на доставчик на информационни услуги за сметка (AISP) е неизбежна. Доставчиците на AISP ще действат като агрегатори на данни за клиентски акаунти от различни банки. Това ще даде на потребителите възможност за достъп до различни банкови сметки чрез най-удобната услуга.

Тези, които имат сметки в няколко банки, трябва да посетят всяка онлайн банка поотделно, за да проверят баланса си и да преместят пари. Някои FinTech услуги вече предлагат възможност за работа с различни банки чрез общ интерфейс, използвайки връзка за „изстъргване на екрана“, но това е опасно и нарушава правата на клиента.

Отвореното банкиране позволява на клиента да реши в кои банки да държи парите си и каква услуга да използва за управление на финансите си. Това значително ще увеличи конкуренцията във финансовия сектор, като в същото време ще подобри качеството на услугите. Операторите на трети страни несъмнено ще използват тази възможност за кръстосани продажби, но това ще даде на потребителите повече избор и ще им помогне да вземат информирани решения.

2. Лесно, евтино и моментално движение на парите

Други агенти, чиято реализация се осигурява от директивата PSD2, са доставчиците на услуги за инициране на плащане (PISP). Те са играчи, които могат да инициират платежни транзакции с помощта на API връзката в много банки.

3. Повишаване на финансовата сигурност

Един от ключовите приоритети на директивата PSD2 е да се подобри сигурността на потребителите в решенията за цифрово банкиране. Предоставянето на FinTech разработчиците на достъп до банкови API ще намали използването на практиката за изстъргване на екрана. Потребителите вече няма да трябва да нарушават договора с банките и да компрометират финансите си, тъй като ще имат избор да използват удобните и иновативни услуги на Fintech. За достъп до API за банкиране, банковите услуги на трети страни ще трябва да получат лицензи от финансовия регулатор. Както в случая с банките, тяхната отговорност ще бъде обезпечена с гаранционни депозити и ще бъде въведено „познайте своя клиент“ (KYC), като по този начин се гарантира сигурността на цифровата финансова среда. Освен това потребителите ще могат да определят обема и съдържанието на финансовата информация, която са готови да споделят с трети страни. Това ще изисква информиране на потребителите за правилата на операциите на услугата „отворено банкиране“.

4. Опростено и удобно въвеждане

Възможността за незабавно извличане на потребителски данни с помощта на доставчик на AISP ще отвори недостъпни по-рано възможности за финансовите услуги. Когато потребителят трябва да извърши процедура по записване, той/тя вече няма да трябва да предоставя идентификация. Ще бъде достатъчно да споделят сигурен достъп до данните за основните им финансови сметки, което ще доведе до липса на по-нататъшна нужда от въвеждане и дълги формуляри.

От гледна точка на FinTech, това ще улесни навлизането на банковия пазар. В света на отвореното банкиране данните за финансовата история и транзакциите на клиентите няма да се считат за бариера за превключване между финансови услуги. Тази информация ще бъде достъпна независимо от доставчика на услуги, ако потребителят я приеме.

5. Прогнозиране и персонализиране

Бъдещото отворено банкиране ще позволи на компании от трети страни да използват и обработват огромен масив от натрупани данни, използвайки Big Data и технологии за машинно обучение. Това ще го изведе на ново ниво, като по този начин

ще увеличи стойността на услугата, предлагана на потребителите. Достъпът до големи данни ще подобри възможностите за прогнозиране на финансовите услуги

6. Повишаване на достъпността на финансови услуги

Опростената потребителска идентификация, внедрена в платформата Open Banking, ще позволи на клиентите да кандидатстват за финансови продукти (например заеми, инвестиции и др.) само с едно щракване. С нарастването на агрегаторите това вече няма да бъде традиционно приложение, а искане за персонализирана оферта от различни доставчици. Потребителите ще могат да търсят най-доброто или да се доверят на препоръките на услугата агрегатор. Достъпът до пълни финансови данни на клиентите ще стимулира предлагането на аналитични услуги, които предоставят програми за финансово възстановяване. Това може да е от значение за подобряване на кредитния рейтинг или просто за промяна на финансовите навици на потребителите.

7. Предоставяне на възможно най-доброто финансово решение

Агрегаторите за намиране на най-добрите финансови оферти, като се вземат предвид потребителския профил, трябва да станат органична част от потребителското изживяване на Open Banking. В резултат на увеличаване на скоростта на прехода на пазара към модела на открито банкиране, можем да очакваме експлозивен растеж на подобни услуги.

Днес вече има десетки банки, които запазват своето място в новата дигитална реалност, като влязат в модела Open Banking и публикуват своите API. Те също така активно експериментират с FinTech партньорства, за да изпробват нови форми на банкиране. Един от лидерите в тази област е BBVA. Той предоставя широк достъп до своята платформа за онлайн банкиране в интернет, като ясно демонстрира прехода от продуктово-центрирано мислене към Банкирането като платформа (BaaP). В момента следните банки вече предоставят достъп до своите API и списъкът се увеличава: ABN AMRO, Banca Sella, Bank of Cyprus, Barclays, Banco Bilbao Vizcaya Argentaria (BBVA), Česká spořitelna, Citi, Danske Bank, DBS Bank , Deutsche Bank, Fidor Bank, Hellenic Bank, HSBC, Lloyds Bank, MKB Bank, NGB i-bank, Nordea, Royal Bank of Scotland, Saxo Bank, SEB, Spar Nord и Starling Bank.

Не трябва да забравяме, че все още има много въпроси без отговор, особено по отношение на сигурността. Държавното въвеждане на PSD2 в Европа е добро начало, което ще стартира инициативата Open Banking по целия свят. В крайна сметка това е революционен експеримент за целенасочен преход към глобална, цифрова финансова система.

Не може да се подценява цифровият императив за банките и финансовите институции. Дори преди появата на COVID-19, когато взаимодействията с клиентите можеха да се осъществят в клонове и лична обстановка, индустрията се бореше с необходимостта да отговори на дигиталните изисквания на развиващия се пазар. Събитията от 2020 г. и зависимост от дигиталните взаимодействия и банковото самообслужване само затвърдиха спешността и необходимостта банките да станат по-дигитални. Докато банките очертават пътя си към дигитализация, отвореното банкиране се очертава като способност, с която банките също ще трябва да се изправят, за да останат конкурентоспособни и да поддържат темпото на все по-дигитален пазар.

Отвореното банкиране е технологичен подход към финансовите услуги, който използва обобщени и удостоверени данни, свързани чрез API, за да даде на потребителите повече начини да консумират своите финансови данни, като същевременно прави транзакциите по-сигурни.

Това тласка банките към иновации - независимо дали им харесва или не. Преминаването към отворено банкиране е в ход в Европа, Сингапур и Хонконг. Регламентите за защита на потребителите, по-специално законът PSD2, който влезе в

сила през януари 2018 г., доведоха до приемането му в ЕС. Приет с цел увеличаване на иновациите и конкуренцията в банкирането, европейските банки с мандат на PSD2 отварят API за споделяне на данни с доставчици на трети страни, поискани от потребителите. Резултатът е експлозия на финтех иновации, насочени към потребителите, използващи задължителния стандарт API. По-специално в Обединеното кралство, където отвореното банкиране се развива най-бързо, използването на fintech приложения на трети страни за управление на лични пари рязко нарасна по време на COVID-19, като 20% от всички възрастни в Обединеното кралство използват финтех платформи като Mint, Plaid, QuickBooks, и Quicken. Същото проучване установи, че за младите възрастни използването на финтех платформи се е увеличило до 50% по време на пандемията. В Съединените щати както Visa, така и Mastercard се движат бързо, за да добавят финтех технологии към своите платформи, за да поддържат отворено банкиране и да създадат независима от мрежата система за плащане.

Не само потребителите могат да се възползват. Преминаването към отворено банкиране стимулира създаването на десетки нови финтех платформи и решения, които тласкат по-нататък в иновациите и икономическото развитие в съответните страни. Комбинирани, те създават отделна екосистема за малки, средни и големи предприятия, които могат да се възползват директно от свързването чрез API с финансови институции или да използват екосистемата между банки, финансови технологии и потребители, за да приспособят своите търговски предложения към своите клиенти.

Въпреки че целият пазар има полза, банките могат да се позиционират като пазители на най-важния актив в отвореното банкиране: данните. От страна на търговията на дребно банките могат да се възползват от тази нова технология за укрепване на взаимоотношенията с клиентите и задържането на клиентите, като помагат на клиентите да управляват финансите си по-добре, вместо просто да улесняват транзакциите.

В по-широк план отвореното банкиране също така ще позволи на физическите и търговски клиенти да избират от по-широк набор от продукти и услуги с по-голяма лекота и да консолидират връзките със съседни сметки и програми. Тази свързаност осигурява значителна полза за банковите клиенти с възможността за по-лесно споделяне на данни с финансови съветници, ускоряване на отпускането на заеми, намаляване на разходите и осигуряване на прехвърляне на данни.

Въпреки че промяната вече е в ход, банките в крайна сметка ще определят чрез собствените си действия или бездействие дали тази промяна е към по-добро или по-лошо.

Регулаторите вече подготвят насоки за отворено банкиране в САЩ и банките ще бъдат изправени пред решението да инвестират в тази основана на клиентското опит иновация и дали може да се извлече достатъчно стойност, за да се оправдаят средствата.

От наша гледна точка банките, които не приемат отворено банкиране, не само ще ограничат възможностите си да се свързват с клиенти по смислен начин, но и ще ограничат възможностите да бъдат в челните редици на иновациите. Вместо да бъдат хванати на косъм, когато пристигнат регулациите на САЩ, или да загубят конкурентна позиция на развиващ се пазар, банките трябва да започнат да подготвят своите стратегии и да инвестират в инфраструктурата, от която ще се нуждаят, за да се възползват изцяло от отвореното банкиране.

Най-динамичните отворени банкови пазари днес са в Европа и Обединеното кралство, благодарение на широките политики на ЕС, които отвориха вратата за отворено банкиране. Втората директива за платежни услуги (известна като PSD2) изисква от банките, опериращи под юрисдикцията на ЕС, да разрешават на лицензирани доставчици на платежни услуги трети страни до банкова инфраструктура и данни за акаунти чрез специфичен API протокол.

Тези, които са в състояние да прегърнат отвореното банкиране, ще бъдат тези, които ефективно използват данните за: информиране за вземане на решения и определяне на стратегия; намиране на нови клиенти и кръстосана продажба на съществуващи продукти и услуги; подобряване на услугите; и изграждане на нови партньорства.

ЛИТЕРАТУРА:

[1] Open Bank Project. "Open Banking API Platform."
https://www.openbankproject.com/openbankingmiddleware/
[2] Visa. "The Future of Banking Is Open," Pages 2-14.
https://usa.visa.com/dam/VCOM/global/partner-with-us/documents/visa-open-banking-whitepaper.pdf
[3] Congressional Research Service. "Open Banking, Data Sharing, and the CFPB's 1033 Rulemaking."
https://crsreports.congress.gov/product/pdf/IN/IN11745
[4] Ненков, В. и Цв. Ненкова. Ролята на самофинансирането в структурата на другите техники за финансиране активите на фирмата. Научни трудове, 11 (2019), Ботевград.
[5] Димитрова, Р. Пълна дигитализация на дейността - поредното предизвикателство за търговските банки. Годишник "Икономика и бизнес" (2018) Достъпно на https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=822038 последно посетено на 07.07.2021.

Име на автор(ите): Надя Валериева Ненкова
Месторабота: Нов български университет - София
E-mail: nenkova.nadya@gmail.com

FINANCIAL AND ACCOUNTING PROBLEMS IN THE FINANCING OF SPORTS CLUBS BY THE MINISTRY OF YOUTH AND SPORTS

STANISLAVA PANCHEVA[1]
KIRIL K. BONEV[2]

ABSTRACT: *In the scientific development, an attempt was made to highlight discussion issues related to the financing of sports clubs under a program for the development of sports clubs. For this purpose, the possibilities for obtaining targeted financial assistance from the Ministry of Youth and Sport have been critically analysed and the options for its accounting treatment with the beneficiary have been compared. On this basis, up-to-date financial and accounting problems have been outlined and reasoned proposals have been made to address them effectively.*

KEYWORDS: *sports club, finance, finance, accounting.*

JEL: *M41 Accounting*

ФИНАНСОВО-СЧЕТОВОДНИ ПРОБЛЕМИ ПРИ ФИНАНСИРАНЕТО НА СПОРТНИ КЛУБОВЕ ОТ МИНИСТЕРСТВОТО НА МЛАДЕЖТА И СПОРТА

Станислава Панчева[3]
Кирил К. Бонев[4]

АБСТРАКТ: *В научната разработка е направен опит за открояване на дискусионни въпроси, свързани с финансирането на спортните клубове по програма за развитие на спортните клубове. За целта са анализирани критично възможностите за получаване на целева финансова помощ от страна на Министерството на младежта и спорта и са съпоставени вариантите за нейното счетоводно третиране при бенефициента. На тази основа са очертани актуални финансово-счетоводни проблеми и са направени обосновани предложения за тяхното ефективно решаване.*

КЛЮЧОВИ ДУМИ: *спортен клуб, финансиране, финанси, счетоводство.*

JEL: *M41 Accounting*

Въведение

През последните години финансовите възможности на спортните клубове стават все по-ограничени, а разходите им все по-големи. Причините за това могат да се търсят в различни насоки: инфлационните процеси в националната икономика; недостига на ресурси в държавата; ограничения достъп до външни капитали, невъзможността за изпълняване на завишените изисквания при получаване на финансирането по програми и т.н. Всичко това рефлектираха пряко върху състоянието на българския спорт и

[1]She wrote introduction, item 2 Funding under the sports club development programme – accounting problems and solutions, conclusion and literature.
[2]He wrote item 1 Funding under the sports club development programme – organizational and financial problems and solutions.
[3]Написала въведение, т.2 Финансиране по програма за развитие на спортните клубове – счетоводни проблеми и решения, заключение и литература.
[4]Написал т.1 Финансиране по програма за развитие на спортните клубове – организационно-финансови проблеми и решения.

възпрепятства създаването на подходящи условия за системно практикуване на физически упражнения. Затруднява се и спортното развитие на състезателите, стремящи се към реализирането на високи спортни постижения. Ето защо може да се определи, че темата за спортните клубове и тяхното финансиране по програми е актуална, интересна и значима, а нейното критично и задълбочено изследване - необходимо и оправдано.

Основен източник за финансиране на спортните клубове в страната, наред с членския внос, е програмата за развитие на спортните клубове. Тя се утвърждава със заповед на Министъра на младежта и спорта и има за цел да подпомогне развитието на спорта за високи постижения. Кандидатстването по нея предполага преминаването през различни етапи: изготвяне на документи; одобряване на финансиране на базата на утвърдена методология; отпускане на средства на траншове и последващ контрол върху тяхното изразходване. Всичко това е свързано с немалко трудности, касаещи набавянето и оформянето на информацията за кандидатстване, времето на получаване на отпуснатите средства, избора на вариант за счетоводно отчитане на финансирането и начина на осъществяване на последващия контрол върху изразходването на парите. По тази причина за обект на настоящото изследване се определят спортните клубове, а за предмет – тяхното финансиране по програмата за развитие на спортните клубове. Целта се да се изследва критично финансирането на спортните клубове по програмата за развитие на спортните клубове от гледна точка на механизмите за неговото получаване, изразходване и счетоводно отчитане, като се открият актуални организационно-финансови и счетоводни проблеми и се потърсят и аргументират възможности за тяхното ефективно решаване.

В научната разработка се използват методи на научно изследване като анализ, синтез, индукция, дедукция, наблюдение, моделиране и др.

Литературата и нормативната база в доклада са актуални към м. 03.2022г.

Финансиране по програма за развитие на спортните клубове – организационно-финансови проблеми и решения

Финансирането е процес на „получаване на парични средства или кредити за извършването на работа (осъществяването на бизнес) или придобиването на активи“ [1], респ. „механизмът, чрез който се внасят пари или се отпуска кредит на лице, компания или организация, така че да може да изпълнява проект, да придобива стоки или услуги, да покрива разходи за дейността или работата, или да изпълни ангажиментите си към доставчиците“. [2] От тук може да се обобщи, че за спортните клубове финансирането е процес на целево отпускане на средства за развитие и утвърждаване на непрофесионалния спорт въз основа на резултатите от дейността за предходната година.

Проучванията в теорията и практиката показват, че финансовото подпомагане на спортните клубове е важен фактор за тяхното съществуване и развитие. То стимулира спорта за високи постижения, осигурявайки подходящи условия за разширяване и утвърждаване на спортните дейности в отделните клубове. Насочено е също към усъвършенстване на качествата и уменията и реализиране на потенциала на спортисти от различни спортове. Отпускането му се основава на кандидатстване по програми, една от които е и програмата за развитие на спортните клубове за текущата година.

Програмата за развитие на спортните клубове има за цел да осигури възможност за създаването на условия за реализиране на ефективен тренировъчен и състезателен процес на спортистите, за масовизиране на заниманията със спорт в различните възрастови групи и за усъвършенстване на системата за управление на тренировъчния процес, с оглед постигането на добро спортно развитие и реализирането на високи спортни резултати. Постигането на тази цел се основава на решаването на редица задачи:

подобряване и координация между спортните клубове, федерации и министерството на младежта и спорта с цел изграждането на единна система за развитие на спорта за високи постижения, осигуряване на квалифицирани треньорски кадри за повишаване на качеството и ефективността на тренировъчния процес, създаване на условия за дългогодишна подготовка, включваща планомерно развитие на функционалните и психологическите качества и техническите умения на спортистите с оглед подобряване на спортните им резултати, разширяване обхвата на активно спортуващите деца и младежи и т.н. [3] В следствие на изпълнението на поставените задачи се очаква реализирането на положителни резултати в различни насоки: повишаване на броя на хората занимаващи се със спорт, избягване на вредни навици като тютюнопушене, алкохолна и наркотична зависимост и др., засилване на интереса на подрастващите към определен вид спорт и тяхното развитие и усъвършенстване за постигане на високи спортни постижения в страната и чужбина, участие в Държавния и международен спортен календар с призови класирания, както и осигуряването на здравословен начин на живот.

И още програмата за развитие на спортните клубове е насочена към утвърждаване на условията за реализиране на ефективен тренировъчен и състезателен процес на спортистите, масовизиране на заниманията със спорт в различните възрастови групи и усъвършенстване на системата за управление на тренировъчния процес, като възможност за спортно развитие и основа за реализиране на високи спортни резултати. Тя е разработена в съответствие с приоритетите на Министерството за младежта и спорта, с целта и основните задачи на Националната стратегия за развитие на физическото възпитание и спорта в Р. България 2012-2022 и с действащата нормативна уредба в областта на физическото възпитание и спорта и реда за тяхното финансово подпомагане. [4] Разпределянето на средствата по нея е съобразено с Методиката за разпределяне на финансови средства от Министерството за младежта и спорта за подпомагане дейностите на спортните клубове, където водещ е начина за извършване на анализ и оценка на степента на развитие на спорта и спортните постижения. [5]

Особеност на програмата за развитие на спортните клубове е, че по нея могат да кандидатстват с проект само спортни клубове, които са членове на лицензирани спортни федерации по спортове, включени в Програмите за развитие на спорта за високи постижения от 2015г., като спортовете са разделени на олимпийски и неолимпийски, в т.ч. бокс, борба, вдигане на тежести, лека атлетика, художествена гимнастика, спортна гимнастика, гребане, баскетбол, волейбол и др. и които са от обществен интерес. [6] Те изготвят и подават в Министерството за младежта и спорта набор от документи, доказващи, изпълнение на условията за кандидатстване по програмата. На тази база от Министерството за младежта и спорта се отпуска финансиране на два транша през годината - през м. май-юни и в края на годината, чието целесъобразно изразходване се доказва в подавания от спортните клубове финансов и съдържателен отчет и съпътстващите ги други документи. [7]

Критичният анализ на процедурата за кандидатстване по програмата за развитие на спортните клубове и получаване на финансирането по нея показва, че процесът се съпътства от немалко организационно-финансови проблеми и трудности, по-съществени от които са следните:

- първата част от финансирането по програмата за развитие на спортните клубове се превежда на спортните клубове чак през м. май-юни, като до този момент се провеждат състезания от държавния спортен календар на Българска федерация по дадения спорт и участията на членовете в тях се финансира чрез заеми на клуба и от собствени средства;

- размерът на финансирането обикновено не покрива реално извършваните разходи от членовете на спортните клубове и при липсата на възможност за собствено финансиране последните отказват участие в провеждани, важни за клуба състезания;

- инфлационните процеси са друг фактор, рефлектиращ върху финансовите нужди на клуба в посока тяхното увеличаване и водят до надхвърляне на сумата за финансово подпомагане, получавана по програмата за развитие на спортните клубове;

- парите, определени за командировки по Наредбата за командировките в страната са по 20 лв. на ден, което е абсолютно недостатъчно да по покрие разходите за храна на един спортист; [8]

- средствата, отпускани по програмата за развитие на спортните клубове се използват главно за покриване на основните разходи, свързани с подготовката на състезателите и участието им в състезания и не достигат за инвестиране в подобряване на квалификацията на треньора;

- изготвянето на документацията за участие в програмата за развитие на спортните клубове най-често се осъществява от самите треньори (частично се ползват услугите на счетоводител и обикновено не се ползват услугите на специалисти в изготвянето на документите за участие по програмата) - обстоятелство, което често възпрепятства одобряването на проекта поради допуснати грешки и неточности;

- новите клубове са възпрепятствани за участие по програмата за развитие на спортните клубове, защото документацията за участие във финансовото подпомагане се изготвя на базата на дейността на клуба от изминалата година;

- поради ограничения финансов ресурс, получаван по програмата, почти във всички клубове материално-техническата база и условията за тренировки са сведени до възможния минимум.

За решаването на посочените проблеми е необходимо сумата на предвиденото по програмата за развитие на спортните клубове финансиране да бъде увеличена съобразно реалните нужди на отделните клубове и инфлацията в страната. Нужни са и допълнителни средства, които могат да бъдат осигурени чрез спонсорства и дарения в полза на спортните клубове, участия в рекламна дейност, организиране на спортни и други състезания, предполагащи входящ паричен поток към клуба, трансфер на състезатели, кандидатстване по проекти, финансирани по програми на ЕС и т.н.

Решаването на дискусионните въпроси, касаещи финансирането на спортните клубове може да доведе до завидни резултати в няколко насоки: ще се подобрят условията за подготовка на състезатели, вкл. материално-техническата база на клубовете, ще се повишат резултатите на състезатели, показвани на състезания, ще се облекчат финансово треньорите, които работят повече от любов към спорта, отколкото от удовлетворение от месечното си възнаграждение (много от треньорите дори нямат такова), ще се стимулират състезатели по повод на развитието им и участията им в състезания, което ще позволи да се насочат повече усилия към постигането на високи спортни резултати (по настоящем финансовото стимулиране е малко или никакво, от което се губят много таланти за елитен спорт), ще се даде възможност за откриване и подпомагане на нови таланти в спорта и за развиване на техните умения и възможности, ще се разкрият възможности за повишаване на квалификацията и уменията на треньорите чрез включването им в различни обучения, семинари и конференции, ще се постигнат добри резултати в развитието на учебно-възпитателния тренировъчен процес, както и в развитието на спортната наука.

Финансиране по програма за развитие на спортните клубове – счетоводни проблеми и решения

От счетоводна гледна точка финансирането на спортните клубове, вкл. по програмата за развитие на спортните клубове също е дискусионно. При неговото третиране се открояват нерешени въпроси в няколко насоки:

- по отношение на дефинирането на понятието „финансиране“ в приложимите счетоводни стандарти;
- по отношение на представянето на финансирането във финансовите отчети на спортните клубове;
- по отношение на определянето на момента за признаване на прихода от финансирането и отнасянето му в увеличение на финансовия резултат на спортните клубове;
- по отношение на счетоводното отчитане на финансирането в юридическите лица с нестопанска цел.

Анализът на текстовете, предвидени в приложимите счетоводни стандарти показва, че определение за понятието „финансиране“ в тях липсва. Така например в Национален счетоводен стандарт 9 Представяне на финансовите отчети на предприятия с нестопанска дейност, който е специализирания стандарт за предприятията с нестопанска дейност, се посочва единствено, че „Даренията, които са обвързани с определени условия, се отчитат като финансиране по реда на НСС 20 – Отчитане на правителствени дарения и оповестяване на правителствена помощ“. [9] Същевременно в Национален счетоводен стандарт 20 Отчитане на правителствени дарения и оповестяване на правителствена помощ се дефинират само други две понятия:

- правителствено дарение - „предоставянето на средства от правителството на дадено предприятие като компенсация за спазване от негова страна в миналото или в бъдеще на определени условия, отнасящи се до текущата дейност на предприятието“; [10]
- правителствена помощ - „действие от страна на правителството, чрез което се предоставя икономическа изгода за конкретно предприятие или за група предприятия, отговарящи на определени критерии“. [11]

От тук възниква въпроса: Може ли финансирането на спортните клубове по програмата за развитие на спортните клубове да се характеризира като правителствено дарение или по-скоро то е вид правителствена помощ?

Направеният сравнителен анализ на понятията „правителствено дарение“ и „правителствена помощ“ показва, че между тях има прилики, но са налице и конкретни различия. Еднаквост се установява по отношение на това, че и двете са действия от страна на правителството, насочени към подпомагане на определен кръг предприятия чрез осигуряването на икономически ползи за тях при определени условия. Същевременно различия се открояват главно в изискванията за тяхното получаване и връзката им с оперативната дейност на юридическите лица. Освен това при определянето на правителственото дарение ясно се вижда, че за изразходването на получените средства има предвидени конкретни последващи условия, докато при правителствената помощ такива условия липсват. И понеже финансирането на спортните клубове по програмата за развитие на спортните клубове е обвързано с изпълнението на предварителни и последващи условия, то може да се приеме, че същото е вид правителствено дарение.

Поставения знак за равенство между финансирането и правителственото дарение се потвърждава и в т. 3.2 от Национален счетоводен стандарт 20 Отчитане на правителствени дарения и оповестяване на правителствена помощ, където изрично е посочено, че „Правителствените дарения се отчитат като финансиране, освен ако в закон е определен друг ред на отчитане….“. [12]

Друг дискусионен въпрос е свързан с представяне на финансирането по програмата за развитие на спортните клубове във финансовите отчети на предприятията с нестопанска цел. Тук възможностите са две: то да се отрази като собствен капитал /резерви/ или като привлечен капитал /кредити, друг вид задължение или приходи за бъдещи периоди, респ. финансиране/.

Анализът на двете възможности показва, че средствата, получени от спортните клубове по програмата за развитие на спортните клубове са вид финансиране. Следователно те трябва да се представят в счетоводния баланс до момента на тяхното признаване като привлечен капитал, респ. като приходи за бъдещи периоди и финансирания. Аргументите в подкрепа на това твърдение са няколко: получените средства по програмата за развитие на спортните клубове са трайно придобит ресурс от източник, външен за предприятието, в следствие на поети ангажименти, които спортните клубове са изпълнили или предстои да изпълнят, липсва съответствие между характеристиката на финансирането и тази на елементите на собствения капитал, по презумпция финансирането не поражда задължение за клубовете, освен ако договорените условията не бъдат изпълнени.

Пряко отношение към изразеното становище има и текста, предвиден в Национален счетоводен стандарт 20 Отчитане на правителствени дарения и оповестяване на правителствена помощ, според който средствата, предоставени под формата на финансово подпомагане по програма, следва да се третират счетоводно като привлечен капитал, респ. като приходи за бъдещи периоди и финансирания.

Представянето на отпуснатите по програмата за развитие на спортните клубове средства в привлечения капитал на счетоводния баланс, съответно в приходите за бъдещи периоди и финансираните има пряка връзка с момента на признаване на приходите от финансирането. Тук възможностите са три: приходът да се признае в момента на получаване на финансирането, в момента на изпълнението на условията, поставени при неговото получаване или на части през периода на използване на актива, който е придобит чрез получените средства по програмата.

Направените теоретико-приложни проучвания показват, че когато финансирането е предназначено да покрива текущи разходи или е за придобиването на краткотрайни активи, най-подходящо е признаването му да се извършва в периода, в който се начисляват разходите, за чието компенсиране то е предназначено. Същевременно когато финансирането е свързано с придобиването на дълготрайни активи, неговото признаване следва да бъде пропорционално на начислените за периода разходи, вкл. за амортизации на придобитите активи.

Аргументите в подкрепа на изразеното виждане са няколко. Когато признаването на приходите се обвърже с начисляването на разходите, за чието покриване са предназначени предоставените средства, то тогава ще бъде спазено едно от важните изисквания в счетоводството, а именно изискването за съпоставимост на приходите и разходите. От тук ще се постигне и вярно и честно представяне на приходите и разходите във финансовите отчети на спортните клубове – обстоятелство важно за удовлетворяване на нуждите на различните външни и вътрешни потребители на данни. [13] Следователно целесъобразно е признаването на приходите и включването им в собствения капитал на клубовете да се обвърже с направените разходи за периода.

И още, когато финансирането е обвързано с придобиването на дълготрайни активи, могат да се разграничат два алтернативни подхода за неговото счетоводно отчитане:

• получените средства да се отразяват като разсрочен доход и да се отнасят в текущите приходи в рамките на няколко последователни години (по време на полезния живот на активите), съобразно възприета от клуба база (размера на начислената амортизация, респ. сумата на извършените разходи при неамортизируемите активи);

• те да се приспадат от отчетната стойност на придобитите активи.

Съпоставянето на двата подхода за счетоводното третиране на финансиранията, които са обвързани с придобиването на активи, показва наличието на общи черти, но и на различия. Общото е, че финансовия резултат през времето на използване на придобитите чрез финансирания по програма активи е един и същ. Същевременно различие има по отношение на начина на отчитане на тези финансирания, както и по отношение на тяхното представяне във финансовите отчети. Не е еднакъв също и броя на съставяните счетоводни статии при всеки от представените подходи.

Направения критичен анализ показва още, че при първият подход за счетоводно отчитане на финансиранията, обвързани с придобиването на активи цялата сума на приходите от финансирания се признава и представя в счетоводния баланс като приходи за бъдещи периоди и финансирания. В резултат на това потребителите на информация могат лесно да установят каква е стойността на придобитите чрез тях активи. Така не се налага оповестяване на допълнителна информация за вида, оценката и амортизацията на придобитите материални ресурси. Същевременно при вторият подход придобитите чрез финансирания по програма активи се отнасят индиректно в приходите, респ. чрез намаляване на разхода за тяхната амортизация. Това е така, защото активите се представят в баланса по сума, коригирана с тази на получените финансирания. Дори понякога във финансовия отчет не се представят самите активи (когато цената им на придобиване е равна на размера на финансирането), или ако се представят, то това става по стойност, различна от тяхната реална историческа цена. Затова при вторият подход се налага да се поддържа и оповестява допълнителна информация, касаеща вида на придобитите активи, техния източник, начислената им амортизация по периоди и с натрупване, респ. извършените за тях разходи по периоди и с натрупване и др. Всичко това прави подхода неподходящ за прилагане в практиката.

От тук може да се обобщи, че за отчитане на финансиранията по програмата за развитие на спортните клубове, когато тяхното предназначение е придобиването на дълготрайни активи, по-приемлив е първият подход, при който отпуснатите средства се отчитат като финансиране и се представят в счетоводния баланс до момента на признаването им като привлечен капитал. Причините са няколко: спазва се изискването за вярно и честно представяне на данните във финансовия отчет; постига се ясно и точно отразяване на информацията за активите и за приходите за бъдещи периоди и финансиранията в счетоводния баланс; личи ясно, че е спазен принципа за оценяване, определен в Закона за счетоводството; улесняват се потребителите на информация при тълкуването на данните, представени във финансовия отчет на спортните клубове; не се нарушават изискванията в приложимите стандарти.

Определеният като по-подходящ подход за отчитане на финансиранията по програмата за развитие на спортните клубове би могъл да се прилага успешно и когато предназначението на получените средства от Министерството на младежта и спорта е свързано с покриването на текущи разходи или със закупуването на краткотрайни активи.

Заключение

Проведеното изследване на финансиранията по програмата за развитие на спортните клубове и тяхното счетоводно третиране дава основание да се направят няколко съществени извода:

Първо. При кандидатстване по програмата за развитие на спортните клубове и при получаване на финансиране по нея се открояват конкретни организационно-финансови проблеми, чието успешно решаване облекчава дейността на организациите с нестопанска цел в няколко насоки: подобряват се условията за подготовка на

състезатели, вкл. материално-техническата база на клубовете; повишават се резултатите на състезатели, показвани на състезания; облекчават се финансово треньорите, а и състезателите по повод на участията им в състезания; осигуряват се възможности за откриване и подпомагане на таланти в спорта, както и за развиване на техните умения и възможности; разкриват се насоки за повишаване на квалификацията и уменията на треньорите; постигат се добри резултати при реализирането на учебно-възпитателния тренировъчен процес, както и по отношение на развитието на спортната наука.

Второ. Финансирането по програмата за развитие на спортните клубове се приравнява на правителствено дарение и се представя в счетоводния баланс на спортните клубове като привлечен капитал, респ. като приходи за бъдещи периоди и финансирания до момента на неговото признаване като текущ приход и включването му във финансовия резултат, респ. в собствения капитал.

Трето. При счетоводното отчитане на финансирането по програмата за развитие на спортните клубове се отразява първоначално разсрочен доход, който се отнася в текущите приходи в съответствие с извършените за периода или за активите разходи.

ЛИТЕРАТУРА:

[1] Финансиране (2022) https://bg.glosbe.com/bg/bg/финансиране

[2] Финансиране (2022) https://bg.encyclopedia-titanica.com/significado-de-financiamiento

[3] Програма за развитие на спортните клубове за 2022 г. (2022) http://mpes.government.bg/Pages/Programmes/Default.aspx?evntid=wEQbIglcEIU%3d

[4] Националната стратегия за развитие на физическото възпитание и спорта в Р. България 2012-2022. (2022) http://mpes.government.bg/Documents/Documents/Strategii/Strategia_2012-2022.pdf; Закон за физическото възпитание и спорта, чл. 128, ал. 1, б, „б“, чл.127, ал.1, т.1-4 и ал.2 // Държавен вестник 1996, **58**, посл. доп. 2018, **77**, отм. 2018, **86**. https://www.lex.bg/laws/ldoc/2133881857; Наредба 3 от 02.04.2019 г. за реда за финансово подпомагане на дейности в областта на физическата активност, физическото възпитание, спорта и спортно-туристическата дейност. чл. 2, ал.1, т.2 // Държавен вестник 2019, **37**. https://dv.parliament.bg/DVWeb/showMaterialDV.jsp?idMat=137177

[5] Методиката за разпределяне на финансови средства от Министерството за младежта и спорта за подпомагане дейността на спортните клубове през 2022 г. (2022) https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?src=http%3A%2F%2Fmpes.government.bg%2FDocuments%2FPrograms%2F2022%2FRSK_2022%2FMETODIKA_%25D0%25A0%25D0%25A1%25D0%259A_2022.docx&wdOrigin=BROWSELINK

[6] Закон за юридически лица с нестопанска цел. //Държавен вестник, 2000, **81**, посл. изм. 2020, **107**. https://www.lex.bg/laws/ldoc/2134942720

[7] Документи за кандидатстване по програмата за развитие на спортните клубове за 2022 г. (2022) http://mpes.government.bg/Pages/Programmes/Default.aspx?evntid=wEQbIglcEIU%3d

[8] Наредба за командировките в страната, чл. 19, ал.1. Приета с ПМС № 72 от 30.12.1986 г. //Държавен вестник, 1987, **11**, посл. изм. 2011, **2**. https://www.lex.bg/laws/ldoc/-552856063

[9] СС 9 Представяне на финансовите отчети на предприятия с нестопанска дейност, т.3.5. //Държавен вестник, 2005, **30**, изм. 2007, **86**. https://kik-info.com/normativna-baza/nss/0X2135501630/

[10] СС 20 Отчитане на правителствени дарения и оповестяване на правителствена помощ. Определения. //Държавен вестник, 2005, **30**, изм. 2007, **86.** https://kik-info.com/normativna-baza/nss/0X2135501611/

[11] СС 20 Отчитане на правителствени дарения и оповестяване на правителствена помощ. Определения. //Държавен вестник, 2005, **30**, изм. 2007, **86**. https://kik-info.com/normativna-baza/nss/0X2135501611/

[12] СС 20 Отчитане на правителствени дарения и оповестяване на правителствена помощ. т.3.2. //Държавен вестник, 2005, **30**, изм. 2007, **86**. https://kik-info.com/normativna-baza/nss/0X2135501611/

[13] Панчева, Ст. Проблеми при счетоводното третиране на безвъзмездните средства, предоставени от държавата. Доклад на научна конференция с международно участие „Знанието – традиции, иновации, перспективи”, БСУ (2013)

Име на автор(ите): Станислава Панчева, Кирил Бонев

Месторабота: НБУ

E-mail: stgeorgieva@nbu.bg; sk_kiko@abv.bg

TRUST - AN EVOLUTIONARY FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF RELATIONSHIP MARKETING

RALITSA V. YANEVA

ABSTRACT: *In the context of the crisis caused by the global epidemic of COVID-19, the relations between people (interpersonal relations) and between people and organizations (business, institutions, state structural units) are increasingly exacerbated. People's trust in each other is weakening, as is people's trust in organizations. An essential factor for the development of any business, organization or government structure is trust. Conceptualizations of trust are generally lacking in the scientific literature. The aim of the report is to bring out basic definitions of trust as an essential factor in the development of business organizations' relationships. To determine the typology of trust and the opportunities that arise from the environment for its development.*

KEYWORDS: *Trust, loyalty, relationship marketing*

JEL: *M3, M31*

ДОВЕРИЕТО – ЕВОЛЮЦИОНЕН ФАКТОР В РАЗВИТИЕТО НА МАРКЕТИНГ НА ВЗАИМОВРЪЗКИТЕ[1]

РАЛИЦА В. ЯНЕВА

АБСТРАКТ: *В условията на криза, предизвикана от глобалната епидемия от COVID-19, все повече се изострят отношенията, както между хората (междуличностните отношения), така и между хората и организациите (бизнес, институции, държавни структурни единици). Доверието на хората помежду им отслабва, както и доверието на хората в организациите. Съществен фактор за развитието на който и да е бизнес, организация или правителствена структура е доверието. В научната литература концептуализации на доверието като цяло липсват. Цел на доклада е да се изведат основни постулати и дефиниции за доверието като съществен фактор за развитието на взаимовръзките на бизнес организациите. Да се определи типологията на доверието и възможностите, които произтичат от средата за развитието му.*

КЛЮЧОВИ ДУМИ: *Доверие, лоялност, маркетинг на взаимовръзките.*

JEL: *M3, M31*

Въведение

Стратегическият маркетинг е дългосрочен и хоризонтът му на действие са бъдещите периоди. Решенията, които вземат маркетинговите мениджъри са креативни, насочени към конкретни перспективни и потенциални действия в утрешния ден. Заложените ценности са в основата на изграждане на *трайни отношения* с потребителя. Стремежът на стратегическият маркетинг е да спечели **доверието** завинаги. При конкурирането на дадената фирма се използва целият и организационен потенциал, а не само меркетинговият комплекс. Действията са творчески.

В условията на криза, отношенията между взаимодействащите си страни се могат да се променят и в двете посоки – положителна или отрицателна. Все по-трудно се оказва

[1]Докладът е финансиран по проект „Устойчиви образователни практики по икономика и математическо моделиране“ с вх. №РД-08-144/01.03.2022г. (Договор РД-21-319/06.04.2022г.), финансиран по НИХТД на Шуменски университет „Епископ Константин Преславски”.

поддържането на доверието, както между хората, така и в бизнес отношенията – между бизнес организациите и техните клиенти.

Съществен фактор за развитието на който и да е бизнес, организация или правителствена структура се явява **доверието**. В научната литература концептуализации на доверието като цяло липсват.

Цел на доклада е да се дефинират и конкретизират основни дефиниции за доверието като съществен фактор за развитието на взаимовръзките на бизнес организациите. Да се определи типологията на доверието и възможностите, които произтичат от средата за развитието му. По-конкретно е необходимо да се изведат основни аспекти, които да очертаят и определят механизмите за изграждане и стимулиране на доверието.

Обект на изследването са прилаганите маркетингови подходи за стимулиране и поддържане на доверието на потребителите по време на взаимодействието им с бизнес организациите.

В днешно време на компаниите непрекъснато се налага да търсят нови начини и пътища за укрепване на взаимоотношенията със своите потребители. Подобрявайки връзката си с клиентите, те постигат лоялност и генерират повече ползи от тези отношения.

Доволните клиенти поддържат бизнеса особено в трудни времена и допринесят за изграждането на положителната репутация на бранда. Маркетинговите техники, особено тези, които биват персонализирани, са ключов начин за повишаване лоялността и доверието към бизнес организацията.

Маркетингът е изправен пред нова парадигма. Фокусът се пренасочва от дейности за привличане на клиенти към дейности, които засягат клиентите и се грижат за тяхната удовлетвореност.

1. Концептуализация, характеристики и типология на доверието

За да се изведат и определят същността и характеристиките на доверието, в качеството му на фактор за развитие на взаимовръзките на бизнес организациите е направен литературен обзор на източници, свързани с понятието и типологията на доверието.

Франсис Фукуяма характеризира доверието като очакване, възникващо в рамките на определена общност, че членовете й ще се държат нормално и честно, показвайки готовност за взаимопомощ в съответствие с общоприетите норми, културни традиции, обичаи, общи етични ценности. [35] От гледна точка на поведенческите намерения и реакции Moorman и Deshpand´е определят доверието като "готовност да разчитат на партньор за обмен, в който човек има доверие". [20] Други изследователи използват когнитивни или оценяващи определения за доверие, като твърдят, че връзката между оценките на доверието и поведенческия отговор следва да бъде отворена за емпирично разследване и вероятно да подлежи на влиянието на други контекстуални фактори [10] и [21]. Възприемайки този подход, Морган и Хънт определят доверието "като съществуващо, когато една страна има доверие в надеждността и почтеността на партньора за обмен".

Развитието на доверието е най-важно, особено в ранната фаза на създаване на бизнес. Следователно е необходима по-голяма яснота на основополагащите влияния върху релационните способности, доверието и стратегическата гъвкавост. [23]

Според Мартышев доверието отразява степента на увереност от една страна в честност и от друга в порядъчност, явявайки се свързващ елемент в отношенията за дълги години. [33] O'Shaughnessy представя лоялността като резултат от доверието, готовност

за действие, без да се изчисляват непосредствените разходи и ползи, както и, че лоялността към дадена марка не е възможна без наличието на доверие в нея. [25]

В индустриалния маркетинг концепцията за доверие е добре развита[15],[12] и са изразходвани много усилия за намиране на начини за неговото изграждане и поддържане. Според Geok в този контекст, доверието се гради върху взаимоотношенията между хората. Тъй като конкурентната среда се променя динамично, маркетинг мениджърите търсят креативни начини да останат конкурентоспособни. Един от начините е чрез изграждане на отношения на сътрудничество с техните клиенти. Това е възможно и рентабилно, тъй като на индустриалния пазар броят на клиентите е по-малък, но за сметка на това обема на продажбите и относително по-голям в сравнение с обемите продажби на потребителските пазари. Пазарът изисква и се характеризира с високи нива на доверие [13], [21]. С това доверие страните могат да се съсредоточат върху дългосрочните ползи от връзката [15], като по този начин повишават конкурентоспособността и намаляват транзакционните разходи [22]**.** Доверието се третира по един от двата различни начина в литературата за индустриален маркетинг. То се концептуализира или като характеристика на качеството на връзката [13], [7], [1], или като детерминант на качеството на връзката. Дони и Кенън [11] идентифицират две измерения на доверието: възприемана достоверност и благосклонност към целта. Възприеманата достоверност се фокусира върху обективната достоверност на партньора по обмен, очакването, на което може да се разчита на думата или писменото изявление на партньора. Доброжелателността е степента, до която единият партньор е истински заинтересован от благополучието на другия и е мотивиран да търси съвместна печалба.

Доверието в марката се различава от междуличностното доверие, защото марката е символ. За разлика от продавача, този символ не е в състояние да отговори на потребителя. На потребителския пазар има твърде много анонимни потребители, което прави малко вероятно продаващата организация да развие лични взаимоотношения с всеки клиент. По този начин на потребителския пазар компаниите трябва трябва да разчитат на **символите на бранда**, да се идентифицират, за да изградят връзката. Марката се превръща в заместител на човешкия контакт между организацията и нейните потребители и с нея може да се изгради доверие. Марката е име, термин, знак, символ или дизайн (или комбинация), предназначени да идентифицират стоките или услугите на продавача и да ги разграничат от конкурентите. При доверие в марка, субектът, на който се доверява, не е човек, а символ.

В изследването си се разглеждат три набора от фактори, които повлияват на доверието в дадена марка. Тези три набора от фактори съответстват на трите субекта, участващи в отношенията марка-потребител: самата марка, компанията зад марката, и потребителят, взаимодействащ с марката (фиг.1) Моделът е преработен в последствие и факторите са обединени по общ признак, но за целите на тази статия се представят в първоначалния им вид.[17]

Фигура 1. Първоначален модел на изследване на факторите на доверието (Източник Geok, L. (1999). Consumers' Trust in a Brand and the Link to Brand).

Доверието се дефинира като очакванията на страните в сделката и рисковете, свързани с поемането и действието на такива очаквания [8]. Индивидът има доверие в настъпването на събитие, ако той или тя очаква настъпването му. Доверието е готовността да се разчита на друга страна в лицето на риска. Това желание произтича от разбиране на другата страна въз основа на минал опит. То също така включва очакване, че другата страна ще предизвика положителен резултат, въпреки възможността действието да доведе до отрицателен резултат [29].

Доверието е очакване, зададено в рамките на определени контекстуални параметри и ограничения. Люис и Вайгерт [19] твърдят, че доверието не е просто предвидимост, а увереност в лицето на риска. Тази линия на аргументация се следва от други изследователи [9];[28]; [4].

Оттук може да се направи основен **извод**, че доверието е резултат на очакванията, които потребителят има, свързани с доставчика на продукта, които той от своя страна удовлетворява и изпълнява обещанията си към респондента. А бранд доверието, може да се определи като готовност на потребителя да разчита на марката, независимо от съществуващия риск от неудовлетворение.

В зависимост от формите на обмен и субектите на доверие в икономически аспект можем да изведем три основни типа доверие:

- Доверие „човек в човек“ - P2P (Person-to-Person) – така нареченото ***междуличностно доверие***;

- Доверие във фирма, организация или бранд – (Consumer-to-Business) C2B доверие още може да се нарече (Business-to-Business) B2B доверие, към което причисляваме доверие в марката, създадена от компанията - ***бранд доверие***. C2B доверието е фактор за развитието на взаимоотношенията на потребителските пазари, B2B доверието - фактор за развитието на отношенията на индустриалния пазар.

- Доверие в институциите – ***институционално доверие***.

Голяма част от научните разработки и публикациите на тема доверие са в сферата на социологическите науки. Оттам можем да направим съответните изводи във връзка с

междуличностното доверие. Този вид доверие ще разгледаме в друга публикация. Ще съсредоточим вниманието си върху C2B или B2B доверието или факторът доверие в потребителския и индустриалния пазар, развиващ взаимовръзките между потребителите и бизнеса и бизнес взаимоотношенията между фирмите.

2. Доверието – значение и предпоставки за развитието на взаимовръзките на организациите

Въпреки добре признатото значение на изграждането на доверие в отношенията между потребителите и фирмите, малко проучвания са изследвали фирмените поведения и практики, които изграждат или изчерпват доверието на потребителите или механизмите, чрез които тези поведения/практики допринасят за повишаване на доверието и/или изчерпване. Вместо това повечето проучвания са съсредоточени върху последиците от възприеманото доверие за резултати като лоялност и сътрудничество. Следователно, въпреки че съществуват достатъчно доказателства, които предполагат, че доверието има значение за критичните релационни резултати, основните пропуски остават в разбирането на ***факторите***, които изграждат или изчерпват доверието на потребителите и механизмите, които биха могли да обяснят процеса на повишаване на доверието или изчерпване в отношенията между двете страни. В този случай, концепцията за маркетинг на взаимовръзките, като съвременна парадигма също трябва да бъде изяснена.

Макар че адекватното концептуализиране на маркетингови отношения изисква дефиниция, която да приспособи всички форми на релационни обмени, съществуващите определения обхващат някои видове, но не всички. Например в областта на **услугите** за търговия Berry заявява. "Маркетинг на взаимовръзките привлича, поддържа и утвърждава взаимоотношенията с клиентите" [3], а Berry и Parasuraman предлагат: "маркетингът на взаимовръзките засяга привличането, развитието и запазването на взаимоотношенията с клиентите" [2]. В **индустриалния маркетинг**, Jackson разбира маркетинга на взаимовръзките като "маркетинг, ориентиран към силни, трайни взаимоотношения с индивидуални договори" [18]. Много други автори също считат, че ключовият фактор за развитие на маркетинг на взаимовръзките се основава на **доверието и сътрудничеството** както между организациите с външни и вътрешни контактни аудитории, между организацията и клиента и партньорските организации, така и между самите конкуриращи се компании.

Ядрото на маркетинга на взаимовръзките е в релативното поддържане на отношенията между компанията и участниците в нейната микросреда, т.е. доставчици, посредници, общественост, контактни аудитории, конкуренти и, разбира се, клиентите в лицето на най-важния актьор. Идеята е преди всичко да се създаде лоялност ***към*** клиентите, така че да се осигурят стабилни, взаимнопечеливши и дългосрочни отношения. Стойността се счита за важен елемент от маркетинга на взаимовръзките, а способността на дадена компания да осигурява превъзходна стойност на своите клиенти е считана за една от най-успешните конкурентни стратегии от 90-те години. Тази способност се превръща в средство за диференциация и ключ към загадката за това как компаниите да намерят устойчиво конкурентно предимство чрез добавяне на повече стойност към основния продукт [27] – средство, укрепващо взаимовръзките на бизнес организациите.

Morgan и Hunt изхождат от социалната и клиничната психология, а именно от теорията за социалната размяна, както и от литературата за брака. В техния модел **ангажираността и доверието** са основните медиаторни променливи, тъй като те стимулират размяната между партньорите с оглед да се съхранят дълготрайните взаимоотношения, а оттук и инвестициите в тях, да се устои на привлекателни

краткотрайни алтернативи за връзки с други фирми и да се поддържа убеждението, че партньорите няма да действат един срещу друг. [21]. Много организации признават, че успехът зависи най-вече от получаването и запазването на *правилните клиенти*. За да постигнат това, маркетинговите усилия трябва да се съсредоточат върху трайни взаимоотношения, вместо да се затварят в еднократна продажба. Теоретично дългосрочното задържане на клиентите изглежда лесно, но осъществяването му на практика е значително по-трудно. В книгата си „The Power of Relationship Marketing" Cram предлага схема от седем стъпки за прилагането на маркетинг на взаимовръзките, които ще изведем като основни фактори, предпоставки за развитие на среда на доверие [6]. Към тази класификация могат да се добавят още допълнителни фактори така, че и да се състави следната:

1) **Поддържане на лоялен персонал** – утвърждаване на екипи, сплотеност, засилено чувство на привързаност към организацията. Според Cheese – изпълнителен директор на CIPD доброто управление на човешкия ресурс формира и доверие у сътрудниците спрямо мениджърския екип, което подпомага и изграждането на лоялност към фирмата. [5] Към тази част можем да причислим и обучението на персонала – отлично обслужване чрез ролеви модели и казуси, представяне в реални ситуации и игри. Целта е изграждане на доверието в посока отвътре - навън;

2) **Идентифициране, изграждане и поддържане на лоялни клиенти –** прилагат се нови подходи и стратегии за сегментиране на потребителите, приобщаващи ги в мисията на организацията, в основната дейност, споделяне на ценности и чувства. Според Fournier и Yao развитието и поддържането на лоялността към потребителските марки се поставя в основата на маркетинговите планове на компаниите, особено в условията на силно конкурентни пазари с нарастваща непредсказуемост и намаляване на продуктовата диференциация [14]. Интересът от приемането на този стратегически подход произтича от стойността, която лоялността на марката генерира за дружествата по отношение на: съществена входна бариера пред конкурентите; увеличаване на способността на посредника да реагира на конкурентни заплахи; по-големи продажби и приходи; и клиентска база, по-малко чувствителна към маркетинговите усилия на конкурентите. „Повишаване на лоялността на клиентите към фирмата би трябвало да е основна цел на всеки мениджър в днешната все по-конкурентна среда. Всяка фирма разчита най-вече на постоянните си клиенти и полага усилия да увеличава броя именно на тази част на клиентите си. Лоялните клиенти са клиенти на фирмата не защото няма от къде да закупят същия или сходен продукт или услуга, а защото са доволни от качеството, цената на продукта, отношението към тях, стремежа на търговеца да задоволи техните нужди. Основна причина клиентът да продължи да бъде клиент на фирмата са не толкова промоциите и отстъпките, колкото изграденото доверие между търговеца и клиента и превръщането му в постоянен партньор на фирмата. Ето защо всяка фирма трябва да си зададе въпроса каква е цялостната продължителност на връзката и колко купува клиентът в своя живот." [30]

3) **Информационна осигуреност (компетентност)** – подход, включващ разбиране, реагиране и предвиждане на нуждите на клиентите на организацията. Компаниите трябва да поемат отговорността по отношение на обслужване, отношение към клиента и отговорност към маркетигновия микс. За по-нататъшен просперитет на фирмите е необходимо да бъде запазено доверието на потребителите. Това може да бъде постигнато, като фирмите не използват манипулативни практики и предложат честни, добри, лоялни и взаимоизгодни отношения. Съвременните потребители разчитат на това, че фирмата ще участва в решаването на големи социални проблеми, при взаимоотношенията на размяна, ще се държи етично, справедливо ще се отнася към своите работници. В съвременната социокултурна среда от компаниите се очаква добро

гражданско поведение. Избирайки продукцията на една или друга фирма, потребителят иска да раздели с нея общите ценности [31].

4) **Поддържане на ценностите,** съобразно философията на компанията и изградения имидж в очите на клиентите - чрез **ценностите** организациите биха могли да възстановят загубеното потребителско доверие, сигурност и подкрепа, да осигурят положителна диференциация спрямо конкурентите, да спечелят потребителска лоялност. Ролята на ценностите в поведението на потребителите и в брандинга все още не е достатъчно изследвана и анализирана. Една от причините е, че „широко базираните понятия за ценности е по-вероятно да влияят върху общите модели на купуване, а не върху избора на марките в една категория продукти“ [34]

5) **Етично поведние, предсказуемост и гъвкавост –** адекватност по отношение на качество на продукт, обслужване, цялостно предложение и оправдани очаквания. Според Димитрова неравностойното положение на потребителите на пазара и възможността на производителите и търговците да злоупотребяват с това закономерно води до несправедливост и нестабилност в икономическия, правния и обществения ред. Засягането на широки слоеве от населението предизвиква социално недоволство и недоверие на потребителите. Неетичното поведение на компаниите засяга не само отделните потребители, а и цялото общество и дългосрочното му благоденствие. [31]

6) **Ценообразуване, съобразено с взаимовръзката** – ценообразуване отговарящо на търсенето и очакванията на целевите клиенти, релационните взаимоотношения и договорите. Прозрачност и справедливост в методиката при съставянето на цените. Според Десислава Костова – Пикет „Ключът към изграждането на план за развитие на доверието в ценообразуването на вашата организация започва с честна оценка на това, което вашата организация в момента може да постигне.“[32]

7) **Интерактивни комуникации** – контактни стратегии, включващи маркетинг от уста на уста. Много хора вече не обръщат внимание на рекламите, директният маркетинг става все по-неефективен, тъй като се научихме, че в предлаганите продукти от търговските пътници се крие някаква уловка, спряхме да четем писма, които ни се пращат по пощата и Интернет, цената не винаги отразява качеството, промоциите предизвикват недоверие. Прилаганите инструменти за въздействие се целят в подсъзнанието на потребителя, за да парализират разсъдливостта му, да го накарат да действа против или без здрав разум. Цели се да откликва на емоционалните похвати от позицията на страх и несигурност, че трябва да направи все повече, за да може просто да бъде. Това принуждава да се купува и продава все повече, за да се задоволяват все нови и нови желания, които се предизвикват постоянно. Тези желания, за да бъдат удовлетворени, карат човека да работи безкрайно, изтощавайки силите си. Всичко това предизвиква напрежение, раздразнение и недоверие у хората. [31]

8) Мениджмънт на взаимовръзките – изграждане на ангажираност, доверие и сътрудничество. От една страна развитието на производството днес изпитва трудности свързани с доверието, системата от ценности и духовност, баланса на ползи за потребителя и фирмата или наличието на лоялни, дългосрочни клиенти. От друга страна, застрашена е свободата на избора и правата на потребителя. Тези и други процеси обуславят последния етап - маркетинг на отношенията. [31]. Доверието се изгражда при наличие на увереност от страна на единия партньор, че потребностите му ще бъдат удовлетворени в бъдеще чрез действията на другия партньор Доверието и взаимното сътрудничество е немислимо в случаите на конфликти. За да затвърди положителния си имидж и за да поддържа високо ниво на доверие, е необходимо да се стимулират функционални **решения за справяне с конфликтни ситуации [24].**

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Глобализацията и условията на криза – глобална епидемия, в които се намираме днес, водят до съществени затруднения по отношение на изграждането на доверие и постигане на положителен имидж. Все по-трудно се оказва да се поддържа баланс между системата от ценности и духовност, баланса на ползи за потребителя и фирмата или наличието на лоялни, дългосрочни клиенти.

В доклада са представени концептуализации на доверието, като съществен фактор за развитие на маркетинг на взаимовръзките. Обособени са видовете доверие, което може да бъде обект на следващи изследвания. Представена е класификация на факторите и предпоставките за наличието на доверие между отделните участници при взаимовръзки.

В перспектива и на основа, изследваните опорни точки, могат да се създадат модели за изследване на маркетинговите подходи, които фирмите прилагат за постигане на високо ниво на доверие, гарантиращо конкурентоспособност на организациите в условията на взаимовръзки.

ЛИТЕРАТУРА:

[1] Anderson L, et al. (1987). Early effect of myo-inositol deficiency on phosphatidylinositol metabolism in rat liver. *Biochim Biophys Acta 917(2)*, стр. 341-3.

[2] Berry, A, Parasuraman, L. (1991). Marketing Services. p.133.

[3] Berry, L. (1983). От *"Relationship Marketing." in Emerging Perspectives on Services Marketing* (стр. p.25). Chicago: American Marketing Association.

[4] Boon, S. D. (1991). The Dynamics of Interpersonal Trust: Resolving Uncertainty in the Face of Risk. *Cambridge, UK: Cambridge University Press.*, стр. 190-211.

[5] Cheese, P. (n.d.). Retrieved from https://soundcloud.com/cipr_uk/peter-cheese-cipd-ceo-on-rebuilding-trust-from-the-inside-out

[6] Cram, T. (1996). От *The Power of Relationship Marketing, Keeping Customers for Life.* Financial Times Prentice Hall.

[7] Crosby, L., K. Evans, D. Cowles . (July 1990 г.). Relationship Quality in Services Selling: AnInterpersonal Influence Perspective. *Journal of Marketing, 54*, стр. 68-81 .

[8] Deutsch, M. (1958). Trust and Suspicion. *Journal of Conflict Resolution, Vol. 2*, стр. pp. 265-279.

[9] Deutsch, M. (1960). Trust, Trustworthiness and the F-scale. *" Journal of Abnormal and Social Psychology, Vol. 61*.

[10] Doney, P. M. (April 1997 г.). An Examination of the Nature of Trust in Buyer-Seller Relationships. *Journal of Marketing*, стр. pp. 35-51.

[11] Doney, P. M., Cannon, J. P. (April 1997 г.). An Examination of the Nature of Trust in Buyer-Seller Relationships. *Journal of Marketing*, стр. pp. 35–51.

[12] Doney, P.M., Cannon, J.P. . (1997). An Examination of the Nature of Trust in Buyer–Seller Relationships. *Journal of Marketing, Vol 61, Issue 2*.

[13] Dwyer, F. S. (April 1987 г.). Developing Buyer-Seller Relationships. *Journal of Marketing. Vol.51.* , стр. p.13.

[14] Fournier, S., Yao, J. (1997). Reviving brand loyalty: a reconceptualization within the framework of consumer-brand relationships. *International Journal of Research in Marketing, Vol. 14 No. 5*, стр. 451-472.

[15] Ganesan, S. (1994). Determinants of Long-Term Orientation in Buyer-Seller Relationships . *Journal of Marketing, Vol. 58*, стр. pp. 1-19.

[16] Garbarino, E., Johnson, M. . (April 1999 г.). The different roles of satisfaction, trust, and commitment in customer relationships''. *Journal of Marketing, Vol. 63*, стр. pp. 70-87.

[17] Geok, L. (1999). Consumers' Trust in a Brand and the Link to Brand. *Journal of Market-Focused Management 4*, стр. 341–370.

[18] Jackson, B. (1985). От *Winning and Keeping Industrial Customers* (стр. p.2). Lexington: KY: Lexington Books.

[19] Lewis, J. D., Weigert, A. (1985). Trust as a Social Reality. *Social Forces, Vol. 63, No. 4* , стр. pp. 967-985.

[20] Moorman, Ch., Zaltman, G., Deshpand´e, R. (1992). Relationships Between Providers and Users of Market Research:The Dynamics of Trust within and Between Organization. *Journal of Marketing Research, 29 (3)*, стр. 314–28.

[21] Morgan, R., Hunt, S. (1994). *The Commitment-Trust Theory of Relationship Marketing.* Journal of Marketing.

[22] Noordewier T., John G, Nevin J. (October 1990 г.). Performance outcomes of purchasing. стр. 80-93.

[23] Nyamrunda, F. F. (April 2021 г.). Strategic agility, dynamic relational capability and trust among SMEs in transitional economies. *Journal of World Business, Volume 56, Issue 3,*, стр. 2.
[24] Oliver, R. (1999). Whence Consumer Loyalty. *Journal of Marketing*, p. 33–34.
[25] O'Shaughnessy, J. (1992). *Explaining Buyer Behavior.* Oxford: Oxford University Press.
[26] Petiler, J., Schibrovsky, J.,Davis, J. (1998). Using attitudinal and descriptive database information to understand interactive buyer-seller relationships. *Journal of Interactive Marketing, Volume 12, Issue 3*, стр. p. 32–45.
[27] Ravald, A., Grönroos, C. . (1996). The value concept and relationship marketing. *European Journal of Marketing,* p.19–30.
[28] Schlenker, B. R., Helm, B., Tedeschi, J. T. . (1973). The Effects of Personality and Situational Variables on Behavioral Trust. *Journal of Personality and Social Psychology, Vol. 25*, стр. pp. 419-427.
[29] Worchel, D. (1979). Trust & Distrust; The Social Psychology in Intergroup Relations. *Belmont, CA: Wadsworth.*
[30] Анастасова, Л., Христов, Р. (2014). Маркетинг на взаимовръзките-Съвременен подход за изграждане на лоялност към марката. От *Годишник на БСУ том XXX,* . Бургас.
[31] Димитрова, Т. (2011). *Маркетинг на отношенията.* Шумен: УИ ШУ "Епископ К. Преславски".
[32] Костова-Пикет, Д. (2017). Направете малки стъпки, за да преминете от разходи-плюс до ценообразуване, основано на стойността. *Economics and Management, ISSN: 2367-7600; 1312-594X, Volume: XIII, Issue: 2*, стр. pp. 90-104.
[33] Мартышев, А. (2005). Маркетинг отношений. Владивосток: ДВГУ.
[34] Соломон, М. (2011). *Потребителско поведение: да купуваш, да имаш, да бъдеш.* София: Изток-Запад.
[35] Фукуяма, Ф. (2004). *Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию.* Москва.

Име на автор(ите): Ралица Янева
Месторабота: Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“
E-mail: r.yaneva@shu.bg

IMPACT OF THE METHOD OF CUMULATIVE EFFECT ON THE FINANCIAL CONDITION OF THE COMPANY

TSVETELINA V. NENKOVA

ABSTRACT: *The report clarifies the nature of the cumulative effect method. The connection between the method of cumulative effect, self-financing and the result of the company is revealed. The role of the researched method in the implementation of the company investment policy is shown. It is analyzed how the method of cumulative effect affects the economic growth of the company, and hence its financial condition. Relevant conclusions have been made concerning the issues under consideration.*

KEYWORDS: *method of cumulative effect; economic growth; financial condition of the company.*

JEL: *G0; L2; O4.*

ВЪЗДЕЙСТВИЕ НА МЕТОДА НА КУМУЛАТИВНИЯ ЕФЕКТ ВЪРХУ ФИНАНСОВОТО СЪСТОЯНИЕ НА ФИРМАТА

ЦВЕТЕЛИНА В. НЕНКОВА

АБСТРАКТ: *В доклада е изяснена същността на метода на кумулативния ефект. Разкрита е връзката между метода на кумулативния ефект, самофинансирането и финансовия резултат на фирмата. Показана е ролята на изследвания метод при осъществяване на фирмената инвестиционна политика. Анализирано е как чрез метода на кумулативния ефект се въздейства върху икономическия растеж на фирмата, а оттам и върху финансовото й състояние. Направени са съответните изводи, засягащи разглежданата проблематика.*

КЛЮЧОВИ ДУМИ: *метод на кумулативния ефект; икономически растеж; финансово състояние на фирмата.*

JEL: *G0; L2; O4.*

Финансирането на фирмата е процес, свързан с осигуряване на парични средства, необходими, от една страна, за поддържане на нейното производство на определено равнище, а от друга страна, за увеличаване на производствения капацитет чрез непрекъснатото обновяване на дълготрайните активи. Това налага използването на различни техники и методи за финансиране на фирмата.

Обект на изследване в доклада е методът на кумулативния ефект, неговата същност и въздействие върху финансовия резултат на фирмата.

Предмет на изследването са границите на ефективността на кумулативния метод при наличие на определена степен на икономически растеж на фирмата.

Целта е да се покаже как чрез този метод се въздейства върху икономическия растеж на фирмата, а оттам и върху финансовото й състояние.

Изборът на рационална финасова структура на фирмата зависи както от техниките за външно финансиране, така и от реализирания финансов резултат.

Изходна точка за анализ на връзката между метода на кумулативния ефект и финансовия резултат е неговото икономическо значение, предопределено от активността на фирмата и стремежа на мениджмънта на фирмата за максимализация на печалбата, т.е. положителният финансов резултат е печалба, „когато пределните разходи се изравнят с цената на продавания продукт” [1].

Въпросът, който стои пред мениджърския състав е: как чрез метода на кумулативния ефект да се осигурят необходимите парични средства за финансиране на фирмата, когато нараства нейната активност, а достъпът до финансовия пазар е ограничен? Финансирането на фирмата, когато тя има ограничен достъп до паричния ресурс от капиталовия пазар, е реализираната печалба, т.е. неразпределяемата печалба, чиято величина зависи от провежданата дивидентна политика.

Величината на неразпределяемата печалба и видът на самофинансирането предопределят механизма на използване на метода на кумулативния ефект.

Под самофинансиране се разбира финансиране дейността на фирмата със собствени средства. Самофинансирането на фирмата, като база за прилагане на метода на кумулативния ефект, бива два вида: самофинансиране на поддръжка и самофинансиране на растеж. Методът на кумулативния ефект намира различно проявление при двата вида самофинансиране.

При самофинансирането на поддръжка целта на финансовия мениджмънт е капитала на фирмата да се поддържа на определено равнище. Първоначалният производствен капацитет и основен източник на финансиране са амортизациите, провизиите за обезценка на запасите и провизиите за покриване на загуби. Набраните парични средства под формата на амортизации са временно свободни до края на амортизационния период на дълготрайните активи, както и провизиите до тяхното използване и могат да са източник за финансиране както на дълготрайни, така и на краткотрайни активи. При този вид самофинансиране се разкрива необходимостта от поддържането на капитала на фирмата на определено равнище, при определена активност, за да се гарантира нейната конкурентоспособност. Тук методът на кумулативния ефект не намира своето проявление.

Непроявлението на метода на кумулативния ефект може да се покаже чрез следния пример: Нека се приеме, че една фирма, която се развива постепенно, т.е. започва своята дейност с една машина и закупува по една нова в началото на всеки период, докато общият им брой стигне 5. Във връзка с това тя допълва необходимата сума благодарение на амортизационните вноски и сумите, предназначени за други активи. След края на петия период годишните амортизационни вноски съответстват на цената на обновлението на машините, които излизат от употреба, по такъв начин, че кумулативният ефект не се проявява, но фирмата има възможност в началото на всеки период да купува по една нова машина. Представа за този тип финансиране чрез амортизационните вноски може да се добие от таблица 1 [2].

Таблица 1. Ситуация на непроявление на кумулативния ефект

1	2	3	4	5	6
1.	1 000	200	200	1 000	1
2.	2 000	400	600	1 800	2
3.	3 000	600	1 200	2 400	3
4.	4 000	800	2 000	2 800	4
5.	5 000	1 000	3 000	3 000	5
6.	5 000	1 000	3 000	3 000	5
7.	.....	.....	.....	.....	...
..	.....	.....	.....	.....	...
12.	5 000	1 000	3 000	3 000	5

От своя страна, самофинансирането на растеж е свързано с увеличаване активността на фирмата и необходимостта от реинвестиране на част от печалбата

(неразпределяемата печалба) с цел покупка на нови дълготрайни активи, както и финансиране на рискови инвестиции.

Връзката между този вид самофинансиране и метода на кумулативния ефект при финансиране на фирмата зависи от трите разновидности на управлението на самофинансирането [3]:

а) „спонтанно инвестиране на ресурсите в зависимост с тяхното появяване;

б) системно разпределение на печалбата (разпределяема и неразпределяема);

в) политика на рационално самофинансиране в рамките на инвестиционната програма на фирмата.“

Всъщност две са характерните особености, предопределящи ролята на метода на кумулативния ефект:

а) решението на мениджмънта на фирмата по отношение на амортизационната политика;

б) решението на мениджмънта на фирмата каква част от печалбата да заделят като неразпределяема и отново да я реинвестира.

Втората особеност е свързана с т.н. кумулативен характер на самофинансирането. Тук внимание заслужава мобилизирането на собствените парични ресурси и тяхното включване чрез самофинансирането на растежа в инвестиционната програма на фирмата.

За да може механизмът на метода на кумулативния ефект при финансиране на фирмата да се осъществи, е необходимо тя да увеличава своята активност и да има нарастваща потребност от нови дълготрайни активи.

При тази ситуация, изясняването на механизма на действие на метода на кумулативния ефект предполага:

- амортизирането и остаряването на дълготрайните активи да е свързано с тяхното физическо, а не с моралното им изхабяване, което не оказва чувствително намаляване на производствения капацитет на постоянния капитал през времето на предвидения срок за използването им;
- научно-техническата революция и промяната в цените на дълготрайните активи да е незначителна по отношение на покупните цени на новите дълготрайни активи;
- постоянният (дълготрайните активи) капитал трябва да бъде делим, за да може неговото нарастване (чрез покупката на нови дълготрайни активи през последователните срокове) да се осъществи;
- дълготрайните активи се разглеждат в зависимост от тяхната производителност.

Трябва да се има предвид, че при запазване производителноста на използване на дълготрайните активи постоянна през един по-продължителен период от време, физическата и икономическата им стойност се запазва. Когато дълготрайните активи не се използват в производството, тяхната икономическа стойност е нулева за фирмата. Приема се, че продължителността на използването им е равна на продължителността на счетоводното амортизиране. На тази основа през първата година, когато съществуващите дълготрайни активи имат степен на производителност, която не се колебае чувствително, амортизационните вноски позволяват закупуването на нови дълготрайни активи.

Кумулативният ефект всъщност показва, че през всеки период новозакупените активи се включват в разчетите на амортизациите. Във връзка с това броят на дълготрайните активите (машини), които може да бъдат закупени всяка година, благодарение на амортизациите и рефинансиране на част от печалбата, се увеличава непрекъснато, а в същото време още нито един актив (машина) не е изваден от употреба.

Като пример в случая може да се използват разсъжденията, свързани с практиката на една фирма, която осъществява своята дейност с пет машини, имащи покупна цена 1 млн. лв. Продължителността на използването на тези активи е пет години, а стойността

и в края на петте години е пренесена изцяло в амортизационните отчисления и е нулева. Ако всяка машина всяка година амортизира по 1/5 от своята стойност, в края на първия период, финансовото управление на фирмата ще бъде в състояние да купи 1/6 от използваната машина. В края на втория период тя ще може да купи 1/7 и ще й останат 200 хил. лв. В края на третия период може да се купи 1/8 от машината и остават 600 хил., докато в края на четвъртия период с реализираната печалба, фирменото управление може да купи два нови машини. Ще останат 200 хил. лв., свързани с 10 броя машини, използвани от фирмата. В края на петия период фирменото управление трябва да извади от употреба пет машини. Броят на притежаваните машини ще бъде сведен на седем. Вследствие на това той ще варира между седем и осем броя, където целият кумулативен ефект и цялото нарастване на производствения капацитет спира.

Изчислението на кумулативния ефект може да се представи чрез таблица 2 [2].

Таблица 2. Кумулативен ефект (в хил. лв.)

1	2	3	4	5	6
1.	5 000	1 000	1 000	-	5
2.	6 000	1 200	2 200	-	6
3.	7 000	1 400	3 600	200	7
4.	8 000	1 600	5 200	600	8
5.	10 000	2 000	7 300	200	10
6.	7 000	1 400	3 600	200	7
7.	7 000	1 400	4 000	600	7
8.	8 000	1 600	4 600	-	8
9.	8 000	1 600	5 200	600	8
10.	8 000	1 600	4 800	200	8
11.	7 000	1 400	4 200	800	7
12.	8 000	1 600	4 800	200	8

където:

1 - период на използването;
2 - стойността на покупките на недвижими активи в началото на периода;
3 - амортизациите за периода;
4 - общите амортизации върху използваните активи;
5 - оставащите в очакване на инвестиции ресурси;
6 - брой на машините през периода.

Това означава, че кумулативният ефект, за който става дума е временен и зависи от технологията на определянето на амортизациите и от делимостта на фиксирания капитал. Следователно, ако процентът на амортизациите е постоянен и равен на "т", броят на годините на използването "н" ще бъде равен на 1/т. Ако делимостта на капитала е безкрайна през първите години величината на оборудването, съществуващо в края на периода нараства в геометрична прогресия (1 + т). Ако с "а" се означи новото оборудване, закупено в началото на първия период в края на същия период новото оборудване закупено благодарение на годишните вноски е "ат", а общото оборудване е а + ат = а(1 + т). При това положение в края на втория период общото оборудване е а(1 + т)2, а малко преди края на "н" - тия период - а(1 + т)н = а(2 + т)1.

Посочените примери показват до каква степен методът на кумулативния ефект оказва въздействие върху инвестиционната програма на фирмата.

Глобалният обем на самофинансирането на фирмата, както вече беше подчертано, е следствие от размера на реализираната печалбата, която зависи от тенденции на икономическата и политическата конюнктура, което предопределя и използването на метода на кумулативния ефект.

В действителност, ако се анализира връзката реализирана печалба-инвестиции на фирмата ще се установи, че колебанията във величината на самофинансирането оказват влияние върху колебанията на инвестициите.

Финансовата структура, в която доминира външното финансиране, не позволява използването на метода на кумулативния ефект, което води до още по-чувствителни колебания на инвестициите. В този аспект кумулативният ефект на самофинансирането на растеж може да се разглежда като стабилизатор на обема на инвестициите.

Трябва да се има предвид, че измененията във величината на самофинансирането за растеж се предопределят от измененията в обема на печалбите и политиката на разпределението, което очертава границите на използване на метода на кумулативния ефект. Обикновено чистата печалба на фирмата е по-чувствителна на колебанията (измененията) от брутнита печалба, когато амортизациите нарастват регулярно без чувствителни колебания и без регресии. При това положение, ако амортизациите се вземат за неизменни, разликата в колебанията на абсолютната стойност на брутната и чистата печалба се дължи на обстоятелството, че чистата печалба е доста по-малка от брутната печалба, което ограничава и използването на метода на кумулативния ефект.

Когато активността на фирмата намалява, при нарастващи амортизации, дори при запазване величината им за периода, нетната печалба на фирмата намалява. В случай на спадане и на брутната печалба, намаляването на чистата печалба е още по-осезаемо.

На колебанията на печалбата в резултат на промяна на активността на фирмата, фирменият мениджмънт може да противодейства чрез политиката на разпределение на печалбата, т.е. на съотношението - разпределяема и неразпределяема печалба. Тази политика може да ограничи колебанията на печалбата, но въпросът е дали фирменото управление търси възможност да реализира равномерен растеж на неразпределяемата печалба или обратно - желае да реализира стабилно нарастване на дивидентите. По принцип за мениджърския състав плащането на дивидент е своеобразна форма на изтичане на ресурси в полза на акционерите, т.е. към ограничаване на разпределяемата печалба. Във връзка с политиката на разпределение Х. Форд подчертава:“Аз винаги изисквах дивидентите да бъдат слаби и поради това дружеството днес се освобождава от акционерите, които искат възприемането на друг принцип на разпределение. Аз разглеждам печалбата като ресурс предналежащ най-вече на фирмата“ [5].

Политиката на разпределение на печалбата е повлияна и от икономическата конюнктура. „Водещи в това отношение са кейнсианските мотиви за предвидливост и сигурност по отношение на кредиторите и равномерното разпределение на дивидентите“ [4].

По време на криза е нормално както фирменото управление, така и акционерите да искат да получават повече доходи. При това положение политиката на разпределението трябва да съчетава интересите и на двете страни. Възможно е също така политиката на разпределението да не е свързана непременно с растежа и с използването на метода на кумулативния ефект, а с укрепване авторитета на фирмата на местните и чуждите пазари. Във връзка с това може да се разграничат следните типове политика на разпределение на печалбата, предполагащи или изключващи използването на метода на кумулативния ефект:

- политика на разпределение на финансовия резултат (печалба) по време на оживление и подем на икономиката – в тази ситуация всички интереси може да бъдат удовлетворени, т.е. акционерите да получат по-голяма печалба за своите акции, а фирменото управление допълнителни ресурси за покупка на нови активи или финансиране на рискови инвестици чрез използване на метода на кумулативния ефект. "Наблюдава се предпочитание за вътрешно самофинансиране ограничаващо дивидентите" [6];
- политика на разпределение по време на криза - тя е ориентирана към парично стабилизиране на фирмата, но подобно стабилизиране изключва действието на метода на кумулативния ефект. По време на криза всяка от страните-акционери и фирмено управление са насочили усилия за запазване на производствения капацитет на фирмата, което е предпоставка за оцеляването и запазване на нейната конкурентоспособност.

Въздействието на метода на кумулативния ефект върху инвестиционната политика на фирмата се предопределя най-вече от размера на собствени ресурси в структурата на финансирането през отделните етапи на нейното развитие. Но трябва да се има предвид, че обемът на инвестициите и решенията на фирменото управление да инвестира не са обусловени изцяло от възможностите на кумулативния ефект на самофинансирането.

Когато процентът на рентабилност на дадена инвестиция е по-висок от лихвения процент и когато рискът е малък, може да се вземат необходимите парични средства за нейната реализация от капиталовия пазар. Трябва да се знае, че независимо от репутацията на фирмата във финансовите среди и на капиталовия пазар има определена граница на външното финансиране. Границата между външното финансиране и финансирането със собствени средства варира според икономическия растеж, качеството на управление и отрасловата принадлежност на фирмата.

Безпорна е ролята на паричните ресурси, получени от фирмата чрез капиталовия пазар при нарастване на нейната дейност. При увеличаване активността на фирмата е възможно собствените финансови ресурси да не са достатъчни за финансиране нарастването на производството чрез осъществяването на нови инвестиции, което предполага външно финансиране.

Когато, обаче, в структурата на финансирането на инвестициите на фирмата преобладава финансирането чрез капиталовоя пазар пред самофинансиране (финансиране със собствени средства), се наблюдава незначително действие на метода на кумулативния ефект и ограничаване размера на инвестициите в зависимост от външното финасиране. Недостатъчният размер на собствените капитали и високият лихвен процент са причина малките и средни фирми да не могат да реализират инвестициите, залегнали в техните инвестиционни програми. Именно във връзка с това още веднъж може да се направи извода, че кумулативният ефект на самофинансирането на растеж играе ролята на регулатор при съставяне на бюджета на инвестициите на фирмата.

Инвестиционната политика на финансовото управление не зависят единствено от разчетите за рентабилността на инвестициите, а и от реалните предвиждания за очакваното увеличаване на печалбата в резултат повишаване активността на фирмата. Защото за да се реализира дадено инвестиционно решение, то трябва да бъде и финансирано.

Практиката показва, че значителен брой от малките и средни фирми имат ограничен достъп до финансовия пазар. Невъзможността да получат финансови ресурси от капиталовия пазар е причина за ограничаване размера на инвестициите, което

означава, че собствените ресурси за финансиране, с които могат да разполагат фирмите предопределят обема на инвестициите им.

Самофинансирането на растеж чрез механизма на метода на кумулативния ефект се явява фактор за независимостта на фирмите и по-специално на малките и средните фирми. Кумулативният ефект на самофинансирането е единственият финансов инструмент, който позволява малките и средните фирми да се развиват самостоятелно, дори и да нямат достъп до капиталовия пазар.

Това вътрешно разпределение на печалбата чрез метода на кумулативния ефект позволява по-добре от капиталовия пазар да се осъществи повторна употреба (рефинансиране) на капиталите от малките и средни фирми.

Въпреки че кумулативният ефект на самофинансирането има много предимства (гъвкавост на финансиране и разпределението на инвестициите, рационалност в разпределението на рисковете, финансиране на рискови инвестиции) трябва да се знае, че този метод не е напълно съвършен.

Методът на кумулативния ефект, основаващ се на самофинансирането, стимулира инвестициите в научните изследвания, иновацията и развитието на нови дейности поради техният по-голям рисков характер. Частните инвестиции за научни изследвания, чиито рискове са големи, практически могат да бъдат покрити само от финансирането със собствени средства, а не чрез прибягване към пазара на капиталите или към спестяванията на другите икономически агенти.

Недостатък е, че финансирането на подобен вид инвестиции със собствени ресурси и тяхната реализация се осъществява при занижен контрол. Това налага компетентността и степента на рационалност на мениджърския състав при инвестиране на собствените парични средства за тяхната реализация да се повиши. Също така, ако се прилага само политиката на постоянното самофинансиране при увеличаване активността на фирмата поради необходимост от реализация на по-голям обем продукция както на местните, така и на международните пазари, самофинансирането (финансиране със собствени средства) може да стане спирачка за нейния икономически растеж поради липса на такива, което поражда необходимоста от използването и на външното финансиране.

При анализа на финансовото състояние на фирмата трябва да се има предвид и другата ситуация, че поради намалената й активност (намалено производство) реализираната неразпределяема печалба е възможно да не може отново да се реинвестира в нея.

Това налага свободната част от печалбата да се използва за външно финансиране, т.е. да се инвестира в покупка на акции с цел формиране и управление на портфейл от ценни книжа на други фирми.

От гледна точка на разпределение на печалбата при подобна ситуация е по-целесъобразно да се осъществи подобен пласмент на собствени ресурси, завършващ с по-добро разпределение.

Методът на кумулативния ефект при самофинансирането на растеж предполага да се инвестира не само във фирмата, но при необходимост да се прави и външно финансиране.

За да се вземе решение за външното финансиране, финансовото управление на фирмата трябва да има предвид текущия лихвен процент на пазара и да определи границите не между вътрешното разпределение на печалбата (разпределяема и неразпределяема), а между вътрешните инвестиции и външните финансови пласменти в ценни книжа в други фирми.

Вътрешното инвестиране във фирмата чрез метода на кумулативния ефект ще бъде продължено, ако е по-рентабилно от външното пласиране на собствени ресурси. С

други думи, вътрешното инвестиране във фирмата ще продължи до момента, в който максималната ефективност на инвестирания капитал стане по-ниска от пазарния процент. Когато максималната ефективност на инвестирания капитал стане по-ниска от пазарния процент, финансовият мениджмънт на фирмата ще се ориентира към външни пласменти, чиито рандеман ще бъде най-малко равен на пазарния лихвен процент. На тази основа, когато става дума за очертаване на въздействието на кумулативния ефект на самофинансирането върху икономическия растеж на фирмата могат да се направят следните изводи:

Първо. Въздействието върху финансовото състояние чрез използване на метода на кумулативния ефект, основаващ се на самофинансирането, е обективен елемент на финансовата политика на всяка фирма. Увеличаването на собствения капитал чрез използването на този метод води до икономия на ресурси и до утвърждаване на икономическата и финансовата независимост на фирмата.

Второ. Чрез прилагане на метода на кумулативния ефект се въздейства върху инвестиционната програма на фирмата в две направления: а) въздействие върху обема на инвестициите, в резултат на което инвестициите растат; б) въздействие върху тяхното използване и разпределение, което концентрира и насочва ресурсите към осъществяването на перспективни и рентабилни инвестиции.

Трето. Методът на кумулативния ефект, базиращ се на самофинансирането, е двигателят на развитие и финансиране на малките и средни фирми, чиито достъп до капиталовия пазар е ограничен.

Когато възможностите за външно финансиране са ограничени, а фирменото управление изпитва необходимост от паричен ресурс за реализация на нови инвестиции, решението за инвестиране се определя от възможностите на механизма на кумулативния метод на самофинансирането на растеж.

ЛИТЕРАТУРА:

[1] Захариев, А. и колектив. Финансов анализ. В. Търново, (2016), 61.
[2] Ненков, В. Финансов анализ на предприятието. София, (2014), 39-40.
[3] Ненков, В. и Цв. Ненкова. Ролята на самофинансирането в структурата на другите техники за финансиране активите на фирмата. Научни трудове, 11 (2019), Ботевград, 152.
[4] Lambert, P. The Distribution and redistribution of income. Oxford (1989). 120.
[5] Malissen, M. L'antofinancement de Societe en Fronce et aux Etats – Unis. Paris, (1953), 130.
[6] Sariy, O. Dividend policy and Capital Structure: an optimal choise of a combined signal. Working Paper, (1989), 25.

Име на автор(ите): Цветелина Валериева Ненкова
Месторабота: Международно висше бизнес училище - Ботевград
E-mail: tsnenkova@ibsedu.bg

DIAGNOSIS OF THE FINANCIAL CONDITION OF THE ORGANIZATION: PROBLEMS AND SOLUTIONS

ELENA S. MISHCHENKO
TATYANA A. BONDARSKAYA

***ANNOTATION**: The article presents the diagnostics of the financial condition of a regional organization, which is carried out through the use of financial analysis methods, which, in turn, are a subspecies of calculation and analytical methods for assessing financial risks. In the context of the spread of coronavirus infection, companies in the energy supply sector faced a number of problems, the main of which were a decrease in electricity consumption, as well as an increase in non-payments from major consumers. This circumstance is due to the fact that as a result of the introduction of restrictive measures aimed at slowing down the spread of coronavirus infection, there was a deterioration in the payment discipline of some categories of consumers, the main of which were the population and small and medium-sized businesses. In order to conduct a comprehensive assessment of financial risks, SWOT analysis. In order to conduct a comprehensive assessment of financial risks, a SWOT analysis was considered. Based on the results of such diagnostics, measures were developed aimed at minimizing the impact of the identified risks and at their complete elimination. The object of the study is PJSC "Tambov Energy Retail Company". For a more detailed study, the dynamics of changes in the number of clients of the organization PJSC Tambov Energy Retail Company for the period 2016-2020 is presented/.*

***KEYWORDS:** financial activity, organization, analysis, results, financial risks.*

***JEL:** G11, G14, G17, G32*

ДИАГНОСТИКА ФИНАНСОВОГО СОСТОЯНИЯ ОРГАНИЗАЦИИ: ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ РЕШЕНИЯ

ЕЛЕНА С. МИЩЕНКО, ТАТЬЯНА А. БОНДАРСКАЯ

***АННОТАЦИЯ:** В статье представлена диагностика финансового состояния региональной организации, которая осуществляется посредством применения методов финансового анализа, которые, в свою очередь, являются подвидом расчетно-аналитических методов оценки финансовых рисков. В условиях распространения коронавирусной инфекции компании энергосбытового сектора столкнулись с рядом проблем, основными из которых являлись снижение объемов потребления электроэнергии, а также рост неплатежей со стороны основных потребителей. Данное обстоятельство обусловлено тем фактом, что в результате введения ограничительных мер, направленных на замедление темпов распространения коронавирусной инфекции, произошло ухудшение платежной дисциплины некоторых категорий потребителей, основными из которых являлись население и субъекты малого и среднего предпринимательства. В целях проведения комплексной оценки финансовых рисков, рассмотрен SWOT-анализ. На основании полученных результатов такой диагностики были разработаны мероприятия, направленные на минимизацию воздействия выявленных рисков и на полное их устранение. Объектом исследования рассмотрена ПАО «Тамбовская энергосбытовая компания». Для более подробного изучения представлена динамика изменений количества клиентов организации ПАО «Тамбовская энергосбытовая компания» за период 2016-2020 г.*

***КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА:** финансовая деятельность, организация, анализ, результаты, финансовые риски.*

Введение

В настоящее время ПАО «Тамбовская энергосбытовая компания» является довольно молодой и быстроразвивающейся организацией. Свое функционирование данная компания начала в январе 2005 года с момента реорганизации ОАО «Тамбовэнерго», в ходе которой произошло выделение публичного акционерного общества, как отдельного самостоятельного хозяйствующего субъекта. С 1 сентября 2006 года и по текущий момент времени ПАО «Тамбовская энергосбытовая компания» является гарантирующим поставщиком электрической энергии на территории нашего города и области.

Главной целевой направленностью деятельности организации ПАО «Тамбовская энергосбытовая компания» как гарантирующего поставщика является извлечение прибыли путем осуществления надежной и бесперебойной поставки электроэнергии различным группам потребителей на большей части территории Тамбовской области, за исключением той части территории, которая находится в зоне деятельности иных организаций, осуществляющих аналогичную энергосбытовую деятельность. На сегодняшний день одним из важнейших аспектов успешного развития организации ПАО «Тамбовская энергосбытовая компания» является осуществление ее органами грамотного и эффективного управления.

Основная часть

По состоянию на 2020 год клиентская база потребителей, осуществляющих приобретение электроэнергии для собственных бытовых или производственных нужд у организации ПАО «Тамбовская энергосбытовая компания», состояла из 264,7 тысяч клиентов, основными из которых являлись физические лица – 258,8 тыс. клиентов, а также юридические лица – 5,9 тыс. клиентов (таблица 1).

Таблица 1.

Количество потенциальных клиентов организации ПАО «Тамбовская энергосбытовая компания» за период 2016-2020 гг.

Наименование показателя	Значение показателя					Абсолютное отклонение, тыс. шт.					Относительное отклонение, %				
	2016	2017	2018	2019	2020	17 к 16	18 к 17	19 к 18	20 к 19	20 к 16	17 к 16	18 к 17	19 к 18	20 к 19	20 к 16
Количество клиентов (потребителей), тыс. ед.	254,3	256,0	257,0	259,2	264,7	1,7	1,0	2,2	5,5	10,4	0,67	0,39	0,86	2,12	4,09

Для более подробного изучения рассмотрим динамику изменений количества клиентов организации ПАО «Тамбовская энергосбытовая компания» за период 2016-2020 гг. С этой целью построим график по данным таблицы 1 и на его основании сделаем соответствующие выводы (рисунок.1).

Рисунок 1. Динамика изменений количества клиентов организации ПАО «Тамбовская энергосбытовая компания», тыс. ед.

Данные рисунка 1 наглядно отражают положительную динамику изменений общего количества потребителей организации, которая отражается в его ежегодном росте. В целом за 2016-2020 гг. количество потребителей ПАО «Тамбовская энергосбытовая компания» увеличилось на 10,4 тыс. ед. или на 4,09%. Значение рассматриваемого нами показателя в 2020 году составляло 264,7 тыс. ед. и было самым высоким за весь анализируемый период. Увеличение данного показателя в отчетном году связано с заключением новых договоров организацией с потребителями, основными из которых являлись граждане, заселившиеся в дома-новостройки, а также субъекты малого и среднего бизнеса. В текущем году клиентскую базу ПАО «Тамбовская энергосбытовая компания» пополнили следующие субъекты предпринимательства: ООО Группа Компаний «Промресурс», ООО «Тамбов смазочные материалы», ООО «Автодор М-1» и другие. По состоянию на 31 декабря 2020 года общая численность сотрудников организации, составляла 274 человека, что больше значения аналогичного периода прошлого года на 15 человек. Основную долю работников в структуре персонала в 2020 году составляли: специалисты – 132 человека (48,2%), служащие – 97 человек (35,4%), руководители – 26 человек (9,5%) и рабочие – 19 человек (6,9%).

В условиях распространения коронавирусной инфекции компании энергосбытового сектора столкнулись с рядом проблем, основными из которых являлись снижение объемов потребления электроэнергии, а также рост неплатежей со стороны основных потребителей [1]. Данное обстоятельство обусловлено тем фактом, что в результате введения ограничительных мер, направленных на замедление темпов распространения коронавирусной инфекции, произошло ухудшение платежной дисциплины некоторых категорий потребителей, основными из которых являлись население и субъекты малого и среднего предпринимательства.

Несмотря на сложные финансово-экономические условия, которые сопровождали субъектов хозяйствования на протяжении всего отчетного периода, руководство организация ПАО «Тамбовская энергосбытовая компания» сумело обеспечить бесперебойное энергоснабжение своих потребителей и тем самым повысить эффективность деятельности своей компании. Так, в 2020 году организацией ПАО «Тамбовская энергосбытовая компания» было реализовано 1569 млн. кВт/ч электрической энергии на оптовом и розничном рынке, что больше значения 2019 года на 13 млн. кВт/ч или на 0,8%. Данное обстоятельство свидетельствует об эффективности, применяемой стратегии организацией в условиях распространения коронавирусной инфекции. Однако, необходимо взять во внимание то обстоятельство, что влияние ограничительных мер, связанных с COVID-19, отразилось на структуре электропотребления. В частности, по итогам 12 месяцев 2020 года было зафиксировано снижение электропотребления юридическими лицами на 0,4%, что обусловлено уходом

части потребителей этой категории на карантин и снижением их деловой активности в данный период времени. Помимо этого было зафиксировано увеличение электропотребления населением на 4,4%, что связано с введением режима самоизоляции для граждан и переводом сотрудников различных организаций на удаленный режим работы.

В целом, можно сказать о том, что несмотря на возникновение новых вызовов, связанных с пандемией коронавирусной инфекции, организации ПАО «Тамбовская энергосбытовая компания» удалось не только сохранить, но и улучшить свои позиции на энергетическом рынке и бизнес-сообществе региона. Подтверждением этого является то обстоятельство, что в 2020 году доля компании на региональном рынке электроэнергии выросла на 6,9% по сравнению с аналогичным периодом прошлого года и стала составлять 49,7%. Вышесказанное свидетельствует об эффективности деятельности организации и способствует укреплению статуса гарантирующего поставщика электроэнергии на территории нашей области.

Ко всему прочему, стабильное развитие организации ПАО «Тамбовская энергосбытовая компания» ежегодно усложняется влиянием жесткой конкуренции со стороны иных организаций, осуществляющих аналогичную деятельность. На сегодняшний день основным конкурентом ПАО «Тамбовская энергосбытовая компания» является АО «Тамбовская областная сбытовая компания», также имеющая статус гарантирующего поставщика на территории нашей области и удовлетворившая в отчетном году 39,7% потребностей клиентов в электроэнергии на региональных рынках электроснабжения. Помимо гарантирующих поставщиков, на рынке электроэнергии ежегодно появляются независимые энергосбытовые компании, которые способствуют усилению конкуренции организаций между собой за внимание конечного потребителя [2]. Необходимо отметить, что несмотря на нарастающую конкуренцию на региональном рынке сбыта электроэнергии и мощности, организации ПАО «Тамбовская энергосбытовая компания» удалось в отчетном году сохранить и приумножить свои лидирующие позиции среди потенциальных конкурентов, а также удалось продолжить динамично развиваться в условиях постоянной конкуренции. С целью повышения конкурентоспособности организации ее руководством проводится постоянный мониторинг развития отрасли и на его основе разрабатываются определенные мероприятия, направленные на усиление конкурентных преимуществ организации и на устранение ее недостатков.

Для того чтобы в полной мере выявить и оценить финансовые риски, которые присущи деятельности организации ПАО «Тамбовская энергосбытовая компания» необходимо провести диагностику ее финансового состояния. Именно проведение данной диагностики позволяет изучить все аспекты финансовой деятельности исследуемой организации и уже на основании этого определить деструктивные ее элементы, которые в наибольшей степени подвержены воздействию финансовых рисков [3].

Диагностика финансового состояния организации осуществляется посредством применения методов финансового анализа, которые, в свою очередь, являются подвидом расчетно-аналитических методов оценки финансовых рисков. Как уже было сказано ранее, данные методы позволяют своевременно выявить финансовые риски в деятельности организации, а также количественно оценить уровень их воздействия на ее развитие [4]. На основании полученных результатов такой диагностики разрабатываются мероприятия, направленные на минимизацию воздействия выявленных рисков и на полное их устранение.Используя методы финансового анализа, которые указаны в первой главе данной работы, проведем комплексную диагностику финансового состояния организации ПАО «Тамбовская энергосбытовая компания». Для этого

воспользуемся данными бухгалтерской отчетности, представленные организацией за период 2016-2020 гг. На первоначальном этапе диагностики финансового состояния организации ПАО «Тамбовская энергосбытовая компания» проанализируем изменения данных ее бухгалтерского баланса, в котором отражены сведения об имуществе организации и источниках его формирования/ С этой целью проведем горизонтальный и вертикальный анализ баланса, отражающие динамику изменений основных показателей, а также их структурные сдвиги, произошедшие за анализируемый период.

Сначала рассмотрим динамику изменений стоимости имущества организации ПАО «Тамбовская энергосбытовая компания», для этого проведем горизонтальный анализ активов баланса организации за период 2016-2020 гг. На основании данных, представленных в таблице В.1 построим график динамики изменений стоимости имущества организации и уже с его помощью сделаем соответствующие выводы (рис. 2).

	2016	2017	2018	2019	2020
Оборотные активы	585813	671749	724658	958558	1032822
Внеоборотные активы	141518	136396	136295	138198	156823

Рисунок 2. Динамика изменений стоимости имущества организации ПАО «Тамбовская энергосбытовая компания» за 2016-2020 гг., тыс. руб.

Проанализировав данные, отображенные на рисунке 3, можно сделать вывод о том, что в течение всего анализируемого периода валюта баланса организации ПАО «Тамбовская энергосбытовая компания» имела тенденцию к увеличению. Так, за период 2016-2020 гг. стоимость имущества организации возросла на 462314 тыс. руб. или на 63,56%. Рост данной статьи баланса в динамике является положительным моментом и свидетельствует о стабильном развитии исследуемой организации в настоящий период времени.

Если рассматривать за счет изменения каких статей баланса произошло увеличение стоимости имущества организации ПАО «Тамбовская энергосбытовая компания», то можно сказать о том, что в течение всего анализируемого периода изменения в стоимости имущества организации происходили в основном в результате движения оборотных активов, которые за данный промежуток времени выросли на 447009 тыс. руб. или на 76,31%. Ежегодное увеличение оборотных активов говорит о различных тенденциях, произошедших в финансово-хозяйственной деятельности организации [5]. Данные изменения могут нести за собой как положительное влияние, так и наоборот, поэтому для того чтобы дать наиболее правильную интерпретацию, произошедших изменений необходимо детально изучить движение всех статей бухгалтерского баланса, входящих в группу оборотных активов организации.

Что касается изменений стоимости внеоборотных активов организации, то они оказали наименьшее воздействие на рост валюты баланса в динамике. Помимо этого, также стоит отметить, что изменения стоимости внеоборотных активов происходили меньшими темпами нежели изменения оборотных активов организации. Так, внеоборотные активы организации ПАО «Тамбовская энергосбытовая компания» в 2020

году составляли 156823 тыс. руб., что больше чем в 2019 году на 18625 тыс. руб. или на 13,48% и больше чем в 2016 году на 15305 тыс. руб. или на 10,81%.

Теперь проанализируем более подробно за счет движения каких статей бухгалтерского баланса произошли изменения внеоборотных и оборотных активов организации ПАО «Тамбовская энергосбытовая компания» за период 2016-2020 гг.

Изменения, произошедшие в стоимости внеоборотных активов организации в течение анализируемого периода происходили под влияниям движения ряда статьей бухгалтерского баланса, основными из которых являлись нематериальные активы организации, ее основные средства, а также отложенные налоговые активы. Рассмотрим изменения перечисленных статей баланса более детально.

Так, нематериальные активы организации ПАО «Тамбовская энергосбытовая компания» в 2020 году составили 17562 тыс. руб., что больше значения 2019 года на 9630 тыс. руб. или на 121,41% и больше значения 2016 года на 12796 тыс. руб. или на 268,49%. Увеличение стоимости нематериальных активов организации в отчетном году произошло в результате приобретения ее руководством различных лицензионных программ для ЭВМ.

Стоимость основных средств организации ПАО «Тамбовская энергосбытовая компания» на протяжении всего периода изменялась в сторону уменьшения. Так, за период 2016-2020 гг. стоимость основных средств организации сократилась на 15601 тыс. руб. или на 13,34%. Снижение стоимости основных средств в балансе может быть связано как с начислением амортизации, так и с выбытием части основных средств.

Отложенные налоговые активы организации в 2020 году составляли 26682 тыс. руб., что больше значения 2019 года на 13313 тыс. руб. или на 99,58% и больше значения 2016 года на 20624 тыс. руб. или на 340,44%. Данными активами исследуемая организация может воспользоваться в дальнейшем с целью снижения налога на прибыль.

В свою очередь, изменение стоимости оборотных активов организации ПАО «Тамбовская энергосбытовая компания» в основном происходило в результате движения краткосрочной дебиторской задолженности, а также денежных средств и их эквивалентов [6]. Так, дебиторская задолженность организации в течение всего анализируемого периода имела неоднозначную тенденцию в своем изменении. В 2020 году размер дебиторской задолженности организации составлял 585217 тыс. руб., что меньше по сравнению с 2019 годом на 149373 тыс. руб. или на 17,90%, но больше по сравнению с 2016 годом на 149373 тыс. руб. или на 34,27%. Снижение дебиторской задолженности в отчетном году по сравнению с аналогичным периодом прошлого года было вызвано тем, что в условиях распространения коронавирусной инфекции руководством организации был осуществлен комплекс мероприятий, направленный на предотвращение негативных последствий, связанных с ухудшением платежеспособности потребителей на фоне введения ограничительных мер по борьбе с COVID-19. Несмотря на снижение дебиторской задолженности в отчетном году, ее размер продолжает оставаться на достаточно высоком уровне, что является рисковой ситуацией в деятельности исследуемой нами организации.

Помимо краткосрочной дебиторской задолженности, на изменение стоимости оборотных активов организации, также оказало влияние движение денежных средств и денежных эквивалентов, которые играют немаловажную роль в деятельности исследуемой организации. Значение данной статьи бухгалтерского баланса за период 2016-2020 гг. увеличилось на 297623 тыс. руб. или на 203,94%. В 2020 году наблюдалось самое высокое значение рассматриваемой статьи баланса, которое составляло 443556 тыс. руб., а самое маленькое значение данной статьи наблюдалось в 2017 году и составляло 11279 тыс. руб. Рост денежных средств организации ПАО «Тамбовская энергосбытовая компания» также связан с реализацией в отчетном году комплекса

мероприятий по повышению платежной дисциплины и сокращению задолженности потребителей электроэнергии [7].

Далее рассмотрим динамику изменений источников формирования имущества организации ПАО «Тамбовская энергосбытовая компания», для этого проведем горизонтальный анализ пассивов баланса за период 2016-2020 г.

	2016	2017	2018	2019	2020
Краткосрочные обязательства	537479	613078	662684	872816	876766
Долгосрочные обязательства	656	5685	12549	23559	21239
Собственный капитал	189196	189382	185720	200381	291640

Рисунок 3. Динамика изменений источников формирования имущества ПАО «Тамбовская энергосбытовая компания» за 2016-2020 гг., тыс. руб.

Согласно данным, представленным на рисунке 3, можно сделать вывод о том, что стоимость источников формирования имущества организации ПАО «Тамбовская энергосбытовая компания» в течение всего анализируемого периода имела тенденцию к увеличению. В 2020 году валюта баланса, отражающая стоимость источников имущества организации составляла 1189645 тыс. руб., что больше значения 2019 года на 92889 тыс. руб. или на 8,47% и больше значения 2016 года на 462314 тыс. руб. или на 63,56%.

Изменения в стоимости источников формирования имущества организации ПАО «Тамбовская энергосбытовая компания» произошли в результате движения следующих статей бухгалтерского баланса.

Наибольшее воздействие на произошедшие изменения оказало движение краткосрочных обязательств организации, которые в течение всего рассматриваемого нами периода ежегодно росли. Так, за период 2016-2020 гг. краткосрочные обязательства организации ПАО «Тамбовская энергосбытовая компания» выросли на 339287 тыс. руб. или на 63,13%. Краткосрочные обязательства организации в течение всего исследуемого периода изменялись в основном под влиянием кредиторской задолженности, размер которой в 2020 году составлял 853310 тыс. руб., что меньше значения 2019 года на 12860 тыс. руб. или на 1,48%, но больше значения 2016 года на 344474 тыс. руб. или на 67,70%. Увеличение краткосрочных обязательств в динамике является неблагоприятным моментом в финансово-хозяйственной деятельности организации, который может свидетельствовать о том, что организации для подержания своей деятельности и уменьшения кассовых разрывов требуется привлечение денежных средств со стороны.

Помимо краткосрочных обязательств, на изменение стоимости источников имущества организации, также оказало влияние движение собственного капитала организации и ее долгосрочных обязательств.

Собственный капитал организации ПАО «Тамбовская энергосбытовая компания» имел неоднозначную тенденцию в своей динамике, которая проявлялась как в его уменьшении, так и в его увеличении. В целом, за анализируемый период собственный

капитал организации изменился в сторону увеличения, в результате которого данная статья бухгалтерская баланса в 2020 году стала составлять 291640 тыс. руб., что больше чем в 2019 году на 91259 тыс. руб. или на 45,54% и больше чем в 2016 году на 102444 тыс. руб. или на 54,15%. Данное изменение произошло в результате движения нераспределенной прибыли организации, которая в 2020 году составляла 237908 тыс. руб., что больше значения 2019 года на 86241 тыс. руб. или на 56,86%, и больше значения 2016 года на 93737 тыс. руб. или на 65,02%. Движение долгосрочных обязательств организации ПАО «Тамбовская энергосбытовая компания» не оказывало особого воздействия на стоимость источников имущества, поскольку исследуемая организация в течение всего анализируемого периода имела незначительную сумму долгосрочных обязательств в отличии от вышеуказанных статей. В 2020 году долгосрочные обязательства организации составляли 21239 тыс. руб., что меньше значения 2019 года на 2320 тыс. руб. или на 9,85%, но больше значения 2016 года на 20583 тыс. руб. или на 3137,65%. Долгосрочные обязательства исследуемой нами организации в период 2016-2020 гг. были сформированы в основном за счет оценочных обязательств, размер которых в данный промежуток времени вырос с 0 до 21239 тыс. руб.

Проведенный горизонтальный анализ бухгалтерского баланса организации ПАО «Тамбовская энергосбытовая компания» показал, что несмотря на улучшение многих статей бухгалтерского баланса в отчетном году, у исследуемой нами организации есть ряд дестабилизирующих моментов, которые оказывают неблагоприятное воздействие на ее финансовое состояние и которые в отсутствии их контроля со стороны руководящего персонала могут генерировать в финансовые риски и привести организацию к денежным потерям в будущем.

На следующем этапе диагностики финансового состояния организации ПАО «Тамбовская энергосбытовая компания» рассмотрим структурные сдвиги, произошедшие при формировании стоимости имущества исследуемой организации. Для этого проведем вертикальный анализ активов бухгалтерского баланса компании за период 2016-2020 гг . Изучив данные, можно сделать вывод о том, что наибольший вес в структуре имущества организации ПАО «Тамбовская энергосбытовая компания» приходился на оборотные активы, доля которых на протяжении рассматриваемого периода имела тенденцию к увеличению. Так, удельный вес оборотных активов организации в 2020 году составлял 86,82%, что больше чем в 2016 году на 6,28%, но меньше чем в 2019 году на 0,58%.

Наибольший вес в структуре оборотных активов имеет дебиторская задолженность, доля которой в отчетном году составляла 49,19% против 64,99% аналогичного периода прошлого года, изменение удельного веса дебиторской задолженности за данный промежуток времени произошло на 15,80% в сторону его уменьшения. В 2020 году наблюдалось самое низкое значение удельного веса дебиторской задолженности за весь анализируемый период, самое высокое значение приходилось на 2017 год и составляло 81,20%. В целом за период 2016-2020 гг. удельный вес дебиторской задолженности в структуре оборотных активов организации сократился на 10,73%. Снижение доли дебиторской задолженности в отчетном году является благоприятным моментом для деятельности хозяйствующего субъекта. Однако необходимо учитывать то обстоятельство, что в бухгалтерском балансе данной организации размер дебиторской задолженности указывается с учетом вычета созданного резерва, в связи с чем рассматриваемая статья баланса требует отдельного и детального изучения в дальнейшем.

Также, значительную долю в структуре оборотных активов занимают денежные средства и денежные эквиваленты, их удельный вес в 2020 году составлял 37,28% и был самым высоким за все рассматриваемые нами года. В целом удельный вес данной строки

бухгалтерского баланса за период 2016-2020 гг. увеличился на 17,22%. Увеличение удельного веса денежных средств и их эквивалентов произошло в результате того, что исследуемой организацией в отчетном году были размещены денежные средства в кредитных организациях в качестве депозитов до востребования.

Удельный вес внеоборотных активов в структуре имущества организации напротив имел тенденцию к уменьшению в течение всего анализируемого периода. Так, в 2020 году доля внеоборотных активов составляла 13,18%, что больше значения 2019 года на 0,58%, но меньше значения 2016 года на 6,28%. Основную долю в структуре внеоборотных активов занимали основные средства, доля которых на протяжении всего анализируемого периода уменьшалась. Так, в 2020 году удельный вес основных средств в структуре внеоборотных активов организации составлял 8,52%, что меньше значения 2016 года на 7,55%. Помимо этого, можно отметить тот факт, что, начиная с 2018 года в структуре внеоборотных активов организации произошел рост удельного веса отложенных налоговых активов, доля которых в 2020 году составляла 2,24% против 0,83% 2016 года, изменение удельного веса данной строки баланса произошло на 1,41% в сторону ее увеличения. Далее рассмотрим структурные сдвиги, произошедшие при формировании источников хозяйственных средств организации, для этого проведем вертикальный анализ пассивов бухгалтерского баланса компании за период 2016-2020 г.

Можно сделать вывод о том, что за анализируемый период наибольший удельный вес в структуре источников формирования имущества организации ПАО «Тамбовская энергосбытовая компания» приходился на краткосрочные обязательства, доля которых в 2020 году составляла 73,70%, что меньше значения 2019 года на 5,88% и меньше значения 2016 года на 0,20%.

Наибольший удельный вес в структуре краткосрочных обязательств организации в течение всего исследуемого периода имела кредиторская задолженность, удельный вес которой в 2020 году составлял 71,73%, что меньше чем в 2019 году на 7,25%, но больше чем в 2016 году на 1,77%. Самый большой удельный вес кредиторской задолженности в пассиве баланса приходился на 2019 год и составлял 78,98%. Несмотря на то, что организации в отчетном году удалось сократить долю кредиторской задолженности, ее размер продолжает оставаться на достаточно высоком уровне. Данное обстоятельство является неблагоприятным моментом в деятельности хозяйствующего субъекта и свидетельствует о его нестабильном финансовом положении.

Удельный вес собственного капитала организации в общей структуре пассивов бухгалтерского баланса в течение всего анализируемого периода имел наименьшее значения по сравнению с краткосрочными обязательствами. Так, удельный вес собственного капитала организации в 2020 году составлял 24,51%, что больше значения аналогичного периода прошлого года на 6,24%, но меньше значения базисного года на 1,50%. Основную долю в структуре собственного капитала на протяжении всего времени занимала нераспределенная прибыль, удельный вес которой в 2020 году составлял 20,00% против 13,83% 2019 года и против 19,82% 2016 года, изменение произошло на 6,17% и 0,18% соответственно в сторону его повышения.

Что касается удельного веса долгосрочных обязательств в общей структуре пассивов организации, то их удельный вес имеет самое маленькое значение по сравнению с остальными рассматриваемыми группами. Так, удельный вес долгосрочных обязательств в 2020 году составлял 1,79%, что меньше значения 2019 года на 0,36%. В 2019 году наблюдался самый большой удельный вес за весь изучаемый период и составлял 2,15%. В целом за 2016-2020 гг. доля долгосрочных обязательств в структуре пассивов бухгалтерского баланса организации сократилась на 1,70%. На протяжении всего анализируемого периода удельный вес долгосрочных обязательств в структуре пассивов формировался за счет удельного веса оценочных обязательств организации.

Заключение

Проведенный вертикальный анализ показал, что финансовое положение организации ПАО «Тамбовская энергосбытовая компания» во многом зависит от состояния, проведенных расчетов с ее потенциальными дебиторами и кредиторами, что обусловлено наличием высокой доли дебиторской и кредиторской задолженности в структуре бухгалтерского баланса организации.

Исходя из этого следует, что исследуемая нами организация подвержена воздействию со стороны следующих видов финансовых рисков, а именно кредитного риска, связанного с ростом количества неплатежей клиентов за потребленную энергию, а также риска ликвидности, связанного с невозможностью организации своевременно и в полном объеме рассчитаться по своим текущим обязательствам. Обобщая результаты, проведенной оценки финансового риска, можно сделать вывод о том, что организация ПАО «Тамбовская энерго-сбытовая компания» осуществляет свою деятельность под воздействием ряда финансовых рисков, которые в той или иной степени оказывают влияние на финансовое состояние исследуемой нами организации и на уровень ее экономической безопасности в целом. Помимо этого, практический пример использования предлагаемой модели комплексной оценки финансовых рисков в деятельности исследуемой организации подтвердила свою значимость, поскольку на основании полученных результатов появляется возможность выявления наиболее уязвимых мест в деятельности организации, которые в дальнейшем можно нейтрализовать посредством применения необходимым механизмов.

СПИСОК ИСТОЧНИКОВ:

[1] Информационные технологии в системе управления финансовыми рисками [Электронный ресурс]: Режим доступа:https://novainfo.ru/article/6395

[2] Маслевич, Т. П. Экономика организации : учебник / Т. П. Маслевич ; под редакцией Е. Н. Косаревой. — Москва: Дашков и К, 2019. — 330 с.

[3] Оногда А.В. Финансовые риски в системе обеспечения экономической безопасности предприятия: статья [Электронный ресурс]: Режим доступа: http://journalpro.ru/articles/finansovye-riski-v-sisteme-obespecheniya-ekonomicheskoy-bezopasnosti-predpriyatiya/

[4] Бондарская О.В. Анализ управления рисками на предприятии региона. / Усачёва О.А./ В сборнике: Экономическая безопасность и маркетинговое управление социально-экономическими системами. материалы Всероссийской научно-практической конференции. Кострома, 2020. С. 171-177.

[5] Официальный сайт организации ПАО «Тамбовская энергосбытовая компания» [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://tesk.su/

[6] Экономическая безопасность России [Электронный ресурс]: учебное пособие : в 3 ч. / под общ. ред. Т. А. Бондарской. – Тамбов : Изд-во ФГБОУ ВО «ТГТУ», 2018 URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=35574058

[7] Экономическая безопасность России [Электронный ресурс]: учебное пособие : в 3 ч. / под общ. ред. Т. А. Бондарской. – Тамбов: Изд-во ФГБОУ ВО «ТГТУ», 2018 URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=35574058

Имена автора(-ов): Мищенко Елена Сергеевна, доктор экономических наук, профессор

Место работы: проректор по международной деятельности, ФГБОУ ВО „Тамбовский государственный технический университет”, г. Тамбов, Россия.

E-mail: int@tstu.ru

Имена автора(-ов): Бондарская Татьяна Анатольевна, д-р. экон.наук, профессор

Место работы: заведующий кафедрой „Экономическая безопасность и качество”, ФГБОУ ВО „Тамбовский государственный технический университет”, г. Тамбов, Россия.

E-mail: bta_tgtu@mail.ru

ORGANIZATIONAL AND ECONOMIC MODELING OF THE SYSTEM OF INTERREGIONAL INDUSTRIAL COOPERATION

ELENA S. MISHCHENKO, OKSANA V. BONDARSKAYA

ABSTRACT: *The authors present a description of the organizational model of interregional industrial cooperation with an emphasis on increasing the commercial attractiveness of manufactured products. Successful organizational and economic modeling of interregional industrial cooperation is based on the creation and close interaction of the main components: a source of scientific and technical developments, a developed resource support infrastructure, and technological logistics. The functional links of interregional industrial cooperation are prescribed, which ensure the commercialization of high technology products. The directions of resource provision in interregional industrial cooperation are described in detail. For a more comprehensive assessment of the cooperation potential of the project, a methodology for assessing local indicators was used, as applied by the example of the regional organization PJSC Pigment, as the initiator of a sustainable system of interregional production relations and to form an effective system of interregional industrial cooperation for the production of high-tech products in the chemical industry.*

KEYWORDS: *Industrial cooperation, system, modeling, organizational and economic interaction.*

JEL: *R11, R12, R19*

ОРГАНИЗАЦИОННО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ СИСТЕМЫ МЕЖРЕГИОНАЛЬНОЙ ПРОМЫШЛЕННОЙ КООПЕРАЦИИ

ЕЛЕНА С. МИЩЕНКО, ОКСАНА В. БОНДАРСКАЯ

АННОТАЦИЯ: *Авторами представлено описание организационной модели межрегиональной промышленной кооперации с акцентом на повышение коммерческой привлекательности производимой продукции. Успешное организационно-экономическое моделирование межрегиональной промышленной кооперации базируется на создании и тесном взаимодействии основных компонентов: источника научно-технических разработок, развитой инфраструктуры ресурсного обеспечения, технологической логистики. Прописаны функциональные звенья межрегиональной промышленной кооперации, обеспечивающие коммерциализацию наукоемкой продукции. Подробно описаны направления ресурсного обеспечения в межрегиональной промышленной кооперации. Для более комплексной оценки кооперационного потенциала проекта использовалась методика оценки локальных показателей, применительно на примере региональной организации ПАО «Пигмент», как инициатора устойчивой системы межрегиональных производственных связей и сформировать эффективную систему межрегиональной промышленной кооперации для производства наукоемкой продукции в химической отрасли.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Промышленная кооперация, система, моделирование, организационно-экономическое взаимодействие.*

Введение

Важным элементом организационного моделирования межрегиональной промышленной кооперации является построение организационной схемы формирование пакета проектов, и критериев их оценки, для проработки на первоначальном этапе.

Основная часть

Для создания благоприятного инновационного климата в регионах, вовлеченных в кооперационное взаимодействие и повышения инвестиционной привлекательности этих

регионов необходимо проводить мероприятия по разработке и формированию единой базы данных коммерчески привлекательных инновационных проектов.

В результате формирования единой базы данных инновационных проектов предприятий и организаций, а также предоставления свободного доступа к ней, появляется возможность естественного формирования различных кооперационных цепочек [2]. Органы власти должны лишь обеспечивать поддержку подобным кооперационным системам и получать дополнительный социальный, экономический и экологический эффект за счет внедрения новых продуктов в производство. Цифровая межрегиональная экосистема позволит уменьшить количество и масштабы информационных разрывов между всеми заинтересованными сторонами кооперации, например, научными, внедренческими и производственными предприятиями за счет ускорения информационного обмена в сфере технологий, патентов, инновационных разработок и быстрого удовлетворения совместных и индивидуальных ресурсных потребностей.

Современные цифровые экосистемы реализуются с использованием самых разных технологий обработки больших данных, в том числе на основе совместных распределенных облачных решений. Требования, предъявляемые к проектам, которые могут быть реализованы в рамках межрегиональной промышленной кооперации, вытекают из необходимой последовательности процедур по выявлению и отбору разработок, имеющих наивысший коммерческий потенциал, и обеспечения мероприятий по сохранению этого потенциала вплоть до успешной реализации результатов на рынке. В этой связи наиболее важными требованиями к проектам являются: актуальность объекта коммерциализации, ясность в вопросах собственности на интеллектуальный продукт, демонстрация высокого коммерческого потенциала [3]. Соответственно, в рамках организации процесса коммерциализации необходимо использовать объективные критерии оценки проектов:

– инвестиционная привлекательность проекта;
– наличие комплексной команды (включая специалистов в области управления инновациями) для практической реализации проекта;
– наличие рынка для предлагаемой продукции;
– реализуемость организационно-ресурсной схемы, связанной с коммерциализацией проекта (возможности эффективной кооперации);
– срок окупаемости разработки и другие.

Остановимся на теоретических методах комплексной оценки кооперационного потенциала проекта:

1. Оценка коммерческой зрелости участника кооперационного взаимодействия (K_1) устанавливает качество и уровень приспособленности участника кооперационного взаимодействия к решению задачи разработки, совместного производства и последующей коммерциализации проекта через выведение на целевой рынок реальных результатов деятельности в форме самостоятельных тиражируемых продуктов, имеющих спрос [1].

2. Для оценки технологической зрелости проекта или продукта целесообразно использовать следующие показатели:

– текущая стадия реализации проекта или разработки продукта;
– технологическая реализуемость проекта с учетом возможностей межрегиональной промышленной кооперации;
– потенциал развития (совершенствования, адаптации, модернизации) готового серийного продукта;
– новизна продукта (товар-заменитель, товар-конкурент, товар-аналог, товар-аутсайдер рынка).

3. Для оценки потенциальной емкости целевого и индуцированных рынков целесообразно использовать показатели, описывающие реальную маркетинговую диспозицию предприятия. Целевым в рассматриваемой ситуации является рынок, для которого изначально проектировался продукт или рассматривались результаты проекта [4]. Поэтому важным параметром состояния текущей маркетинговой диспозиции является оценка индуцированных рынков, которые могут появиться у предприятия в результате взаимодействия с новыми игроками на целевом рынке. С учетом данного допущения система показателей для оценки потенциальной емкости рынка сбыта для предприятия приобретает следующий вид.

4. В рамках оценки кооперационного эффекта продукта предприятия для всех заинтересованных сторон, вовлеченных в межрегиональную промышленную кооперацию, мы предлагаем использовать следующий набор количественных показателей: это уровень рентабельности активов, интенсивность производственной кооперации, уровень вовлечения внешних разработчиков в процесс создания продукта, наличие опыта межрегиональной кооперации, деловая репутация в отрасли.

Заключение

В целом, можно сделать вывод, что организационное моделирование межрегиональной промышленной кооперации в сфере производства наукоемкой продукции имеет два важных компонента:

1. Построение организационной инфраструктуры взаимодействия.
2. Оценка кооперационного потенциала участников.

Оба указанных компонента позволяют создать такой комплекс хозяйственных связей, который, во-первых, позволяет всем участникам и другим заинтересованным сторонам решить свои задачи по развитию; во-вторых, использовать в процессе взаимодействия только те проекты и продукты, которые обладают сравнительно высоким потенциалом развития; в-третьих, создать качественную хозяйственную основу межрегиональной промышленной кооперации с учетом имеющихся в вовлеченных регионах конкретных условий и достижений.

Список источников:

[1] Брукс П. Метрики для управления ИТ-услугами / Пер. с англ. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2008. – 283 с.

[2] Бондарская Т.А., Бондарская О.В. Особенности и динамика деятельности организации на региональном уровне// Финансовая экономика. - 2018. - №6 .ч.8. - С. 915-920

[3] Бондарская О.В. Исследование межрегиональной промышленной кооперации в современных условиях. Бизнес. Образование. Право. 2021. № 3 (56). С. 105-111. ВАК от 28 декабря 2018 г. № 90.

[4] Гыязов А.Т., Купуев П.К. Исследование основных направлений развития предпринимательских структур // Синергия. – 2017. № 1. С. 31– 38.

Имена автора(-ов): Мищенко Елена Сергеевна, доктор экономических наук, профессор
Место работы: проректор по международной деятельности, ФГБОУ ВО „Тамбовский государственный технический университет”, г. Тамбов, Россия.
E-mail: int@tstu.ru
Имена автора(-ов): Бондарская Оксана Викторовна, к.э.н., доцент
Место работы: доцент кафедры „Экономическая безопасность и качество”, ФГБОУ ВО „Тамбовский государственный технический университет”, г. Тамбов, Россия.
E-mail: ovbtgtu@mail.ru

DYNAMICS OF STATE BUDGET REVENUES FOR THE PERIOD 2017-2021

STANAILA S. NEYKOVA-KARAGAEVA

ABSTRACT: *The performance of state functions requires monetary resources, the source of funding of which is the state budget. The state budget quantifies the financial parameters in the functioning of the public sector. In this sense, the state budget is not just a financial plan, but a response to the adopted policies and strategies and an argument for their implementation / non-implementation. The report focuses on state budget revenues as the main tool for providing resources for the functioning of the state. The aim is to analyze the dynamics of government revenues. The analysis is based on data for the period 2017-2021, and the selected period also takes into account the impact of the KOVID 19 pandemic. Publicly announced data from the Ministry of Finance on the implementation of the state budget were used for the analysis. The data are presented in millions of levs, as well as in the reports on cash execution of the state budget.*

KEYWORDS: *state budget, state revenues, tax revenues, non-tax revenues, fiscal policy*

JEL: *E62, E63*

ДИНАМИКА НА ПРИХОДИТЕ НА ДЪРЖАВНИЯ БЮДЖЕТ ЗА ПЕРИОДА 2017-2021 ГОДИНА

СТАНАИЛА С. НЕЙКОВА-КАРАГАЕВА

АБСТРАКТ: *Изпълнението на държавните функции, изисква парични ресурси, чиито източник на финансиране е държавния бюджет. Чрез държавният бюджет се представят количествено финансовите параметри при функциониране на публичния сектор. В този смисъл, държавният бюджет не е просто финансов план, а отговор на приетите политики и стратегии и аргумент за изпълнението/неизпълнението им. В доклада се фокусираме върху приходите на държавния бюджет като основен инструмент за осигуряване на ресурси за функциониране на държавата. Целта е да се анализира динамиката в държавните приходи. Анализът е построен върху данни за периода 2017-2021 г., като чрез избрания период се отчита и влиянието на пандемията КОВИД 19. За анализа са използвани публично оповестени данни от Министерство на финансите за изпълнението на държавния бюджет. Данните са представени в милиони левове, както са представени и в отчетите за касово изпълнение на държавния бюджет.*

КЛЮЧОВИ ДУМИ: *държавен бюджет, държавни приходи, данъчни приходи, неданъчни приходи, фискална политика.*

JEL: *E62, E63*

ВЪВЕДЕНИЕ

Държавният бюджет може да се приема като система от входно-изходни държавни парични потоци. В днешно време държавния бюджет е приеман, обсъждан, регулиран, контролиран, изпълняван и отчитан под надзора на изпълнителната власт и обществото. Държавният бюджет също представлява и икономическо-финансовата политика на дадено правителство за конкретна финансова година. Държавните приходи обикновенно са разпределени за покриване на приоритетните по разходната политика на правителството.

Планирането и изпълнението на държавния бюджет е основна дейност в процеса на управление на финансите. Управлението на финансите е комплексен елемент, който осигурява изпълнението на останалите елементи в процеса на управление [7].

Българския финансист проф. П. Стоянов твърди, че държавния бюджет е законодателна форма и инструмент за публична отчетност и конрол върху държавните финансови средства [6]. Същността на бюджета като финансово-икономическа категория се реализира чрез преразпределителни, репродуктивни, регулаторни, стимулиращи, планиращи, контролни, фискални и социални функции [4]. Едно от най-синтезираните определения на бюджета, което обединява всички негови аспекти е, че той е систематичен опис на предполагаемите приходи и разходи на държавата за предстоящата финансова година, утвърден от парламентът [5].

Държавният бюджет има строго определена форма, изградена на математически връзки в нея и включва пет основни пера [2]:

I. ***ПРИХОДИ, ПОМОЩИ и ДАРЕНИЯ*** – включва всички постъпления към държавният бюджет и се отчитат като полужителна величина.

II. ***РАЗХОДИ и ТРАНСФЕРИ*** – следва да се отчита като отрицателна величина. Изключение се допуска само в случаи на възстановени разходи и трансфери [2].

III. ***ВНОСКА в ОБЩИЯ БЮДЖЕТ на ЕС*** – Република България като член на ЕС прави вноска в общия му бюджет, определяща се по специален механизъм. Тъй като вноската в общият бюджет на ЕС реално представлява разход, следва да се отчита като отрицателна величина.

IV. ***БЮДЖЕТНО САЛДО*** – представлява математическия резултат получен като от приходи, помощи и дарения, бъдат приспаднати: разходи, трансфери и вноска в общия бюджет на ЕС. Когато резултатът е положително бюджетно салдо държавният бюджет е с „излишък“, при отрицателно бюджетно салдо е с „дефицит“.

V. ***ФИНАНСИРАНЕ на БЮДЖЕТНОТО САЛДО*** – финансирането на бюджетното салдо е механизъм за представяне на финасирането на дефицита или натрупването на остатъци при излишъка. Винаги този елемент е еднакъв по стойност с „бюджетното салдо”, но с обратен знак [3].

Тези основни пера на държавният бюджет от своя страна са класифицирани съгласно единната бюджетна класификация утвърдена загласно закон[9].

В най-консервативния смисъл можем да диференцираме бюджетите на бюджети на публичния сектор и бюджети на частния сектор. Разбирането за бюджет основно се свързва именно с бюджетите в публичния сектор. При публичните организации и предприятия изготвянето на бюджет е задължително, тъй като той следва да гарантира функционирането на институцията чрез оптимално използване на ресурсите и ефективност при предоставянето на публични блага и услуги [1].

Анализ на приходната част към държавния бюджет за 2017 – 2021 година.

Изпълнението на приходите по държавният бюджет може да определи като основно при управлението на държавата, тъй като, чрез тях се осигуряват ресурси за функционирането на държавата. Това налага постоянен мониторинг и анализ на приходите по бюджета, като следва да се отчита динамиката им и да се аргументират при негативно изменение.

При анализиране на приходната част към държавния бюджет е необходимо да се оценят размерите на отчетените постъпленията. Обобщено в три основни групи: данъчни приходи, неданъчни приходи и помощи и дарения, приходите към държавния бюджет въз основа на отчетите за касовото му изпълнение за анализираният период са представени в таблица 1.

Таблица. 1.

Класифицирано изпълнение на постъпленията в държавния бюджет

ПОСТЪПЛЕНИЯ	2017 г. (млн.лв.)	2018 г. (млн.лв.)	2019 г. (млн.лв.)	2020 г. (млн.лв.)	2021 г. (млн.лв.)
ДАНЪЧНИ ПРИХОДИ	20,291.1	21,788.5	23,692.7	23,770.1	27,336.5
НЕДАНЪЧНИ ПРИХОДИ	1,932.8	2,017.8	2,218.1	2,065.4	3,130.9
ПОМОЩИ И ДАРЕНИЯ	8.4	10.2	95.8	18.7	453.7
ОБЩО ПОСТЪПЛЕНИЯ	22,232.4	23,816.5	26,006.6	25,854.3	30,921.1

От така представените суми, се забелязва тенденционно увеличение през първите три години. Нарастващата икономическа криза през 2020 г., породена от пандемията COVID-19 и предприетите правителствени мерки за ограничаване на разпространяването ѝ, са довели до спад през същата година в постъпленията. В резултат от отпадането на редица ограничения свързани със заразата COVID-19 и започналата възстановяване икономика, постъпленията през 2021 г. са се нормализирали и увеличили.

Главно постъпленията са от данъчни приходи, следвани от неданъчните приходи. Безвъзмездно получените помощи и дарения, играят малка роля към общите постъпления.

Данъчните постъпления към държавния бюджет за 2017 г. са в размер на 20,291.1 млн.лв., образувайки 91.3% от общия размер, неданъчните приходи са 1,932.8 млн.лв., постъпленията от помощи и дарения са в размер на 8.4 млн.лв. През 2018 г. се наблюдава известно увеличение, данъчните приходи са с 1,497.4 млн.лв. повече от предходната 2017 г., нарастването на неданъчните приходи е в размер на 85 млн.лв., 10.2 млн.лв. са постъпили от помощи и дарения, което е ръст с 1.8 млн. лева. Постъпленията от данъчни и неданъчни приходи, помощи и дарения по държавния бюджет за 2019 г. са нарастнали спрямо предходната година с 2,190.1 млн.лв. (9.2%). Основен принос за доброто изпълнение имат данъчните приходи, нарастнали с 8.7%, неданъчните приходи нарастват номинално с 163.3 млн.лв., а помощите и даренията с 85.6 млн. лева.

През 2020 г. правителството одобри със закон[8] редица мерки по линия на приходите в държавния бюджет, за овладяване на пандемията и подпомагане и намаляване на икономическите негативи, които тя предизвиква. Приетите данъчни облекчения са с изцяло временнен характер, целящи подпомагане на домакинствата и секторите, които са най-силно засегнати от COVID-19 пандемията.

В резултат на глобално разпространената пандемия COVID-19 и оказалото ѝ негативно влияние в световен мащаб, касово отчетените постъпления в държавният бюджет през кризисната 2020 г. са в размер на 25,854.3 млн. лева. Повечето мерки засягат данъчните приходи, чиито размер за 2020 г. е 23,770.1 млн.лв., с едва 77.4 млн.лв. повече от събраните през предходната година.. От своя страна неданъчните приходи са спаднали до 2,065.4 млн.лв. (с 7.4% по-малко от 2019 г.), помощите и даренията през 2020 г. са 18.7 млн.лв., т.е. с 77.1 млн.лв. по-малко от предходната година.

Икономически подобряващата се обстановка през 2021 г. създава предпоставка за ръст на приходите, въпреки останалите в сила ограничения провокирани от COVID-19. Касово отчетените постъпления в държавния бюджет за 2021 г. са в размер на 30,921.1 млн.лв., което е с 16.4% повече от предходната 2020 г., и 39.1% повече от постъпилите през базисната 2017 година. Данъчните приходи за 2021 г. са в размер на 27,336.5 млн.лв.,

номинално нараснали с 3,566.4 млн.лв. (13%) повече от отчетените за 2020 г., ръстът им спрямо 2017 г. е 25.7% или 7,045.4 млн. лева. Интересно е постъплението от помощи и дарения за 2021 г. което достига 453.7 млн.лв. и е със значителен ръст спрямо предходните години.

Задълбоченият анализ на приходната част към държавния бюджет, изисква подробно проследяване (таблица 2) на всички съставни елемента.

Таблица 2.

Изменение на постъпленията в държавния бюджет /подробно/

ПОСТЪПЛЕНИЯ	2017 г. (млн.лв.)	2018 г. (млн.лв.)	2019 г. (млн.лв.)	2020 г. (млн.лв.)	2021 г. (млн.лв.)
Общо постъпления: (1+2+3)	**22,232.4**	**23,816.5**	**26,006.6**	**25,854.3**	**30,921.1**
1.Данъчни приходи	**20,291.1**	**21,788.5**	**23,692.7**	**23,770.1**	**27,336.5**
1.1 Корпоративен данък	2,241.2	2,377.2	2,621.6	2,631.6	3,330.4
1.2 Данъци в/у дивидентите, ликвидац. дялове и доходите на местни и ЧЮЛ	66.9	87.2	73.6	83.3	75.9
1.3 Данъци върху доходите на физически лица	3,314.3	3,647.7	3,998.9	4,183.9	4,839.3
1.4 Данък върху добавената стойност	9,320.2	10,064.0	11,086.1	11,021.1	12,978.5
1.5 Акцизи	4,984.5	5,203.2	5,486.0	5,444.5	5,659.8
1.6 Данък върху застрахователните премии	33.5	37.6	44.7	47.0	48.3
1.7 Мита и митнически такси	194.3	226.2	230.9	209.9	289.7
1.8 Такса върху производството на захар и изоглюкоза	1.0	0	0	0	0
1.9 Други данъци	135.2	145.3	150.9	148.9	114.5
2 Неданъчни приходи	**1,932.8**	**2,017.8**	**2,218.1**	**2,065.4**	**3,130.9**
2.1 Приходи и доходи от собственост	465.8	353.2	359.9	265.6	281.5
2.2 Приходи от такси	1,142.4	1,212.7	1,308.7	1,210.4	1,619.8
2.3 Глоби, санкции и наказателни лихви	176.8	207.1	279.1	266.6	299.7
2.4 Други неданъчни приходи	147.8	244.7	270.5	322.9	929.9
3. Помощи и дарения	**8.4**	**10.2**	**95.8**	**18.7**	**453.7**

От представените данни в таблица 2, може да се проследи подробно измениението в постъпленията към държавния бюджет за всяка от анализирани бюджетни години. Чрез сравнителен анализ по абсолютни стойности и дялове, ще се проследи динамиката на постъпленията в държавният бюджет. По-съществено внимание в анализа, е обърнато на 2020 – 2021 г., годините засегнати от пандемията COVID-19.

Анализ на приходната част към държавния бюджет за 2017 г. - Данъчните постъпления за 2017 г. са в размер на 20,291.1 млн.лв., в това число приходите от косвени данъци възлизат на 14,533.6 млн.лв. (71.6%), преки данъци в размер на 5,622.3 млн.лв. (27.7%). Постъпленията от други данъци са в размер на 135.2 млн. лева. Неданъчните приходи за 2017 г. са в размер на 1,932.8 млн.лв., като по-голямата част от неданъчните приходи по държавния бюджет се формира по бюджетите на министерствата и ведомствата. Приходите от такси възлизат на 1,142.4 млн.лв., постъпилите приходи и доходи от собственост за 2017 г. са 465.8 млн.лв., събраните глоби, санкции и наказателни лихви - 176.8 млн.лв., другите неданъчни приходи са 147,8 млн.лв. Получените помощи и дарения по държавния бюджет са в размер на 8.4 млн.лв., като основно са по бюджетите на министерствата и ведомствата.

Анализ на приходната част към държавния бюджет за 2018 г. – Данъчните постъпления за 2018 г. са в размер на 21,788.5 млн.лв., което представлява увеличение от 1,497.4 млн.лв. (7.4%) спрямо предходната година. Събиранията от косвени данъци през 2018 г. възлизат на 15,531.0 млн.лв., с ръст от 997.5 млн.лв. (6.9%) съпоставени с предходната през 2017 година. Приходите от преки данъци за съответната година са в размер на 6,112.2 млн.лв., с ръст от 8.7%. Приходи от други данъци възлизат на 145.3 млн.лв., с прираст от 7.8% спрямо предходната 2017 година. Постъпилите неданъчните приходи са в размер на 2,017.8 млн.лв., ръст с 85 млн.лв. съпоставени с предходната година, отново по-голямата част от тях е формирана по бюджетите на министерствата и ведомствата. Според характера на приходите с най-голям принос са постъпленията от държавни и съдебни такси – 1,212.7 млн.лв., следвани от приходи и доходи от собственост – 353.2 млн.лв., постъпления от глоби, санкции и наказателни лихви – 207.1 млн.лв. и 244.7 млн.лв. от други неданъчни приходи, в това число 101.1 млн.лв. приходи от концесии. Получените помощи и дарения по държавния бюджет са в размер на 10.2 млн.лв. и са по бюджетите на министерствата и ведомствата, с ръст от 1.8 млн. лева.

Анализ на приходната част към държавния бюджет за 2019 г. - Събраните данъци по държавния бюджет за 2019 г. са в размер на 23,692.7 млн.лв., което представлява ръст от 8.7% или 1,904.2 млн.лв., спрямо предходно отчетените. Постъпленията от косвени данъци възлизат на 16,847.7 млн.лв. с 8.5% или 1,316.7 млн.лв. повече спрямо 2018 година. Постъпилите преки данъци са в размер на 6,694.1 млн.лв., сравнени с предходната година се отчита номинално нарастване от 9.5% или 581.9 млн. лева. Размерът на постъпленията от други данъци е 150.9 млн.лв., също нарастнали с 5.6 млн. лева. Неданъчните приходи по държавния бюджет през съответната 2019 г. са в размер на 2,218.1 млн.лв., отчетеният ръст при тях е 9.9%. За поредна година неданъчните приходи са подредени в същият ред, с оглед приноса им: приходи от такси – 1,308.7 млн.лв., приходи и доходи от собственост – 359,9 млн.лв., глоби, санкции и наказателни лихви – 279.1 млн.лв. и 270.5 млн.лв. други неданъчни приходи. Получените помощи и дарения по държавния бюджет са в размер на 95.8 млн.лв., с 85.6 млн.лв. (940%) повече спрямо предходната 2018 година.

Анализ на приходната част към държавния бюджет за 2020 г. - Събраните данъци по държавния бюджет в условия на пандемията COVID-19 през 2020г., възлизат на 23,770.1 млн.лв., сравнени с предходната година, приходите в тази групата са близки по размер, като нарастват само с 77.4 млн.лв. (0.3%). Ръстът им е незначителен, спрямо обемите на цялостния бюджет. Приходите от преки данъци са в размер на 6,898.8 млн.лв. като с 204.6 млн. лв. (3.1%) почеве спрямо предходната 2019 година. Приходите от корпоративен данък от нефинансови предприятия за 2020 г. са в размер на 2,433.8 млн. лева. Постъпленията от корпоративен данък от финансови институции са в размер на 197.8 млн. лева. Отчетеният слаб ръст от 10 млн.лв. на корпоративния данък се дължи основно на епидемиологичната обстановка в страната, въведените ограничителни мерки, пряко засегнали определени икономически сектори в икономиката, както и повишената несигурност при данъкоплатците в очакванията за преодоляване на последиците от COVID-19. Приходите от данъци върху дивидентите, ликвидационните дялове и доходите на местни и чуждестранни ЮЛ за 2020 г. са в размер на 83.3 млн.лв., което съпоставено с предходната година имат ръст с 9.7 млн.лв. (13.2%). Главно тези постъпления зависят от състоянието на икономиката и осъществяващите се процеси по покупко-продажба на фирмена собственост в страната. През 2020 г. върху решенията за разпределение на дивидентите, влияние има и ситуацията с COVID-19, в условията на криза предприятията са по-сдържани при взимане на решения за разпределение на дивиденти и предпочитат да запазят колкото се може повече паричен ресурс в резервите си. Данъците върху доходите на ФЛ, са по-слабо засегнати от негативните ефекти от

пандемията, като отчетени през 2020 г. са в размер на 4,183.9 млн. лева. При тях се отчита ръст от 4.6 % или 184.9 млн.лв., сравнени със събраните през предходната 2019 година. Приходите от косвени данъци за 2020 г. възлизат на 16,722.4 млн.лв., съпоставени с предходно отчетените са спаднали с 125.3 млн.лв. (0.7%). Събиранията от данък добавена стойност, формират най-значителна част от данъчните постъпления към държавният бюджет. През кризисната 2020 г. размерът им възлиза на 11,021.0 млн.лв., което е спад с 65.2 млн.лв. (0.6%). Причини за отчетения спад е намалената стопанска активност и влошените макроикономически показатели за потребление, внос, износ, както и спада на цената на суровия петрол, вследствие от въведените ограничителни мерки, свързани с разпространението на COVID-19. Постъпленията от мита при внос на стоки през 2020 г. са в размер на 209.9 млн. лв., заемайки 1.3% относителен дял в общия размер на косвените данъчни приходи. В сравнение с отчета за предходния бюджетен период, събраните мита са с 21 млн.лв. (9.1%) по-малко. Ефектът от мярката за намаляването на данъчната ставка за ДДС от 20% на 9% е с очакван негативен ефект върху приходи от ДДС за 2020 г., като по отчетни данни той е в размер на 91 млн. лева. Резултатът от освобождаване от ДДС и мита върху вноса на някои медицински стоки, необходими за борба с последиците от пандемията на COVID-19 е оценен на 4.3 млн.лв. по-малко. Приходите от акцизи за 2020 г. е в размер на 5,444.5 млн.лв., което е спад с 41.5 млн.лв (0.7%), спъпоставени с 2019 г., отново основно в резултат от настъпилата икономическа криза в световен мащаб и наложените мерки, в следствие разпространението на COVID-19. Приходите от данък върху застрахователните премии по облагаеми застрахователни договори, за 2020 г. са в размер на 47 млн. лева. Пазарът на общо застраховане, който има основен дял при формиране на приходите, по този вид данък остава стабилен, въпреки цялостната икономическата стагнация в следствие на пандемията COVID-19. Отчетения ръст спрямо предходната година е 2.3 млн.лв. (5.1%). Постъпленията от други данъци са в размер на 148.9 млн.лв. със спад от 2 млн. лева. Събраните неданъчните приходи през 2020 г. са 2,065.4 млн.лв., като 84.4% от тях са формирани по бюджетите на министерствата и ведомствата, т.е. за 2020 г. 1,785.3 млн. лева. Съпоставяйки събраните неданъчните приходни със същите през 2019 г., са спаднали с 152.7 млн.лв. (7.4%). Спад в неданъчни приходи се наблюдава при: приходи и доходи от собственост – 265.6 млн.лв. или с 26.2%; приходи от такси – 1,210.4 млн.лв. или с 8.1%; глоби, санкции и наказателни лихви – 266.6 млн.лв. или с 4.7%. Другите неданъчни приходи в размер на 322.9 млн.лв., имат ръст от 16.2%. Помощи и дарения са спаднали с 80.5%, чиито размер е 18.7 млн. лева.

Анализ на приходната част към държавния бюджет за 2021 г. - В условията на продължаващата извънредна епидемична обстановка, във връзка с разпространената пандемия COVID-19 през 2020 г. и приети допълнителни мерки за ограничението ѝ с продължаващо действие и през 2021 г., се наблюдава ръст на постъпленията. Касово отчетените данъчни и неданъчни приходи възлизат на 30,467.4 млн.лв., получените помощи и дарения - 453.7 млн. лева. Постъпленията от преки данъци възлизат на 8,245.7 млн.лв., което е ръст от 1,346.9 млн.лв. (16.3%) спрямо предходно отчетените, сравнени с базовата 2017 г. имат ръст с 2,623.3 млн.лв. (31.8%). Отчетените постъпления от данъци върху доходите на ФЛ за 2021 г. са в размер на 4,839.3 млн.лв., което е с 655.4 млн.лв. повече съпоставени с 2020 г. и с 1,525.1 млн.лв. повече от базовата 2017 година. Приходите от данъци върху дивидентите, ликвидац. дялове и доходите на местни и ЧЮЛ са в размер на 75.9 млн.лв., което е спад с 7.3 млн.лв. спрямо 2020 година. През анализирания период 2017 г. – 2021 г. тези постъпления не поддържат тенденционно учеличаване или намаляване, цифровите им показатели варират нагоре-надолу. Събраните приходи от косвени данъци за съответната 2021 г. са 18,976.3 млн.лв., с 11.9% повече от отчетените през 2020 година. Най-голям относителен дял (68.4%) имат

постъпленията от данък върху добавената стойност 12,978.5 млн.лв., съпоставени с 2020 г. нарастват с е 1,957.6 млн.лв. (15.1%), с 39.3% нарастват спрямо 2017 година. Приходите от акцизи са 5,659.8 млн.лв., с ръст от 3.8% спрямо предходните и ръст от 11.9% спрямо базовата 2017 година. Приходите от данък върху застрахователните премии по облагаеми застрахователни договори, са в размер на 48.3 млн.лв., при които се забелязва тенденция за учеличение. През 2021 г. постъпленията са с 1.3 мнл.лв. повече от тези за 2020 г. и с 14.9 млн.лв. (30.6%) от същите, получени за 2017 г. Приходите от мита и митнически такси за 2021 г. възлизат на 289.7 млн.лв., с ръст от 79.8 млн.лв. съпоставени с предходната година. Постъпилите неданъчни приходи за 2021 г. са в размер на 3,130.9 млн.лв., нарастнали с 1,065,4 млн.лв. (51.6%) спрямо 2020 г. и с 1,198.1 мин.лв. (62.0%) спрямо базовата година. Постъпилите приходи и доходи от собственост възлизат на 281.5 млн.лв., което е ръст от 6.0% съпоставени с предходната 2020 г. и спад 39.6% спрямо базовата 2017 година. Приходите от такси за 2021 г. са в размер на 1,619.8 млн.лв., съпоставени с предходната година е отчетен ръст от 33.8%, 41.8% е ръстът им спремо 2017 година. Приходите от глоби, санкции и наказателни лихви са в размер на 299.7 млн.лв. или с 12.4% повече от тези за 2020 г., ръстът им спрямо базовата 2017 г. е 69.5%. Другите неданъчни приходи за 2021 г. са в размер на 929.9 млн.лв., с отчетен ръст от 188.0% спрямо събраните през предходната година и ръст от 529.0% спрямо отчетените през 2017 година. Получените помощи и дарения са значително нарастнали с 2,323.6% или 435 млн.лв., чиито абсолютен размер за 2021 г. е 453.7 млн. лева.

Обобщеното относително изменение на приходите, помощите и даренията, отчетени като постъпления по държавния бюджет е представено в таблица 3.

Таблица 3.

Относителна динамика на постъпленията/подробно/

ПОСТЪПЛЕНИЯ	Ръст 2017/2018	Ръст 2018/2019	Ръст 2019/2020	Ръст 2020/2021	Ръст 2017/2021
ПРИХОДИ и ПОМОЩИ	**7.7%**	**9.2%**	**-0.6%**	**19.6%**	**39.1%**
Данъчни приходи	7.4%	8.7%	0.3%	15%	34.7%
Корпоративен данък	6.1%	10.3%	0.4%	26.6%	48.6%
Данъци в/у дивидентите, ликвидац. дялове и доходите на местни и чужд. ЮЛ	30.5%	-15.7%	13.2%	-8.8%	13.6%
Данъци в/у доходите на физически лица	10.1%	9.6%	4.6%	15.7%	46.0%
Данък върху добавената стойност	8.0%	10.2%	-0.6%	17.8%	39.3%
Акцизи	4.4%	5.4%	-0.8%	4.0%	13.5%
Данък върху застрахователните премии	12.3%	19.1%	5.0%	2.8%	44.4%
Мита и митнически такси	16.4%	2.1%	-9.1%	38.0%	49.1%
Други данъци	7.5%	3.8%	-1.3%	-23.1%	-15.3%
Неданъчни приходи	4.4%	9.9%	-6.9%	51.6%	62.0%
Приходи и доходи от собственост	-24.2%	1.9%	-26.2%	6.0%	-39.6%
Приходи от такси	6.2%	7.9%	-7.5%	33.8%	41.8%
Глоби, санкции и наказателни лихви	17.1%	34.7%	-4.5%	12.4%	69.5%
Други неданъчни приходи	65.6%	10.5%	19.4%	188%	529.0%
Помощи	20.8%	839.9%	-80.5%	2,323%	5,278%

На базата на направеният анализ на приходите в държавният бюджет за съответните 2017 – 2021 г., са изведели следните изводи:

- Постъпленията към държавния бюджет през 2021 г., се стабилизират, вземайки предвид световно икономичестата ситуация през 2020 г. и първите месеци на 2021 г. Може да се констатира, че темпа им на растеж е приблизително равномерен.

- Провежданата икономическа политика, през последните пет години, е насочена към увеличаване на неданъчните приходи по държавния бюджет.
- Предприетите от правителството приходни мерки, за противодействие с пандемията COVID-19, са довели до предвидения спад на приходите и не са позволили да се отчете катастрофален срив при постъпленията.
- Възходящо развитие (с изключение на 2020 г.), при едни от най-важните макроикономически индикатори като потребление, инвестиции, намаление на нивото на безработицата и т.н., е фактор за ръста на приходите към държавния бюджет.
- Също така нарастването на постъпленията, е резултат от усилията на приходните администрации за повишаване на събираемостта на приходите и борба с данъчните престъпления, контрабандата, недекларираните доходи и други.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Държавният бюджет е основен документ за държавата и предвид, че се изготвя за една календарна година, следва да се приема като оперативен план на приходите и разходите. Изпълнението на приходите по държавният бюджет, в края на всяка година в условия на макроикономическа стабилност се повишава. Въпреки внезапният шок от заразата COVID-19 и породените социално-иконолически негативи от нея, към края на 2021 г., постъпленията в държавният бюджет са се стабилизирали.

ЛИТЕРАТУРА:

[1] Загорчева Д., Планиране и управление на собствените приходи на общините чрез симулатори за бюджетиране, Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, Шумен, (2021).

[2] Загорчева Д., Ефекти от промяната на държавния бюджет на Република България за 2020 г., провокирана от пандемията ковид 19, Годишник на Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“ Факултет по математика и информатика, том XX C, УИ „Епископ Константин Преславски“, Шумен, (2020).

[3] Загорчева, Д., Основни проблеми при изготвяне на бюджетите на общините, Годишник на Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“ Факултет по математика и информатика, том XIX C, УИ „Епископ Константин Преславски“, Шумен, (2018).

[4] Пивень Е., Бедрачук И., Государственные и муниципальные финансы, Владивосток, Изд., ВГУЭС (2008) стр. 58.

[5] Стоянов П., Бюджетът на съвременната държава, София (1937) стр. 504.

[6] Стоянов В., Теоретични и публични финанси, С. ИК „Галик“, (2009) стр. 43.

[7] Zagorcheva, D., Model of relationships in the management of educational institutions, IN: SocioBrains, Issue 82/2021, pp. 58-64, Journal homepage: www.sociobrains.com, ISSN 2367-5721 (online).

[8] Закон за мерките и действията по време на извънредното положение, обявено с решение на Народното събрание от 13 март 2020 г., и за преодоляване на последиците, онародван с ДВ бр. 28 от 24.03.2020 г., последно изменен и/или допълнен ДВ бр. 77 от 16.09.2021 г.

[9] Закон за публичните финанси, обнародван с ДВ бр. 15 от 15.02.2013 г., последно изменен и/или допълнен с ДВ бр. 98 от 17.11.2020 г., чл. 14, ал. 2.

[10] Официална интернет страница на Министерство на финансите, https://www.minfin.bg/, последно посетена на 15.03.2022 г.

Име на автор(ите): Станаила С. Нейкова-Карагаева
Месторабота: СУ „Панайот Волов“, град Каспичан
E-mail: stanaila.92@abv.bg

METHODS FOR PRESENTATION AND REPORTING OF CASH FLOWS

VIKTORIA A. ATANASOVA

ABSTRACT: *The cash flow statement contains the information needed to assess the entity's ability to generate cash. It is prepared in accordance with the requirements of Accounting Standard 7, Cash Flow Statements, International Accounting Standard 7, Cash Flow Statements. International Accounting Standard 7 regulates the application of the direct and indirect method, recommending the direct method. According to Accounting Standard 7, the Statement of Cash Flows is prepared using the direct method. Very often in practice, the compilers of financial statements prefer to present the statement of cash flows by the indirect method, rather than by the direct method recommended by the standard. The direct method provides information that may be useful in estimating cash flows and that cannot be obtained by the indirect method. This report presents the reporting of cash flows by direct and indirect methods. The direct method presents the items that have affected the cash flow and the values of these cash flows. Indirectly, the first item presented is the net profit (or loss) for the year - as reported in the income statement.*

KEYWORDS: *Cash flow, methods, standards, statement*

JEL: *M41*

МЕТОДИ ЗА ПРЕДСТАВЯНЕ И ОТЧИТАНЕ НА ПАРИЧНИТЕ ПОТОЦИ [1]

ВИКТОРИЯ А. АТАНАСОВА

АБСТРАКТ: *Отчетът за паричните потоци съдържа информация, необходима за оценка на способността на предприятието да генерира парични средства. Той се съставя съгласно изискванията на Счетоводен стандарт 7 (СС 7), Отчети за паричните потоци, респ. Международен счетоводен стандарт 7 (МСС 7), Отчети за паричните потоци. МСС 7 регламентира прилагането на пряк и косвен метод, като препоръчват прекия. Според СС 7 Отчетът за паричните потоци се съставя по прекия метод. Много често в практиката, съставителите на финансовите отчети предпочитат да представят отчета за паричните потоци по косвения метод, вместо по препоръчвания от стандарта пряк метод. Прекият метод осигурява информация, която може да бъде полезна при оценяване на паричните потоци и която не може да бъде получена по косвения метод. В настоящия доклад се представя отчитането на паричните потоци чрез пряк и косвен метод. Прекият метод представя позициите, които са оказали отражение върху паричния поток и стойностите на тези парични потоци. По косвения метод, първата представена позиция е нетната печалба (или загуба) за годината – така както е отчетена в отчета за приходите и разходите.*

КЛЮЧОВИ ДУМИ: *парични потоци, методи, стандарти, отчети*

JEL: *M41*

Въведение

Отчетът за паричните потоци на предприятието предоставя информация, необходима на потребителите на финансови отчети да направят оценка на възможността

[1]Докладът е финансиран по проект „Устойчиви образователни практики по икономика и математическо моделиране“ с вх. №РД-08-144/01.03.2022г. (Договор РД-21-319/06.04.2022г.), финансиран по НИХТД на Шуменски университет „Епископ Константин Преславски”.

на предприятието да генерира парични средства и еквиваленти, както и ефективността от използването им при осъществяване на дейността, също така настоящата стойност на бъдещите парични потоци, на сравнимостта с други предприятия. По своята същност тази информация е изключително полезна и необходима, поради тази причина за тема на настоящото научно изследване е избран отчета за паричните потоци.

С този отчет може да се проследят наличностите и движението на паричните средства на предприятията за отчетния период. В него участват постъпленията от основната дейност, финансовата дейност и от извънредни операции, както и плащанията от основната, финансовата и извънредна дейност.

Пряк (директен) метод

Същността на прекия метод се свежда до това, че паричните потоци от отделните сделки се представят в отделните дейности като парични постъпления и плащания за отчетния период.

Прекият метод представя позициите, които са оказали отражение върху паричния поток и стойностите на тези парични потоци. Предприятията, използващи прекия метод обикновено отчитат тези категории в рамките на паричните постъпления и паричните плащания:

- Парични постъпления от клиенти.
- Постъпления от лихви и дивиденти (във вид на алтернатива МСС7 позволява получените постъпления и дивиденти да се класифицират като инвестиционни парични потоци, вместо да се класифицират като оперативни парични потоци, тъй като те представляват възвръщаемост на инвестициите).
- Парични средства, изплатени за разходи за основна дейност, в това число заплати на персонала и др. под.
- Плащания на доставчици
- Внесени лихви (във вид на алтернатива МСС7 позволява внесените лихви да се класифицират като финансови парични потоци, тъй като това е стойността за получаване на финансирането)
- Внесени данъци върху дохода.

Информацията може да се вземе от счетоводните сметки и регистри, използвани за отчитане на паричните средства на предприятието. По-конкретно става въпрос за сметките от група 50 Парични средства. Следва да се има предвид кореспонденцията на тези сметки с други засегнати сметки при осчетоводяване на стопанските операции. При определяне на паричните потоци следва да се изключат тези кореспонденции, които не отразяват парични потоци. След това изключване всички обороти по дебита на паричните сметки следва да се третират като постъпления, а всички обороти по кредита на паричните сметки – се третират като парични плащания. С цел разграничаване на паричните потоци по отделните дейности е необходимо да се организира подходящо аналитично отчитане. Например при покупката на ДМА следва да се предвиди сметка 401.9 Доставчици на ДМА с цел този оборот да не се представи като оперативна дейност, а да се представи като инвестиционна такава. По аналогичен начин се разсъждава и при продажбата на ДМА и НДМА, когато трябва да се предвиди сметка 411.9. Клиенти по продажби на ДМА, с цел този оборот да се представи като постъпление от инвестиционна дейност, а не като оперативна такива.

При съществуващата сега практика в нашите предприятия отчетът за паричния поток се изготвя масово по прекия метод. Отделните статии в отчета за паричния поток трябва да се подредят по степен на същественост за съответното предприятие, което го съставя. Предприятията могат да добавят нови статии или да променят наименованието

на посочените, когато с това се постига по-пълно или по-прецизно представяне на отчетите за паричните потоци. Предприятията не посочват статии, за които липсва счетоводна информация.

Косвен метод

Косвеният метод е ориентиран преди всичко към разкриване на взаимовръзката между нарастването на ликвидността и балансовата печалба на база на изменението на една част от показателите в счетоводния баланс и отчета за приходите и разходите. Същността му се състои в последователното трансформиране на балансовата печалба или балансовата загуба в паричен поток. С помощта на този метод се разкриват не толкова различните плащания и постъпления на парични средства, колкото се получава представа за реалното парично движение при формиране на съответния финансов резултат. При това трансформиране изходният финансов резултат се коригира по посока на увеличение и в посока на намаление до достигане на реално протичащия положителен или отрицателен поток. На практика коригирането се извършва чрез елиминиране на част от стопанските операции, които нямат връзка с паричните средства.

Едно от достойнствата на този метод е възможността да се проследят причините за несъответствието между показателите, които характеризират печалбата и паричните средства. По своята същност печалбата е счетоводен измерител, докато парите съществуват реално. Възприетите в счетоводната политика различни подходи в отделните предприятия водят до формирането на нееднаква печалба при едни и същи условия на работа.

По косвения метод, първата представена позиция е нетната печалба (или загуба) за годината – така както е отчетена в отчета за приходите и разходите. Непаричните позиции по приходите и разходите се прибавят или изваждат, за да се стигне до остатъчната парична наличност, осигурена от оперативната дейност. Например обезценяването на имоти, машини и съоръжения се прибавя отново, тъй като тези разходи намаляват (увеличават) чистата печалба (загуба) за годината, без да засягат паричната наличност от оперативната дейност. По аналогичен начин, постъпленията от продажба на имоти, машини и оборудване, се изваждат от чистата печалба за годината, тъй като те не засягат паричният поток, свързан с основната дейност.

Според Мирца (София, Кабри, 2013, с.68) „косвения метод е по-популярният от двата метода въпреки препоръката, съдържаща се в МСС 7, паричните потоци от оперативна дейност да се представят по прекия метод”. Макензи (София, Данимекс, 2013, с.108) счита, че „косвения метод е най-широко използваният начин за представяне на паричните потоци от оперативна дейност. Той се фокусира върху разликите между нетните оперативни резултати и паричните потоци”. От цитираните автори може да се направи извода, че в предприятията от западните страни преобладава използването на косвения метод, тъй като се счита за по-лесно, неговото прилагане, в сравнение с прекия. В подкрепа на това твърдение може да се приведе факта, че нетните парични потоци от оперативна дейност се получават от нетните оперативни резултати за годината, така както са отчетени в отчета за приходите и разходите.

На противоположно на горепосоченото мнение относно косвения метод е Вейсел (Алгоритъм за изготвяне на отчета за паричните потоци по косвения метод): „неговото прилагане е по-трудно, защото не се основава на счетоводните регистри за движението на парите, а финансовият резултат се коригира по отношение на ефекта на сделките, извършвани по безналичен път, на отложените или начислените минали (бъдещи) парични потоци”. Според автора може би една от причините, поради които косвеният метод за изготвяне на отчета за паричния поток не е намерил широко разпространение в страната ни, е тази, че той е представен доста академично в стандарта, който го

регламентира. Освен това примерът, с който е илюстриран, е прекалено обемен и сложен, което вероятно се дължи на стремежа на авторите на стандарта да разширят обхвата му.

Основният недостатък на косвения метод включва затрудненията на потребителя в разбирането на представената информация. Този метод не показва откъде са получени парите и докъде са изплатени. Показани са само промените в печалбата или загуба на начислена основа, в някои случаи тези промени могат да бъдат объркващи.

Въпреки че, косвения е по често използван, се насърчава предприятията да използват прекият метод. Той осигурява информация, която може да бъде полезна при оценяване на паричните потоци и която не може да бъде получена по косвения метод.

Паричните потоци се отчитат на нетна база в следните случаи:

- когато отразяват по-скоро дейността на клиент, отколкото дейността на предприятието, например наеми, събирани от името на и плащани на собствениците на имотите.

- когато паричните потоци са в резултат на пера, при които обръщаемостта е бърза, тъй като падежите се кратки като: закупуване и продажба на парични еквиваленти; получени краткосрочни кредити, включително и овърдрафт.

Фигура 1. Методи за представяне и отчитане на паричните потоци

Предприятието трябва да представя паричните потоци от основна дейност, като използва:

- Пряк метод, при който се отразяват главните групи от брутни парични постъпления и брутни парични плащания.

• Косвен метод, при който печалбата или загубата се коригира по отношение на ефекта на сделките, извършвани по безналичен път, на отложените или начислените минали или бъдещи парични постъпления или плащания във връзка с основната дейност и на приходните или разходните позиции, свързани с инвестиционни или финансови парични потоци.

Заключение

Почти всичко в счетоводството е подчинено на идеята да се създаде информацията, която е необходима на потребителите на финансовите отчети за вземане на обосновани инвестиционни решения. В този смисъл отчетът за паричните потоци има за цел тези потребители да получат представа за способността на предприятието да генерира пари във времето, с които да поддържа своята ликвидност и да развива дейността си. Този отчет има важно предназначение, той елиминира ефектите от прилаганите различни счетоводни политики, относно едни и същи обекти.

След като се разгледа отчета за паричните потоци, изготвен по прекия и по косвения метод могат да се направят някои изводи:

- Прекият метод е по-информативен в сравнение с косвения. От гледна точка на инвеститорите той е по-полезен, тъй като показва брутните суми постъпления и плащания. По този начин може се оцени способността на предприятието да генерира парични средства; да посреща и обслужва настоящи и бъдещи задължения; да събира своите вземания.

- Според някои автори, косвеният метод е по-лесен за съставяне и заради това силно го препоръчват. Чрез него лесно може да се стигне до изменението на паричните средства в края на периода, необходими са сам няколко корекции на счетоводния финансов резултат, при това без особени пресмятания.

- От гледна точка на ръководството на предприятието, косвения метод би бил по-полезен, тъй като чрез него може да се обясни как от финансовият резултат се стига до паричните средства в края на периода.

ЛИТЕРАТУРА:

[1] Билев, Б., Икономически анализ при осъществяване на независимия финансов одит на финансовото състояние на предприятието, Сп Делова седмица, 2003

[2] Мирца, А., Орел, М. и Холт, Г., МСФО/IFRS Ръководство, коментари и практическо приложение, София, Кабри, 2013

[3] Макензи, Б. и др. Коментари и приложения на международните стандарти за счетоводство и финансова отчтност (шесто издание на български). София, Данимекс, 2013

[4] Вейсел, А., Алгоритъм за изготвяне на отчета за паричните потоци по косвения метод, ekspertis.bg

[5] МСС 7 Отчети за паричните потоци. Регламент (ЕО) № 1126/2008 на Комисията от 3 ноември 2008 година, посл. изм. Регламент (ЕО) № 1254/2012 на Комисията от 11 декември

[6] Динев, М. и К. Златарева. Теория на счетоводството, София, Тракия-М, 2012

Име на автор(ите): Виктория Асенова Атанасова
Месторабота: Община Шумен
E-mail: 2132130007@shu.bg

INDICATORS OF EFFECTIVENESS OF DIGITAL MARKETING STRATEGIES IN TIMES OF CRISIS

ROSITSA G. STOYANOVA

ABSTRACT: *The purpose of the report is to present the benefits of digital marketing. The living conditions in which we are all over the world - the Covid-19 pandemic and the war in Ukraine, allow the development of digital marketing. Over the last ten years, the way we communicate has changed. Analog technology has begun to go digital. Namely, digital marketing allows small businesses to grow and make more profit at low cost. The importance of digital marketing in business lies in the opportunity to choose the method of marketing and thus will be able to reach a wider audience. More and more companies prefer the Internet to connect with their customers. The efficiency indicators show the ratio of the achieved result to the set goal. Activities are selected for their appropriateness to the actions.*

KEYWORDS: *Indicators, effectiveness, digital marketing strategies*

JEL: *M31, D61*

ПОКАЗАТЕЛИ ЗА ЕФЕКТИВНОСТ НА ДИГИТАЛНИ МАРКЕТИНГОВИ СТРАТЕГИИ В УСЛОВИЯТА НА КРИЗА

РОСИЦА Г. СТОЯНОВА

АБСТРАКТ: *Целта на доклада е да се представят ползите от дигиталния маркетинг. Условията на живот, в които сме поставени всички по светът - пандемията от Covid -19 и войната в Украйна, позволяват развитието на дигиталния маркетинг. През последните десет години, начинът по които комуникираме се променя. Технологиите от аналогови започнаха да стават дигитални. А именно дигиталния маркетинг позволява да се разрасне малкия бизнес и с малко разходи да се постигне по-голяма печалба. Значението на дигиталния маркетинг в бизнеса се крие във възможността да се избере метода на маркетинг и по този начин ще може да се достигне до по – широка аудитория. Все повече фирми предпочитат интернет, за да се свържат с клиентите си. Показателите за ефективност показват отношението на постигнатия резултат спрямо поставената цел. Ефективността се свързва с целесъобразността на действията.*

КЛЮЧОВИ ДУМИ: *показатели, ефективност, дигитални маркетингови стратегии.*

JEL: *M31, D61*

ВЪВЕДЕНИЕ

Дигитален маркетинг е вид маркетинг, който използва цифрови рекламни канали за комуникация за разпространение на продукти и услуги на максимално широка аудитория, за да се популяризира успешно дадената стока. По този начин се изгражда лична връзка с клиента и възможност за спечелване на доверие, търпение и постоянство от страна на потребителя. Дигиталният маркетинг има много сходни черти с традиционния маркетинг, но се различава по това, че се предоставя на аудитория, използваща цифрови технологии. Терминът е сравнително ново понятие, насочено към

сферата на маркетинга и комуникацията. В условията на криза и противоепидемични мерки срещу COVID – 19 дигиталния маркетинг има много голямо развитие на даден бизнес. Основните методи използвани при икономическия анализ на фирмата са: метода на сравнението, на наблюдението, на анализ и синтез, на абсолютни и относителни величини, на верижното заместване, на разликите, и други.

Съществуват два основни вида стратегии за дигитален маркетинг:

• „PUSH" дигиталния маркетинг съществува съществена връзка между създателите на услугата/продукта и клиента. В този случай маркетологът изпраща промоционални съобщения на потребителите посредством електронна поща, SMS или RSS. Тази дигитална форма на маркетинга е изключително ефективна при изпращането и получаването на директни послания. По този начин се привлича личното внимание на клиента.

• „PULL" дигиталния маркетинг информацията и съдържанието се търсят от клиента посредством интернет сайтове, приложения, блогове и видео материали, след което се изготвя необходимата за нуждите на пазара оферта. Тази форма на маркетинг е своеобразен уеб базиран метод, при който не съществуват ограничения относно обема на съдържание, който ще бъде представен на клиентите.

1. ПОКАЗАТЕЛИ НА ЕФЕКТИВНОСТ

Ефективността в най-общия смисъл показва отношението на постигнатия резултат спрямо поставената цел. Ефективността е свързана с целесъобразността на действията. Чрез нея се дава отговор на въпроса, дали се вършат „правилните" неща. Тя не отчита разходите (енергия, труд, финансови средства), а само постигането на целта. Колкото степента на постигане на една цел е по-висока, толкова по-ефективни са действията и мероприятията.

Таблица. 1

Преследване на желаните цели/ Извършване на правилните неща
Използване на ресурсите/ Правене на правилните неща

ЕФЕКТИВНО	Преследване на желаните цели, но неефикасно(цените са високи)	Преследване на желаните цели (висока възвръщаемост на инвестиции, ефикасност на разходите)
НЕЕФЕКТИВНО	Преследване на цели но не ефикасно (не се произвежда достатъчно и скъпо)	Преследване на погрешни цели но ефикасно (не се произвежда достатъчно но е евтино)
	НЕЕФИКАСНО	ЕФИКАСНО

Определянето на отношенията между отделните видове показва многообразността и степента на взаимната им зависимост. Теоретичната строгост и издържаност по тази тема е доста спорна, предвид на различните обхвати с които се свързват използваните термини. Самото определение за ефективност е нееднозначно. Едно от най-използваните е: резултатност на вложените ресурси при постигането на определени цели. Това не означава, че трябва да се толерира грешката която се прави като се подменя същността на ефективността с начина на нейното измерване. Формулата изразяваща отношението на постигнатия резултат към вложените за постигането му разходи. всъщност това е коефициентът за ефективност.

$$ЕФ = \frac{\text{ПОЛЕЗЕН РЕЗУЛТАТ (ЕФЕКТ)}}{\text{РАЗХОДИ}} \quad (1)$$

Тази формула е всеобща за измерването на ефективността от всичко и във всичко.[1]

Видовете ефективност се разграничават в три насоки:

- **Икономическа ефективност** – свързва се със стопанските резултати и намира израз в три групи показатели: приходни (оборот, печалба и др.), пазарни (брой покупки, брой привлечени купувачи и др.) и разходни (необходими средства за довеждане на информацията до отделния адресат или до цялата аудитория).
- **Социална ефективност** – тя се изразява в задоволяването на потребностите на хората и намира израз в създаването на нови потребности, отстраняването на вредни навици, повишаване на културата на обслужване и др.
- **Психологическа ефективност** – свързана е с убеждаването и насочването на съзнанието на купувачите и постигане на положително отношение към обекта на комуникация.Променят се системите на ценностни оценки както на отделни личности, така и на социалните групи. Модифицират се поведението на хората , техния бит и начин на живот. [4]

Важно значение за изследването на финансовото състояние на дадена фирма са показателите за ефективност. Те представляват количествени характеристики на взаимовръзката между приходите и разходите. Икономическата ефективност характеризира равнището на икономическа полезност.

Показателите за ефективност са:

- коефициент на ефективност на разходите – този показател показва колко приходи е реализирала дадена фирма за всеки един лев разходи. Този показател се изчислява с формулата:

$$\mathbf{КЕР} = \frac{\text{ПРИХОДИ}}{\text{РАЗХОДИ}} \quad (2)$$

КЕР е коефициент на ефективност на разходите. В числителя включваме всички приходи от дейността на дадената фирма, а в знаменателя включваме оперативните разходи и разходите за амортизация. Тези данни се вземат от годишния финансов отчет на фирмата, които е приет от управителя.[3]

Разходи = Разходи от дейността + Финансови разходи + Извънредни разходи

Разходи = Общи разходи - Данъци

Резултатите от изчисляването на коефициентите за ефективност на разходите позволяват да се определи колко приходи от дейността получава дадената фирма от използването на единица разходи за същата дейност. Коефициентът се приема за минимум. Благоприятно за фирмата е коефициентът за ефективност на разходите да расте.

- коефициент на ефективност на приходите :

Формулата за изчисляване на този коефициент е :

$$\textbf{КЕП} = \frac{\text{ПРИХОДИ}}{\text{РАЗХОДИ}} \qquad (3)$$

КЕП е съвместим на предходния **КЕР**. Тези показатели показват колко разходи са направени на единица приход. Добър стремеж е коефицента за ефективност да намалява.

В изданието Inbound marketing analytics & the key metrics your executives want to see. How to Measure & Optimize Your Marketing Performance, представена от HubSpot са описани ключовите метрични показатели, които фирмите трябва да следят, за да са в крак с конкурентния пазар. Представените от HubSpot ключови метрики измерват как функционира конкретен онлайн инструмент в твърде частни случаи. Например:

- измерва се блог, но в случая, когато този блог съществува;
- измерва се трафик, но този трафик не може да се определи дали е достатъчен и дали е ефективен (т.е. осъществени са продажби или, като цяло реализации.), с трафика на коя фирма да се съпостави и дава ли отговор, свързан с конкурентоспособността на фирмата;
- измерва се платено търсене, но в случаите на платена реклама и така нататък. За целите на създаване на модела е необходимо извеждане на онези показатели, които в голяма степен съществуват в общия случай. Една част от показателите ще се обединят в един общ показател, друга част ще отпаднат поради комплексния им характер. Част от тях се визуализират и в аналитични инструменти като Google Analitics. Показателите, изведени от посочените източници са разделени в три групи:

• **Специфични (комуникационни) измерители** – отнасящи се предимно до резултатите от комуникационната активност на компаниите в интернет пространството.

• **Комплексни измерители** – в тази група са включени авторски и сравнително сложни за измерване показатели, които са изведени съгласно спецификата и характера на теориите за инбаунд и маркетинг на взаимовръзките.

• **Глобални (общи) измерители** – релевантни за измерване на ефекта от използването на всеки елемент от маркетинговия микс. Тези измерители са насочени към изпълнение на дългосрочните цели на компанията и сигнализират за нивото на корпоративен имидж.

Към показателите от първата група могат да се изведат онези, които са релевантни за формирането на модел за планиране на дигитални маркетингови стратегии при взаимовръзките на бизнес организациите:

• **Степен на оптимизация -** показателят се оценява на база на нивото на оптимизация на търсещите машини на уебсайта или уебплатформите на компанията.

• **Входящи връзки (линкове) (Inbound links)** – това са връзки, идващи от друг сайт или уебплатформа към тези на фирмата. Този показател стимулира оптимизацията на търсачките, а също така и създава предпоставка за повишаване на онлайн трафика на съответното уебприложение. Съществуват и така наречените изходящи връзки, при които се извършва препращане от собствения към чужд уебадрес или конкретен хиперлинк.

• **Вътрешни връзки (линкове) –** са връзки от една страница към друга страница, в един и същ уебсайт.

• **Organic search traffic –** органичният трафик е такъв трафик на търсене, идващ от търсещите машини по натурален начин от търсенията на интернет потребителите.

Високо ниво на органичен трафик имат онези компании с показател за organic search traffic между 40 – 50%[6].

Ръстът на трафика на уебсайта показва най-вече нарастване на осведомеността, но този показател не гарантира увеличаване на приходите. Броят на органичните сесии, дължината на сесията, източникът на трафика, ангажиментът на сайта и т.н. са все показатели, които осигуряват бърз преглед на изменението на трафика за определен период.

Източници на трафик - всяка препратка притежава произход или източник. Сред възможните източници са търсачки, чужди уебсайтове, социални мрежи, собственият бюлетин на компанията или потребители, въвели URL адреса Ви директно в браузъра си или поставили отметка за сайта Ви (чрез органично търсене)[5]. Източниците на трафик е един от показателите, оценявани като най-важни сред собствениците на уебсайтове, предлагани в Google Analytics.

- **Уникални посетители** - Показателят показва уникалните потребители, посетили сайта, засечени по IP адрес, използващ се за изчисляване на реалния брой потребители на сайта.
- **Нови посетители** - посетители, които посещават за първи път сайта на компанията от конкретно устройство. Всяко устройство притежава уникален IP адрес. Посещавайки сайт през друго устройство, посещението се счита за ново.
- **Завръщащи се посетители** - това са потребители, посещавали уебсайта на компанията в минало време. Google пази информация 2 години назад за посещенията. Единственото ограничение при този тип отчитане е, че посетителят трябва да се е върнал от същото устройство.
- **Нови срещу завръщащи се потребители** - сравнение на уникалните посетители спрямо броя на посетителите, които са се върнали повече от веднъж. Новите посетители са хора, които посещават страницата за първи път на устройство
- **Conversion rate** – процент реализации, конверсии. Този показател показва каква част от посетителите на уебсайта предприемат действие и отговарят на целите на компанията.

Изчисляването на процента на реализациите на уебсайта когато е конкретно и точно дефинирана целта и определен критерият за „преобразуване“, става по формулата:

$$Cr = \frac{T_r}{U_v} \qquad (4)$$

Където;

C_r – conversion rate или процент реализации

Tr – общ брой на реализациите (преобразуванията)

Uv – общ брой уникални посетители

- **Bounce rate** – степен на отпадане. Процентът от посещения на една страница, при които посетителят е напуснал сайта от страницата, през която е влязъл, без да взаимодейства с нея. Изчислява се по следната формула:

$$Br = \frac{T_v}{T_e}.100 \qquad (5)$$

където:

Br – ***(Bounce rate)*** *процент на отпадане;*

Tv *– брой потребители, напуснали само след визуализация на 1 страница или при престой, по-малък от 30 сек.;*

Te *– общ трафик на сайта (ангажирани посетители).*

- **Средна продължителност на сесия (Time on site)** – показателят дава представа за средната продължителност на едно посещение, за чиято стойност може

да се следи от аналитичните приложения на Google или други инструменти за проследяване.

- **Среден брой посетени страници по време на една сесия**

показва средния брой страници, които един посетител разглежда на уебсайта или страницата на фирмата.

Към показателите от втората група се причисляват измерители, които са характеризирани като комплексни и са систематизирани и дефинирани от автора. Това са:

- **Предпоставки (създадени условия) за изграждане на доверие –** този показател показва до каква степен се създават условия за изграждане на доверие и предпоставки за достигане на трайни и ефективни взаимовръзки с клиенти.
- **Брой комуникационни канали / Популярност –** този показател дава реална представа за уебприсъствието на компанията, съобразно притежаваните дигитални платформи.
- **Web Performance –** показва цялостното уебпредставяне на уебплатформата, с която фирмата осъществява предимно комуникация с клиентите си, за периода на комуникационната кампания.
- **Актуалност на съдържанието –** за да бъде издържана комуникацията и за да не се свежда до потенциален неуспех, авторът насочва вниманието към показател за проверка на актуалността на съдържанието[2].
- **Уебфункционалност –** авторът разглежда и този показател в резултат на тенденциозното развитие на функциите в уебплатформите за комуникация. Но за да бъде измерим този показател, е необходимо неговото определяне в рамки и критерии за оценка.

Към последната група показатели – глобални показатели, се причисляват такива, чрез които *се измерва ефективността от прилаганата маркетинговата стратегия:*

- **CLV (Customer lifetime value - пожизнена стойност на клиента)** –ключов показател за прилагане на инбаунд маркетингова стратегия. Наблюдаването и изчисляването на този показател се налага в случаите, когато е необходимо да се прецени какви средства могат да се изразходват за привличане на всеки нов клиент.
- **Cost to Acquire Customers (CAC)** – разходи за привличане на клиенти. Превръщането на потенциалните клиенти в клиенти попада в сферата на продажбите така, че CAC често се използва при вземането на решения на управленско ниво. CAC често се свързва с пожизнената стойност на клиента. Формулата за пресмятане на CAC може да бъде представена по следния начин:

$$CAC = \frac{C_{sm}}{N_C} \qquad (6)$$

Където;

CAC – среден разход за привличане на клиенти

C_{sm} – общи разходи за продажби и маркетинг

N_c – брой нови привлечени клиенти.

- **Return Of Investment (ROI)** – възвръщаемост на инвестициите. Изследване на Hubspot Marketing Statistics показва, че възвръщаемостта в резултат на инбаунд маркетинг е по-висока от възвръщаемостта на традиционния (outbound) маркетинг[7].
- **Коефициент на лоялност** – този авторски показател може да реши дали въвеждане на програма за лоялност в крайна сметка ще увеличи лоялността и ангажираността на клиентите. Важно е да се знае, че ако клиент купува често и дълго време, той може да бъде класифициран като лоялен.

Заключение

Процесът на стратегическо управление на комуникацията и визуализацията на маркетинговата стратегия спрямо потребителите на организацията може да бъде определен като систематично планиране и реализация на медиен и личен информационен поток. От изключително значение за развитието на бизнеса е да се преориентира маркетинговото мислене и да се премести фокусът от сделка към обмен и изграждане на дългосрочни и дълготрайни отношения с клиентите, което да доведе до лоялност и добавяне на стойност и за двете страни: от една страна, удовлетвореността на потребителите от продукта, а от друга, за компанията. В такъв процес на добавяне на допълнителна стойност особено дейно участие вземат и потребителите. Компаниите от своя страна биват възнаградени с допълнителни ползи – препоръчани нови клиенти, доверие, корпоративен имидж и разширяване на бизнеса. Известно е, че около 70% от ежедневието си хората изразходват в комуникация – четене, писане, говорене, слушане. Комуникацията и визуализацията на маркетинговата стратегията включва потребителите и изисква от тях споделяне на идеите, представите, ползите от продуктите, които компанията представя на пазара. **Процесът на взаимовръзки е двустранен, т.е. лоялни са както клиентите, така и организациите към тях**. За да се планира една дигитална маркетингова стратегия, е необходимо съвкупността от маркетингови активности да бъде детайлно определена от конкретни показатели, които могат да бъдат измерими и оценими на всеки етап от пътя на клиента във фунията на продажбите.

Разгледаните показатели за измерване ефективността на входящите маркетингови подходи са особено ценни за организациите, развиващи дори част от дейността си в дигитална среда. Посредством тези показатели може да стане ясно каква част от трафика носи полза на компанията, кои от клиентите имат най-висок потенциал за осъществяване на сделка, да се идентифицира най-добрият инструментариум и канал за комуникация, както и да се определят ефективните маркетингови тактики, които носят най-добра възвръщаемост от маркетинговите инвестиции.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Георгиев, Л. (н.д.). Ефективност. От Университетски речник на Нов български университет.

[2] Магер, В. (2012). Корпоративный web-сайт как инструмент маркетинговых коммуникаций, Коммуникация в социально-гуманитарном знании, экономике, образовании III международная научно-практическая конференция. Минск.

[3] Тодоров, Л. (06 04 2022 г.). Ефективност на бизнеса – методологични и приложни аспекти на анализа и контрола,. Извлечено от https://www.ides.bg/media/1495/04-2017-ltodorov.pdf

[4] Янева, Р. (2021). Янева, Р. Системи за ефективност на маркетинговата дейност в дигитална среда. Международна научно-практическа конференция \"Устойчиво развитие и социално-икономическа кохезия през XXI век - тенденции и предизвикателства, (стр.). Свищов.

[5] Opreana, A., Vinerean, S. . (2015). A New Development in Online Marketing: Introducing Digital Inbound Marketing, . Expert Journal of Marketing, Volume 3, Issue 1, стр. 29 – 34.

[6] HubSpot, An Introduction to Inbound marketing analytics & The key metrics your executives want to see. (н.д.). Извлечено от https://cdn2.hubspot.net/hubfs/53/Introduction_to_Inbound_Marketing_Analytics_and_the_Key_Metrics_Your_Executives_Really_Care_About.pdf.

[7] HunSpot. (2018). The Ultimate List of Marketing Statistics for 2018. Извлечено от https://www.hubspot.com/marketing-statistics

Име на автор(ите): Росица Г. Стоянова

Месторабота: Областна дирекция по безопасност на храните гр.Шумен

E-mail: 2132130019@shu.bg

INNOVATIVE PRACTICES OF HUMAN RESOURCES MANAGEMENT IN PROJECT ACTIVITIES[1]

SIMONA K. KIROVA

ABSTRACT: *Human resources are the engine of every organization and it cannot exist and prosper without them. With the progress of globalization and the development of technologies, it is necessary to find ways, methods and techniques for their effective management. The challenges of human resource management direct managers to research seek and use effective solutions to problems in this area. The application of innovative practices in human resource management leads to increased efficiency of human work, benefits and competitive advantage for the organization and overall prosperity.*

KEYWORDS: *innovative practices, human resources management, project activities*

JEL: *J24*

ИНОВАТИВНИ ПРАКТИКИ ПРИ УПРАВЛЕНИЕ НА ЧОВЕШКИТЕ РЕСУРСИ В ПРОЕКТНИТЕ ДЕЙНОСТИ

СИМОНА К. КИРОВА

АБСТРАКТ: *Човешките ресурси са двигателят на всяка организация и тя няма как да съществува и просперира без тях. С напредването на глобализацията и развитието на технологиите се налага да се намират начини, методи и техники за тяхното ефективно управление. Предизвикателствата при управлението на човешките ресурси насочват ръководителите да проучват, търсят и използват ефективни решения на проблемите в тази област. Прилагането на иновативни практики в управлението на човешките ресурси води до повишаване на ефективността от работата на хората, ползи и конкурентно предимство за организацията и общ просперитет.*

КЛЮЧОВИ ДУМИ: *иновативни практики; управление на човешките ресурси; проектни дейности*

JEL: *J24*

Въведение

Човешките ресурси са най-ценният актив за съществуването и просперитета на всяка организация или институция, както и на всяка дейности от тях. Те са работната сила на всяка организация, бизнес сектор или икономика. Това е твърдение, с което всеки член на ръководство би се съгласил. Но действителността за много организации е съвсем различна. Истината е, че техните служители са недобре оценени, недобре обучени, недобре използвани, слабо мотивирани и следователно те се представят под реалните си способности. Затова организациите трябва да поемат и управляват промяната с много по-бързи темпове. Всяка организация, която се стреми към висок икономически растеж и динамика трябва да създаде подходящ климат, при който възможностите на хората да бъдат изведени на преден план, да се развиват и да се използват. Управлението на човешките ресурси е основна функция от управлението на проектните дейности. Най-общото разбиране е, че то представлява ефективното управлението на хората в трудовата

[1]Докладът е финансиран по проект „Устойчиви образователни практики по икономика и математическо моделиране“ с вх. №РД-08-144/01.03.2022г. (Договор РД-21-319/06.04.2022г.), финансиран по НИХТД на Шуменски университет „Епископ Константин Преславски”.

дейност за постигане на поставените цели. По-широко разпространеното разбиране е, че то представлява стратегически подход за управление на най-ценните активи на организацията – хората, които са основен източник на устойчиво конкурентно предимство и които индивидуално и/или колективно допринасят за постигане на нейните цели[7]. Доброто управление на човешките ресурси е възможно чрез успешно съчетаване и прилагане на управленски практики и инструменти. Използването на нестандартни, но доказали своята ефективност практики, методи и модели, безспорно ще доведе до успешно реализиране на проектните дейности и устойчиво развитие на организациите. Необходимостта за предлагане на нестандартни методи към управление на вече наетите служители и съответно повишаването на резултатите от тяхната дейност обуславя иновативното управление на човешките ресурси

Основна теза на изследването: Иновативните практики при управлението на човешките ресурси са ключ към успешното реализиране на проектните дейности, което допринася и за устойчивото развитие на организацията.

Обект на изследване са проектните дейности.

Предмет на изследване са иновативните практики при управлението на човешките ресурси.

Целта на настоящия доклад е да се представят иновативните практики при управлението на човешките ресурси като ключов фактор за успешно реализиране на проектните дейности.

За потвърждаване на тезата са поставени следните задачи:

1) Анализ на теоретични постановки за иновации при управлението на човешките ресурси в проектните дейност;

2) Изследване на иновативните практики при управлението на човешките ресурси в проектните дейности;

3) Извеждане препоръки за управлението на човешките ресурси в проектните дейности.

Проектът като компонент и обект на управлението

Проектите стават все по-ключова част от обкръжението на хората. Бизнесът и публичната администрация насочват вниманието си към проектите и управлението на проекти, защото те са способ за развитие на различни дейности, райони, сфери и сектори. Развитието на конкурентоспособна икономика се насочва към ускоряване на нововъведенията в организациите, публичната администрация и обществения живот.

Една дейност бива определяна като проект, ако за обект е положена реализацията на определено нововъведение, а не цялата дейност на организацията. Единственото важно изискване е, че дейността трябва да е нова за организацията. Именно затова проектът е уникална дейност, разграничаваща се от текущата й дейност, но за да е и полезен трябва да се внедри в нея и да се превърне в част от нея. Въпреки че дейностите ще се реализират успоредно, краят на внедряването на нововъведението го превръща в текуща дейност на организацията и бележи края на проекта. Проектът представлява ситуирано във времето намерение за създаване или усъвършенстване на продукт, услуга или резултат, както и процесът по осъществяване на създаването или усъвършенстването.

Необходимостта от зараждането на идеята за проект, т.е. промяна възниква в отговор на реализирането на стратегията на организацията. Следването на изпълнението на поставените цели на организацията е предпоставка за избиране на критерии за отсяване на проектните дейности и тяхното приоритизиране и разполагане във времето. В процеса на реализация на стратегията на организацията е възможно да има много

разнообразни междинни цели, които да бъдат използвани като критерии за избор на подходящи проекти, както и да се превърнат в главна цел на проект.

Всеки проект е уникален по съдържание и изпълнение, както и управлението му е еднократно изпълнявана дейност. Именно поради липса на повторяемост на проектите и на дейностите по тяхното управление се поражда спецификата и сложността на процеса по управлението им. Процесът на управление на проектите представлява съвкупност от не извършвани до момента дейности и прилагане на нестандартни и модерни подходи, техники и методи на управление. Управлението на проекти се основава на предварително определена структура на проекта – предпоставки, стратегия, тактика. Предпоставките представляват предназначението на проекта, принципите на управлението му, както и условията, при които се реализира. Предназначението на проекта се определя от потребността от промяна на организацията.

Управлението на проектите има за задача да обедини всички действия и процеси, за да доведат до успешното реализиране на проекта. Действията предприети при изпълнението на един процес, е възможно да окажат влияние както на самия процес, така и на другите свързани с него. Взаимодействията между отделните процеси понякога изискват компромиси между изискванията и целите на проекта, като съгласувайки отделни характеристики са възможни различия в различните проекти и различните организации.

Предизвикателства при управлението на човешките ресурси в проекта

Всяка организация за постигането на своите целите използва различни ресурси. Едни от тях са човешките ресурси, които със своите личностни качества и професионална квалификация правят възможно изпълнението на фирмените цели. „Третирането на човешките ресурси с отчитане на техните особености може да ги направи благодат за организацията, а пренебрегването им – проклятие. От това, че човекът трябва да се третира, от една страна, като човек със своята уникална природа, чувственост и ценностна система, и от друга страна, като един от основните ресурси на организацията, произтичат много от съществените проблеми на управлението на човешките ресурси.“ [2]

Управлението на човешките ресурси включва извършването на многообразни дейности и използването на техники и методи, които би следвало да решават проблемите, свързани с хората в организацията и да доведат до достигане на заложените организационни цели. Дейностите, които обхваща могат да бъдат разгледани като елементи или като серия от процеси, между които съществуват причинно-следствени връзки. Анализирането и умелото използване на всички пособия при управлението на хората има голяма важност за ежедневната работа на ръководителите.

Подобно на управлението на човешките ресурси в организацията, управлението на човешките ресурси в проекта включва процесите по организиране, управление и ръководене на проектния екип. Проектния екип се състои от хора с различни задачи и отговорности, като техният брой може да се променя по време на проекта. Кадрите в екипа са от различни групи и със знания и умения от дадена сфера, необходими за извършване на работата по проекта. Затова разпределението на задачите е не лесна задачи и трябва да се предвиди как най-подходящо биха могли да бъдат разпределени спрямо компетенциите на личностите.

Разликата при проектния екип от традиционните екипи в организацията е, че резултатът от неговата дейност е еднократен. Това е така, защото проектният екип се формира, за да реализира дадени цели и да постигне желани резултати, за определено време, което означава, че съществуването на екипа е с временен характер. Въпреки

временния характер проектните екипи се обособяват като самостоятелна организационна единица, тъй като имат дефинирани граници, състав, срокове, бюджет, цели и позиция в организацията. Тези екипи се управляват хоризонтално, сами управляват бюджета, хората, процесите, графика си и вземат самостоятелно решения. Продуктът, който създава всеки проектен екип е еднократен и работата по него се отличава със своите нерутинни характеристики. Хората в проектния екип са добри професионалисти в своите направления, но заедно с това показват и силни изяви в работата по дадена роля в екипа. Екипът по проекти е в непрекъснат контакт с други екипи, звена и структури, както в организацията, така и извън нея. Връзките осигуряват необходими суровини, материали, технологии, информация, пари и други ресурси, необходими на екипа за целите на проекта, а заедно с това и обратна връзка със заинтересованите страни.

Същност и роля на иновациите в управленската практика

Значението на понятието „иновация“ от латински е новост, нововъведение, промяна, тоест иновацията представлява внедряване на нещо ново във всички сфери от живота на хората. Тя е процес на прилагане на знания и информация за създаване и въвеждане на нещо ново. В широк смисъл иновацията е въвеждане на научно-технически новости в отраслите, в страните и в света, в тесен – внедряване на нововъведения в организациите. От голяма важност са ролята й и значението й за бизнеса и икономиката, затова иновацията е икономически феномен въвел в употреба креативно решение гарантиращо позитивна промяна. От векове практици и изследователи се вълнуват от иновациите. Техният интерес се свързва с глобализацията и водещата роля на иновациите в организационното развитие. Иновацията е приоритет на предприемачеството, като така ресурсите придобиват способности да създават богатство. Иновациите работят на база възможностите на икономически, демографски, обществени и технологически промени. Те са свързани с обновяване на продукцията, технологията и техниката в различни сфери от дейности. Иновациите влияят съществено върху фирмите, производството, потреблението и размяната.

В днешно време иновацията се възприема като новост, реална промяна, процес, положителна оценка от потребителите или пазара и установим материален или нематериален резултат от новостта. На тази база има дадени много определения за иновации, но те взаимно се развиват и допълват. Иновациите са един от основните фактори за повишаване на конкурентоспособността, а това е знак за израстването на една държава. Спецификата на иновацията налага да се разграничат изобретението и промяната. В единия случай става въпрос за научна и изследователска дейност, а в другия – за процес в развитието. Когато изобретението се внедри и с негова помощ настъпи промяна това е иновация. Тя се явява незаменим елемент в процеса на създаване на конкурентното предимство и е един от основните способи за решаване на проблеми.

Иновативната насоченост на предприятията им дава възможност бързо и адекватно да реагират на изменения от външната среда. Това може да се случи чрез въвеждане на нови или усъвършенствани продукти и технологии в производството, пласмента или дистрибуцията, чрез преструктуриране или подобряване на управлението във фирмата, или прилагане на нови стратегии.

Основната цел на иновациите е придаване на нови способности за създаване на богатство, това се осъществява с повишаване на ефективността от дейността на фирмата, създаване на нови възможности за производство и качество и условия и предпоставки за по-ниски производствени и реализационни разходи.

За необходимостта от прилагане на иновативни практики в управлението на човешките ресурси

В съвременния динамичен свят, в условията на конкуренция производителността и качеството са явяват жизнено важни за развитието и оцеляването на организациите.

Някои практики в управлението на човешките ресурси водят до по-добри резултати в организациите. Според Johnson [8], „най-добрите практики могат да бъдат описани като методи и системи на човешките ресурси, които имат универсален, допълнителен и позитивен ефект върху дейността на една организация“. Прилаганите практики трябва да се допълват взаимно, защото в противен случай някоя от тях може да елиминира предимството на друга. Необходимостта от иновативно управление на човешките ресурси се обуславя от нуждата да бъде повишена ефективността от дейността на хората и организацията с прилагането на нестандартни методи. Внедряването на такива практики ще допринесе за създаване на корпоративна култура, насочена към стремеж за устойчиво развитие и общество, отговорно към себе си и околната среда.

Работодателите днес трудно се доверяват на мотивация при служителите чрез сигурна заетост и затова търсят възможности да се включват в програми за повишаване качеството на трудовия живот. Съществуваща връзка между качеството, трудовия живот и трудовото представяне се гради на интересна и предизвикателна работа, възможности за развитие и усъвършенстване, свободно време за лични ангажименти, активни социални контакти в процеса на работа и запазване на здравето и работоспособността. В тази връзка са и стремежите на работодателите да:

- Проектират длъжностите така, че да изискват различни умения и дават възможности за контакти.
- Предлагат възможности за обучение, развитие и усъвършенстване.
- Отделят ресурси за медицински програми и спортни центрове за запазване на здравето и работоспособността на служителите и ограничават стреса в работния процес.
- Търсят гъвкави форми на заетост – работа на непълен работен ден, разделяне на задълженията между няколко служителя, работа от вкъщи и други, за да могат хората да имат повече лично свободно време.

Всички тези практики се използват от работодателите с цел удовлетворяване на потребностите на служителите и спечелване на техните ангажираност и лоялност. Използването на повече добри бизнес практики има по-голям допълнителен ефект за компанията. Прилагането на няколкото практики едновременно, осигурява на фирмите допълнително конкурентно предимство.

Предизвикателствата при управлението на човешките ресурси насочват ръководителите да проучват, търсят и използват ефективни решения на проблемите в тази област. В тази връзка се е утвърдил и терминът benchmarking в управлението на човешките ресурси, което означава проучване и прилагане на високоефективни системи за управление на човешките ресурси. От една страна, се спестяват време и усилия за търсене на полезни решения, които вече съществуват. От друга страна, се оценява състоянието на управлението на човешките ресурси в организацията и се търсят начини за усъвършенстване.

Относно някои иновативни практики при управление на човешките ресурси

1) Започвайки още от етапа набиране на персонал иновативно се явява все по-честото използване на социалните мрежи като източник за привличане на кадри, освен стандартните сайтове за обяви за работа.

2) Друга иновация е интервюиране чрез видео - по-популярно е от всякога, тъй като така може да бъде интервюиран перфектният кандидат, който в момента на провеждане

на интервюто е може би на почивка или командировка в друг град или страна и няма физическа възможност да присъства на интервю.

3) Използване на Gamification – може да бъде виртуална обиколка на офиса или играене на видео игра, изпълняваща някои от "задачите" на потенциалната работа. Такива елементи в набора от инструменти за набиране на персонал биха привлекли вниманието на повече кандидати и биха увеличили вероятността за кандидатстване. Друг акцент привличащ повече вниманието на кандидати би било видео с кратко представяне на фирмата/проекта и до колкото е възможно дейността по обявената позиция.

4) Фирмите с прогресивно мислене разбират, че почивката е много важен фактор за фокуса, концентрацията и производителността на служителите. Вместо да възнаграждават работниците си за това, че са "прекалено ангажирани", за да си отдъхнат, новите политики, задължават служителите да отделят време за себе си на редовни интервали и ги възнаграждават, ако го правят. По този начин те са освежени и отпочинали и могат след почивката отново да се концентрират добре.

5) Инвестиране в здравето на служителите – организациите биха могли да осигурят на своите служители абонаментни карти за фитнес зали, платените медицински прожекции в офиса, мини зала за отдих в офиса или "стаи за игра или за физическа активност". Това става все по-разпространено сред големи и малки компании. Човешките мениджъри се учат бързо, че инвестициите в психическото и физическото здраве на работниците оказват голям благоприятен ефект за производителността им.

6) Персонализиране на позицията за таланта – прогресивните ръководители на човешки ресурси пренебрегват описанията на длъжностите, като предпочитат да изграждат позицията въз основа на силните страни и интересите на служителите. Това ново предизвикателство е много успешно, ако е правилно моделирано, защото е необходимо познаване на служителите и точно измерване на уменията им.

7) Онлайн обучения, семинари, срещи и курсове. В зависимост от сферата на реализация на проекта може да има различни семинари, към които могат да бъдат включени участниците работещи по проекти от една и същата област за обмен на опит и идеи. Електронното обучение е атрактивно и за работодателите, защото е най-малко с 50% по-евтино от традиционното обучение. Интересен факт тук е, че електронното обучение консумира по-малко енергия в сравнение с традиционните курсове. Размерът на емисиите на CO2 (за 1 учащ) също намалява. Също така е възможно ако някоя фирма е международна и има филиали в различни страни или дори и местна, с филиали в различни градове, да изпраща хора от един филиал в друг за обмяна на опит и знания при работа по даден проект или необходимост просто проектът да бъде ръководен.

8) Teambuilding – обединява действия и мероприятия, които допринасят за установяване на положителен контакт между колеги, независимо от длъжността, сплотяване на екипа и повишаване на екипния дух, по-добро опознаване на личностите на всеки от екипа. Чрез провеждането на такива срещи се подобрява и комуникацията в екипа, развиват се доверието и подкрепата, освен това се намалява конкурентоспособността между отделните лица и се изглаждат конфликти. Не по-малко въздействие се оказва и върху подобряване качеството на работата, извършвана от екипа и мотивацията за достигане на общи успехи. Намалява се и текучеството на персонала, тъй като се създава чувство за отдаденост към екипа и компанията. Тийм билдингът може да е под формата на упражнения, игри, обучения и куестове.

9) В организацията на работа също се наблюдават множество иновационни промени. На работните места, където това е възможно, практиката с отчитане на присъствие на работното място остава в историята. Търсят се крайни резултати от работата, а не – физическо присъствие. Подходящ начин за работа е home office - работещите от вкъщи са добре платени и високо квалифицирани. Тенденцията за

предпочитан избор на работа от вкъщи и гъвкаво работно време не е случаен. По този начин работещите намаляват стреса, самостоятелно планират, организират и контролират работата си. Тези тенденции изискват все повече иновативно мислене при проектирането на длъжностите и организацията на работа.

10) Иновациите в управлението на човешките ресурси се проявяват и във формирането на екипи. Виртуалните екипи са все по-често срещано явление. Възможно е те да се намират на различни географски ширини, трябва да имат добри технологични познания и ги свързват взаимно зависими задачи, за постигане на обща цел. Общуването между членовете във виртуалния екип може да се осъществява и чрез видео срещи, но те не са основно средство за общуване.

11) В организациите, които се интересуват и зачитат мнението на служителите си, в честа практика се превръща провеждането на анкети сред служителите, относно как може да бъде преструктурирана работата, нови начини за улеснение и оптимизация на работните процеси, какво би донесло удовлетворение за тях самите при извършване на всекидневната работа.

12) Прилагане на lean концепция – прилага се в организациите, уважаващи своите служители и се изразява чрез делегиране на права, мотивация за постигане на целите и даване на автономност. Ръководителите показват уважението си чрез прилагане на леко, ясно и наставническо лидерство. В рамките на екипа лийн концепцията се изразява в допринасяне на сплотеността в екипа, което оказва положително влияние върху ефективността при работа. Според тази концепция екипът трябва да работи за постигане на крайните цели в полза на клиента. Хората в екипа оптимизират системата чрез визуализация и разпределят работата по най-бързия и най-устойчив начин в полза на крайната цел. Екипът си разпределя задълженията и задачите равномерно за постигане на индивидуални и екипни резултати.

Заключение

Прилагането на иновативни подходи в дейността по управление на човешките ресурси в проектните дейности допринасят за осигуряване на иновативно мислещ и действащ персонал, който е предпоставка за иновационно конкурентно предимство. Прилагането на иновации трябва да се прави с мисъл за тяхното влияние върху хората, с измерване на социалния им ефект и с оценка на социалната сигурност, която осигуряват на хората. Прилагането на една или няколко добри практики при управлението на човешките ресурси в даден проект или организация би могло да има следните положителни въздействия:

- Нарастване на възможностите за запазване на професионалната квалификация на майките в отпуска по майчинство;
- Нарастване на възможностите за работа и обучение на хора, полагащи грижи за болни родители и/или деца; или хора в неравностойно положение;
- Превръщане на самоконтрола в норма на поведение;
- Намаляване на ежедневните конфликти в традиционната работна среда;
- Максимализира се ефективността от работата;
- Улесняване на работните процеси;
- Намаляване на стреса и напрежението в екипа;
- Повишаване на чувството за принадлежност на служителите към организацията;
- Повишаване на конкурентоспособността на организацията и принос към устойчивото й развитие;
- Преодоляване на географските граници – наемане на експерти от други географски ширини, повишаващи ефективността и конкурентоспособността на фирмата;

- Виртуалните екипи постигат по-добри съвместни резултати, а освен това намаляват административните разходи и имат принос за увеличаването на печалбата.

ЛИТЕРАТУРА:

[1] Атанасова, М., Мениджмънт на човешките ресурси, София, Издателство „Авангард Прима“, 2015
[2] Атанасова, М., Шопов, Д., Управление на човешките ресурси, София, Издателство Тракия-М
[3] Ненов, Т., Управление на иновациите, Варна, Издателство „Наука и икономика“, 2010
[4] Ръководство за система от знания за управление на проекти. (PMBOK GUIDE), София, 2011
[5] Станчева, А., Управление на проекти, Варна: Издателство „Наука и икономика“, Икономически университет – Варна, 2008
[6] Шопов, Д., и колектив, Как да управляваме човешките ресурси в предприятието, София, ИК „Труд и право“, 2013
[7] Armstrong, M., 2012. A Handbook of Human Resource Management Practice, 12th edn,Kogan Page, London, p. 7
[8] Johnson, E. (2000). The practice of Human Resource Management in New Zealand: Strategic and Best Practice, Asia-Pacific Journal of Human Resources
[9] https://hr-bg.com/blog-single.php?id=116, последно посетен на 01.06.2022
[10] https://miroslavapeichevacom.files.wordpress.com/2016/02/d0b8d0bdd0bed0b2d0b0d186d0b8d0bed0bdd0bdd0b8-d0bfd0bed0b4d185d0bed0b4d0b8-d0b2-d0bfd180d0b0d0bad182d0b8d0bad0b8d182d0b5-d0bfd0be-d183.pdf, последно посетен на 01.06.2022
[11] https://www.interqualitybg.com/bg , последно посетен на 01.06.2022

Име на автор(ите): Симона К. Кирова
Месторабота: „Хан Омуртаг“ АД
E-mail: moni_2908@abv.bg

ROLE OF ACCOUNTING INFORMATION IN THE MANAGEMENT OF THE ENTERPRISE

Yoznur O. Azem

ABSTRACT: *The effective management of each business unit is based on the availability of significant in volume and diverse in content information. An essential part of it is the accounting information, the place of which is determined both by its volume and scope, and by its substantive nature. Accounting information reflects the course of business processes. It reflects all activities, actions and events. What is specific about the accounting information is that it reflects completely, objectively and current, true and accurate, in documentary form the processes of economic activity. The report presents the management requirements for the quality of accounting and accounting information, in order to deduce the role of accounting information in the management of the enterprise.*

KEYWORDS: *Accounting, Accounting information, Management*

JEL: *M41*

РОЛЯ НА СЧЕТОВОДНАТА ИНФОРМАЦИЯ ПРИ УПРАВЛЕНИЕ НА ПРЕДПРИЯТИЕТО

Йознур О. Азем

АБСТРАКТ: *Ефективното управление на всяка стопанска единица се базира на наличието на значителна по обем и разнообразна по съдържание информация. Съществена част от нея е счетоводната информация, чието място се определя както от нейния обем и обхват, така и от съдържателната ѝ същност. Счетоводната информация отразява хода на стопанските процеси. В нея рефлектират всички дейности, действия и събития. Специфичното при счетоводната информация е, че отразява цялостно, обективно и текущо, вярно и точно, в документална форма процесите на стопанската дейност. В доклада се представят изискванията на управлението към качеството на счетоводството и счетоводната информация, с цел извеждане на ролята на счетоводната информация при управлението на предприятието.*

КЛЮЧОВИ ДУМИ: *Счетоводство, Счетоводна информация, Управление*

JEL: *M41*

Въведение

Счетоводството е основна информационна система в предприятието. Счетоводството като практическа дейност възниква на определен етап от развитието на обществото с цел задоволяване на конкретни, практически потребности. Стоковата размяна, постоянното движение на стоките и непрекъснато разширяващата се стопанска дейност налагат появата на счетоводството като информационна и контролна система. Ефективното управление на всяка стопанска единица се базира на наличието на значителна по обем и разнообразна по съдържание информация. Съществена част от нея е счетоводната информация, чието място се определя както от нейния обем и обхват, така и от съдържателната ѝ същност.

Информационната същност на счетоводството като инструментариум на управлението на предприятието е водеща за настоящата разработка. Счетоводната

информация е набор от факти и обстоятелства, които се използват в процеса на стопанска дейност с цел извличане на икономическа изгода.

Счетоводната информация е сбор от сведения /данни/ за протичащите факти, явления и процеси в отделното предприятие. Като цяло тя е съвкупност от сведения за имущественото и финансовото състояние на предприятието, за настъпилите промени в него в резултат на протеклите стопански операции, за цялостната дейност на предприятието и за постигнатите икономически резултати от нея.

Счетоводната информация отразява хода на стопанските процеси. В нея рефлектират всички дейности, действия и събития. Тя отразява дори отношението на околната среда към дейността на предприятието. Специфичното при нея е, че отразява цялостно, обективно и текущо, вярно и точно, в документална форма процесите на стопанската дейност. Главно чрез нея се осъществява и обратната връзка между субекта и обекта на управление. На тази основа тя е основен информационен източник на данни за състоянието и развитието на предприятието, необходими за управлението.

Съдържанието на счетоводната информация е твърде богато. Тя е основен компонент на цялата икономическа информация. Счетоводната информация се използва на две нива на управление:

Първо, на ниво управление на предприятието. Счетоводната информация основно е предназначена за ръководните и другите управленски органи на предприятието. Тя се свързва с вземането на правилни управленски решения за дейността на предприятието.

Второ, на ниво външни потребители на информация. Тук информацията се използва в две насоки: първата е свързана със законодателството, където счетоводната информация, обобщена по определен състав и форма, се представя вън от предприятието и се използва от различни външни потребители за вземане на управленски решения. Такива са: данъчната администрация, финансовите органи, одиторите, статистиката. Втората насока е свързана с използването на информацията от различни контрагенти на предприятието.Такива са: инвеститорите, доставчиците, клиентите, заемодателите, наемодателите и други. Така например инвеститорите се интересуват от доходността на предприятието, възможностите за получаване на дивиденти и рисковете за вложения от тях капитал; доставчиците се интересуват от платежоспособността на предприятието; клиентите – от имиджа на предприятието и качеството на произвежданата продукция и услуги; заемодателите – от обезпечеността на дадените заеми и възможностите за връщане на отпуснатите средства заедно с лихвите и т.н. Правилата на даване на информацията за ползване се регламентира с националното и международно счетоводно законодателство.

1. Изисквания на управлението към качеството на счетоводството и счетоводната информация

Счетоводната информация по своята икономическа същност е отчетна икономическа информация. В преобладаващата си част това е информация за съществували и извършени в миналото стопански операции и процеси. В същото време счетоводството създава информация и за извършвани в настоящето факти, явления и процеси. Тази информация се получава в хода на протичане на стопанската дейност. Разделянето на информацията на получена в миналото и получена в настоящето зависи от възможностите за отчитане във времето на

стопанските операции, както и от времето на ползване на информацията. Това е пряко свързано с използването на различни видове софтуер.[1]

Счетоводната информационна система се изгражда по строго определен ред. Тя е система от взаимно обусловени информационни единици, отразяващи адекватно цялата стопанска дейност на предприятието. Тя заема водещо място в информационната и управленска структура и обслужва всички управленски функции.

Ролята и значението на счетоводната информационна система може да се очертае в следните направления: [2]

1. Счетоводната система е основна в предприятието. Всички останали системи се обвързват по един или друг начин с нея, при което се получава интегрирана информационна система на предприятието. Чрез счетоводната информация се получава информационен образ на цялостната стопанска дейност и на нейната ефективност. Счетоводството се явява "огледало", "снимка"на предприятието.
2. Счетоводната система дава информация за изпълнение на плановете, прогнозите, договорите, бюджетите и пр.
3. Счетоводната система дава информация за планирането, прогнозирането и бюджетирането /финансовото планиране/.
4. Тя е база за извършване на текущ и последващ финансово-икономически анализ на показателите за дейността на предприятието, за постигнатите за получените стопански и финансови резултати. Така се разкриват факторите, влияещи за допуснатите загуби и щети, лоши финансови резултати и т.н.
5. Счетоводната информация се използва за оперативно регулиране на текущата дейност на предприятието. За целта се изисква счетоводната система да има оперативни възможности за получаване на информацията. В днешните условия това е напълно реално. Ако има смущения в системата, те са от чисто субективен характер.
6. Счетоводната информация се използва за осъществяване на вътрешния и външния, текущия и последващия финансов контрол /одит/, данъчния контрол, другите видове специализиран контрол.
7. Счетоводната система дава информация за разработване на инвестиционните проекти и следи тяхното изпълнение.
8. Счетоводната система е източник на информация при отпускане на кредити, при определяне на цените за клиентите, при определяне на трудовите норми и други.
9. Системата се използва при уреждане на взаимоотношенията с банките, държавата, данъчната администрация, персонала, социалното осигуряване, здравното осигуряване, доставчици, клиенти, съдружници и т. н.
10. Счетоводната система е в основата при вземане на различни управленски решения. Добре изградената информационна система е гаранция за качествена работа на предприятието.

Счетоводството е специфичен вид обществена дейност и създава специфичен продукт на труда – счетоводна информация, която в управлението става предмет на труда за извеждане на управленски решения и за контролиране на тяхното изпълнение. Тогава и изискванията на управлението за качеството са двупосочни. Едни се отнасят за качеството на счетоводството като дейност, а други – за качеството на счетоводната информация. Изискванията обаче за качеството на счетоводството и счетоводната информация са винаги свързани и взаимно се обуславят. Между тях има и особености, които произтичат от нееднаквото им функционално предназначение.[1]

Счетоводството като дейност има тази особеност, че се осъществява във времето и при изградена структурна организация, т.е. в пространствен аспект. Изискванията на управлението към качеството на счетоводството, които се характеризират с времето на неговото осъществяване като дейност, са:

- ✓ Срочност;
- ✓ Бързина;
- ✓ Оперативност.

При това изискванията за бързина и оперативност в счетоводната дейност трябва да се разглеждат заедно, тъй като взаимната връзка и зависимост между тях е твърде силна.

Срочността е определяща като изискване към качеството на счетоводството, водеща е при взаимодействието с другите изисквания и обуславя навременността в създаването на счетоводната информация и използването й от управленските органи на предприятието и извън него. На практика тя се свежда до:

- времето между края на отчетния период и срока за предоставяне на създадената счетоводна информация на управленските органи на предприятието и извън него;
- времето на отчетните периоди, т.е. времето, когато дейността на счетоводството е най-голяма и значима.

Предприятията отчитат значението на актуалната по време счетоводна информация за извеждане на ефективни управленски решения – обстоятелство, което ги кара да въвеждат за себе си кратки отчетни периоди (месец, тримесечие и т.н.). Те също се стремят, на база на автоматизация на отчетния процес, да съставят годишния финансов отчет далеч преди утвърдения за него срок от Закона за счетоводството.

Макар и в друг аспект, с времето се характеризират още бързината и оперативността – също изисквания за качеството на счетоводството като информационна дейност. **Бързината и оперативността**, с които счетоводството трябва да създава счетоводната информация, произтичат от необходимостта управленските органи навреме да въздействат на отклоненията в процесите и операциите от кръгооборота на активите и пасивите на предприятията. Разбира се, възникването и отразяването на счетоводната информация, от една страна, и нейното обработване и систематизиране в подходящ вид, от друга, не могат никога да се изравнят по време.

Управленските органи на предприятието и извън него отправят изискване към качеството на счетоводната информация и в още един аспект – **гъвкавостта.** Да се говори за гъвкавост на счетоводството, когато са му присъщи традиционализмът, рутинността и нормативната уредба, не трябва да бъде смущаващо, трябва да се търси оптимумът между тях. При това гъвкавостта на счетоводството е в способността и възможността му да се обновява, променя и преобразува организационно и технологично в съответствие с информационните потребности на управлението на предприятието.[1]

Колкото и високо да бъде качеството на счетоводството като дейност, за управлението повече значение има качеството на продукта от него – **счетоводната информация.** Това се обяснява с обстоятелството, че нейното количество и качество са важна предпоставка за ефективността на управлението като цяло и на всяка от неговите функции: ръководене, планиране, анализ, контрол, регулиране и т.н. Счетоводната информация се признава вече и като много важен ресурс на управлението, който има не по-малко значение от другите видове ресурси (материални, енергийни, трудови и т.н.).

На практика, счетоводството, като създава информация, не работи само за себе си, т. е. тази информация е предназначена за нуждите на управленските органи в предприятието и за външни потребители. Всички те обаче предявяват твърде много изисквания към нейното качество. По-съществените от тях са:

- ✓ Своевременност;

- ✓ Точност;
- ✓ Обективност;
- ✓ Пълнота;
- ✓ Ценност;
- ✓ Полезност.

При това изискванията към счетоводната информация за точност и обективност, от една страна, и за ценност и полезност, от друга, се разглеждат съчетано, защото има преливане в тяхната същност.[2]

Като се отчита това, че счетоводната информация е важен ресурс за упражняването на повечето от управленските функции, нейното представяне навреме е от съществено значение за тях. Иначе счетоводната информация губи своето значение, като старее. Ето защо, без да се абсолютизира, на **своевременността** трябва да се гледа като на важно изискване на управлението за качествена счетоводна информация. При това единствено тя характеризира качеството на счетоводната информация по периоди. Периодичността във времето за предоставяне на счетоводна информация на управленските органи в предприятието и извън него е конкретизирана от Закона за счетоводството и други нормативни актове.

От друга страна, технологията на счетоводството и изискванията за бързина, срочност и оперативност на счетоводството като дейност влияят твърде силно върху стойностите на своевременността като изисквания към качеството на счетоводната информация. В тази насока трябва да се търсят от счетоводството на предприятията възможности за актуализиране на счетоводната информация. В смисъл – да се съкращава времето от нейното възникване до предоставянето й на съответните управленски органи в предприятието и извън него. Посочената възможност, според някои автори [3], се реализира чрез „прилагане на съвременна компютърна техника и нови софтуерни решения за анализ (програми за автоматизирано разпознаване на типови поведения, показатели, алгоритми за решаване на проблеми). Търси се преценка и промяна (там, където е необходимо) на основни ключови показатели за представяне на предприятието в съответствие с пазарните условия. По този начин счетоводната информация ще допринесе корпоративното управление да бъде структурирано така, че да бъде ефективно, т.е. да успява да предвиди и реагира адекватно на пазарната нестабилност.[3]

Качеството на счетоводната информация зависи немалко и от изискванията към нея за **точност и обективност**. Те произтичат: от документирането като задължително изискване за счетоводното отчитане; от изискването за законосъобразност и целесъобразност на процесите и операциите в дейността на предприятията по използването на активите и пасивите; от спазването в счетоводството на регламентираните в Закона за счетоводството предписания за оценка на материалните активи, паричните средства във валута, задълженията във валута, движимите ценности и т. н.

Точността и обективността на създаваната счетоводна информация се гарантират със закон. Законът за счетоводството изисква от регистрираните одитори при проверката и заверяването на годишния финансов отчет да изразява независимо становище, доколко в него е представено достоверно имуществото и финансовото състояние на предприятието. Това, разбира се, заставя главните и отговорните счетоводители да извършват непрекъснат контрол върху целия технологичен процес на създаване на счетоводната информация с оглед разкриване местата на допуснатите грешки, отстраняване на причините за тях и съответно санкциониране на виновниците.

Качеството на информационния продукт от счетоводството се характеризира също от неговата **пълнота**. Същността на пълнотата се заключава в степента на обхвата на обектите на счетоводното отчитане и тяхното разделяне до равнище, което осигурява по

място и по време счетоводна информация с най-различни разрези, без за това да се извършва допълнителен подбор и групировка. Изискването за пълнота в обхвата на счетоводната информация винаги трябва да се свързва с нейното предназначение. Например за нуждите на управлението в стопанските звена от низовите йерархични равнища е необходимо да се създава по-богата по обхват и по съдържание счетоводна информация, отколкото за по-горните равнища на управление на предприятието.

Ценността и полезността на счетоводната информация са други изисквания на управлението към нейното качество. При обясняване на тяхната същност се изхожда от това, че те не са тъждествени, но са взаимно свързани помежду си. Имат се предвид и някои техни особености. Това, че ценността и полезността на счетоводната информация не са тъждествени, се потвърждава най-напред от тяхната обусловеност. По-конкретно, ценността на счетоводната информация е обусловена от целите, за които е предназначена, а нейната полезност – от нуждите на потребителите от съответно количество и качество на даден вид информация. Що се отнася до полезността на счетоводната информация, същността й се изразява в своеобразния процес на нейното използване, т. е. доколко е полезна счетоводната информация за даден управленски орган при подготовката, вземането и изпълнението на съответното управленско решение. Колкото и високо да бъде качеството на създаваната от счетоводството информация, не по-малко важно е изискването към нея в един друг аспект – количествения. Когато той е съчетан с качествения аспект на счетоводната информация, могат да се извеждат стойности за нейната икономическа ефективност.

Количествен аспект имат изискванията за обема на счетоводната информация и за сумата на разходите за нейното "производство". Обемът (количеството) на счетоводната информация зависи много и непосредствено от потребностите на управленските органи на предприятието и извън него. Системата за водене на счетоводното отчитане, съчетана вече с използването на електронно-технически средства, е официално одобрена и притежава голям информационен потенциал.

Създаването на счетоводна информация с минимални разходи произтича от изискването на икономичност въобще в управлението на предприятията. Негово съдържание са мероприятията: оптимизиране числеността на счетоводните работници, повишаване на тяхната квалификация, автоматизиране на счетоводната дейност, еднократно въвеждане на счетоводната информация в компютрите и нейното многократно използване.[1]

Заключение

През последните десетилетия основен акцент в нашата счетоводна литература се поставя върху информационната и контролната роля на счетоводството. Почти се забравя, че то функционира в конкретно определен социален конспект, а той влияе, като подсилва или омаловажава определени счетоводни функции и роли. Информацията, създавана от счетоводството, позволява да се установяват закономерностите и действителните тенденции в развитието на икономическите процеси и явления. То от своя страна е съществена предпоставка за тяхното по – нататъшно предвиждане и развитие.

В резултат на всичко това, счетоводството (плод на общественото развитие като материално-веществен и социално-исторически процес) днес се прилага в предприятията от целия свят. То е основна отчетно-информационна система на всяка самоуправляваща се икономическа единица.

ЛИТЕРАТУРА:

[1] Душанов, И., Димитров М., Курс по счетоводство на предприятието, Ромина, София (2008)
[2] Душанов, И., Обща теория на счетоводството, Ромина,София (2000)

[3] Тонев, С. Стоянова, С., Изменение на пазарите на лихвени финансови инструменти след кризата от 2007-2009 г., Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, Шумен, (2011)
[4] Закон за счетоводството, Обн. ДВ. бр. 95 от 8.12.2015 г., посл. изм. и доп. ДВ. бр. 19 от 5.03.2021 г.

Име на автор(ите): Йознур О. Азем
Месторабота: студент
E-mail: Yoznur.Osman.1998@abv.bg

ТЕМАТИЧНА СЕКЦИЯ

УСТОЙЧИВОСТ И УСТОЙЧИВО ОБРАЗОВАНИЕ

THE UNIVERSITY AND ITS VALUES IN THE MODERN WORLD

TEODORA RIZOVA

ABSTRACT: *The problem of the values underlying the university as a social institution is not only abstract - theoretical, but is an issue that is related to the development of society itself, its ability to belong to societies with modern social organization and effective functioning. Therefore, this presentation examines the main categories that characterize modern universities, as well as those values that can be considered as core to them. The changes that must occur in the work of modern universities in order to adapt to the requirements of the new post-industrial era are analyzed.*

KEYWORDS: *social and cultural values, university, value system*

JEL:I23

УНИВЕРСИТЕТЪТ И НЕГОВИТЕ ЦЕННОСТИ В СЪВРЕМЕННИЯ СВЯТ

ТЕОДОРА РИЗОВА

АБСТРАКТ: *Проблемът за ценностите, положени в основата на университета като социална институция не е само абстрактно – теоретичен, но е въпрос, който е свързан с развитието на самото общество, възможностите му, да се причисли към обществата имащи модерна социална организация и ефективно функциониране. Затова в настоящото изложение са разгледани основните категории, характеризиращи съвременните университети, както и онези ценности, които могат да се считат в качеството на основни за тях. Анализирани са онези промени които трябва да настъпят в работата на съвременните университети, за да се адаптират към изискванията на новата постиндустриална епоха.*

КЛЮЧОВИ ДУМИ: *социални и културни ценности, университет, ценностна система*

Въведение

Проблема за ценностите, положени в основата на университета като социална институция и като едно от научните и образователните средища на обществото, може да изглежда на пръв поглед като абстрактно-теоретичен. Но в същност, това е въпрос, който е свързан с развитието на самото общество, възможностите му, да се причисли към обществата имащи модерна социална организация и ефективно функциониране. Затова в настоящето изложение ще се спра на основните категории, характеризиращи съвременните университети, както и на онези ценности, които могат да се считат в качеството на основни за тях. Във втората част ще бъде направен анализ на онези промени, които трябва да настъпят в работата на съвременните университети, за да се адаптират те към изискванията на новата постиндустриална епоха.

1. Същност и основни ценности на съвременните университети

Днес, университетът е висше учебно заведение, в което се извършва подготовка на професионалисти от всички нива на висшите образователни и научно-образователни

степени. Образованието се реализира в широк спектър на естественонаучни и хуманитарни насоки, като заедно с това в съвременните университети се реализира и значителен по обем и съдържание научно-експериментален обем от дейности.

Съвременните университети могат да се характеризират с някои отличителни белези. Сред тях са:

- научно-образователен характер на тяхната дейност, предполагащ провеждането както на учебна, така и на научна дейност. И двата типа дейности, следва да търпят постоянно развитие, в зависимост от развитието на потребностите на обществото;

- откритост, предполагаща равен достъп на всеки, който отговаря на личностните и образователните критерии за провеждане на обучение или научна дейност;

- относителна административна автономия. Този белег позволява на съвременните университети да запазят своята привързаност към обективните научни данни, без да генерират въздействия от страна на органи на публичното управление или на стопански структури с по-високи възможности;

- самоорганизация и иновативност. Тези два характерни белега на съвременните университети дават възможност научните и административните ръководства на съответните висши училища да организират тяхната дейност максимално рационално, отчитайки особеностите и историята на всяко от тези висши училища. Заедно с това, университетите имат възможността да прилагат иновации както в областта на обучението, така и в областта на научните изследвания. Именно самоорганизацията и иновативността позволяват на университетите да се разглеждат като най-авангардните научни центрове, където намират своето приложение фундаментални изобретения [3].

Напълно естествено е университетите да изграждат собствена ценностна система, която прави тези научни и образователни центрове толкова значими за социалната система на всяко общество.

В основата на ценностната система на съвременният университет стои човекът, неговото развитие и пълноценната му адаптация към условията на постиндустриалното общество. Тази основна ценност има своите конкретни измерения в различни форми на дейността на съвременните университети и по-специално, в следните насоки:

- формиране на личности, споделящи ценностите на съвременната култура и заедно с това, имащи висока степен на професионализъм, позволяващ бърза и ефективна реализация на пазара на труда. Така, съвременните университети са средища на културни ценности, които не само са насочени към постигането на високи производствени резултати, но и формират определени нагласи в личността, на основата на които техните студенти и аспиранти имат възможността да се реализират в различни области на съвременната цивилизация. Формирането на модерната култура на университета предполага разширени форми на сътрудничество с различни формални и неформални групи и организации, които разпространяват университетската култура;

- непрекъснато развитие в качествено отношение както на студентите и аспирантите, така и на преподавателският състав в съответните области. Съвременният университет е чужд на закостенелите разбирания и използването на традиционни подходи към решаването на практически и образователни задачи. Това изисква непрекъсната грижа от страна както на ръководствата на съвременните университети, така и на всички участващи в педагогическият и научният процес в тях. Непрекъснатото развитие изисква от съвременните университети анализ и следване на най-новите достижения в съответните научни области, независимо от това, какво е състоянието на националната икономика в съответната държава;

- достигане на висока степен на мултидисциплинарност и стремеж към обхващане на възможно най-широк кръг от дисциплини и приложни изследвания. Мултидисциплинарността на университетите е от особено значение в днешно време,

когато общото развитие на науката преминава от частните области към интердисциплинарния подход на решаване на стоящите пред човечеството задачи и развитието на научни дисциплини от т.нар. маргинални или гранични области. Обединявайки знанията от няколко научни области, новите маргинални дисциплини, се развиват най-вече в университетските центрове. Именно там за това са създадени най-подходящи условия;

- равномерно развитие на преподавателската и научно-изследователската дейност. Този аспект на университетската дейност има своето ценностно значение както за подготовката на студентите и аспирантите, така и за провеждането на научните изследвания. Още от началото на Индустриалната епоха, положително въздействие върху фундаменталната наука има нейното съчетаване с практиката. Днес това взаимодействие е от още по-голямо значение, тъй като ускоряването на техническият прогрес, не допуска дълги периода на „догонване“ на практиката от теорията и обратното, „догонването“ на теорията от практиката. Развитието на научната дейност получава значителна „свежа енергия“ от своето присъствие в университетските центрове, тъй като именно от средата на студентите и аспирантите, нов импулс получават иновативните и модерни области на научните изследвания;

- практическа ориентация на образованието и научния процес в университетите. Още от древността е известна максимата, че единственият критерий на истината може да бъде само практиката. Именно поради това научната и образователната практика в съвременните университети е насочена именно към решаването на стоящите пред обществото проблеми, като от една страна, студентите още от началото на своето обучение придобиват знания, ориентирани към решаването на конкретни на науката, а от друга научните центрове, са значително по-продуктивни при предлагането на различни форми на научна активност. Особено важно значение има прилагането на модерни форми на обучение и научна дейност. В частност, към тези форми трябва да бъдат отнесени такива като програмното и проектното обучение на студентите, както решаването в процеса на обучението на практически задачи;

- хуманитарни ценности на университетите. Към тази категория от ценностната система се отнася разбирането за ценността на разума и знанието, културата и духовността в развитието на човека, като пълноценна личност, част от общество в което тези аспекти са високо ценени и определящи развитието на такова общество. Именно хуманитарните ценности поставят университетите в основата на системите за управление на висока развитите държави, а техните възпитаници заемат ключови постове в системата на публичното управление на тези общества. Носейки заложените в системата на университетското образование ценностни подходи, възпитаниците на университетите пренасят тази ценностна система в модела на управление, който те реализират;

- социални ценности. От появата на първите университети в Европа, още във времето на Средновековието, те стават носители на най-напредничавите идеи в обществото. Основната причина за това е, че университета съчетава в себе си три основни елемента, които предпоставят този авангарден характер: това е енергията на младите хора, силата и ценността на научното познание и възможността да се представят научните изследвания в свободна от външни влияния среда. Тази характеристики на университетите остава в сила и днес. Така, университета олицетворява ценността на социалния прогрес, развитието на социалната система, нейната постоянна насоченост към това, да задоволява в максимална степен актуалните потребности на членовете на обществото. Не случайно и днес именно университетите са тези социални институции, където се зараждат най-напредничавите идеи за социално развитие, основаващи се на хуманността и прогреса;

- академична откритост. Реализацията на социалните и хуманните функции на университетите е невъзможна, без да се постигне тяхната откритост към различни научни и приложни течения. Развитието на науката никога не може да бъде линейно и еднакво ефективно. Университетската среда е тази, в която се реализира най-пълното и независимо „състезание“ между различни течения и тенденции в отделните научни области, като практическа реализация получават онези от тях, които имат действително съществено значение за развитието на фундаменталната наука и полезните практически технологии. Академичната среда е тази в която намират своето „убежище“ революционни идеи, които често не могат да намерят своята реализация в непосредствената стопанска дейност или други научни организации. Именно в университетите тези идеи се обработват и получават „гражданственост“ в „голямата наука“. Относителната автономия на университетите, осигурява на научните идеи и течения онази „защитена“ среда, в която те да имат възможността да демонстрират в реалност възможностите си [1].

2. Университетите и съвременната епоха

Всяка епоха има своите белези, които се отразяват върху всеки един от елементите на социалната система. Такива характерни белези има и т.нар. постиндустриална епоха.

Университетите са важна част от социалната система, а висшето образование е основният източник на елитната част на обществото. Така, напълно естествено върху тях да се отразяват онези тенденции, които имат място в обществото като цяло.

Многократно е посочвано в съвременната социална философия, че днешното общество се характеризира с криза на духовния живот, на нравствеността и морала. Това се отразява по специфичен начин върху работата на висшите училища, като засяга и значителна част от ценностите им, такива като значението на човека и доминирането на хуманният подход към моделите за развитие на обществото.

Съвременните общества страдат и от друго кризисно явление. В съвременният свят на практика липсва една или повече концепции за устройството на света, за мястото на човека в него, за отношенията между отделната личност и обществото. На свой ред, липсата на такава концепция води до очертаването на ясни планове за развитие, които се основават върху определена система от ценности. Въпреки че и XIX и XX век, бяха векове на конфликти и „състезания“ между отделни идеологически и политически системи, всяка от тях имаше определена ценностна система, която правеше нейното развитие относително предсказуемо.

Днес подобни „маркери“ на развитието няма, нито като обща концепция, нито като концепция за развитието на отделните социални структури. Утилитаризма и прагматичното, но краткосрочно действие са станали водещ елемент на концепциите за развитието на различни по своята структура общества. Въпреки че в определени кратки периоди от време това дава положителни резултати, но в стратегически аспект, води до намаляване авторитета на отделните институти, както на публичното управление, така и на класически институти на обществото, какъвто, например, е семейството и брака. Към области, в предходни епохи, запазени в качеството на морални стожери на общество, също така започват да се прилагат чисто утилитарни и рационални подходи. Така, обществото постепенно се лишава от традиционни ценности, при това не толкова поради тяхната „несъвместимост“ с развитието на съвременните технологии, а по-скоро, поради това, че новите поколения не възприемат тяхното значение за обществото и отделните личности в него.

Проблемите, възникващи в обществото неминуемо се отразяват и върху системата на висшето образование. По-специално това отражение се изразява в определен дисбаланс, който може да се наблюдава при съотношението между природо-

математическите и техническите науки и научните области от хуманитарният спектър. Ако природо-математическите науки търпят сериозно развитие, особено в областта на системите за предаване на информацията, то сферата на хуманитарните науки определено бележи изоставане. Това изоставане има своите последици в нарушаването на нравствените и естетичните страни на отношението на човека към природата и обществото, както и към резултатите от собствената си дейност. На практика днес хуманитарните науки са „длъжници“ на обществото, от гледна точка на анализите на социалната и психологическата среда, създала се в резултат от развитието на постиндустриалната система на социални отношения [5].

Но и в сферата на природно-математическите и техническите науки, днес висшето образование не може да се позиционира така, както това е било в средата на миналия век. Оказва се, че съществуващите възможности са прекалено „изоставащи“ от развитието на техниката, особено в областта на електрониката и системата на комуникациите. Новите технически решения, намиращи своето масово приложение, не се разработват в университетите, а в отделни корпорации. „Изоставането“ на университетското образование води след себе си, макар и бавната, но все пак девалвация на университетското образование, намаляване на интелектуалната елитарност и социалният статут на специалистите, получили своето образование във висшите училища.

В много случаи, основна причина за това е ригидността на управлението на висшите училища, използването на принципа на формалното администриране, което преграждa пътя на следването на някои от основните ценности на университетите, и по-специално на широтата на подхода, на възможността за реализиране на принципно нови идеи и подходи в различни области на научното познание.

Налагането във висшите училища на т.нар. компетентностен подход, който предполага наличието на определени навици и умения от технически характер, но не и изграждане на система за анализ на фактите от природната и социалната среда, довежда до сериозни затруднения при формирането на професионалният потенциал на випускниците на висшите училища.

Подготовката, осъществявана във университетите, трябва да бъде насочена към бъдещето, към създаването на ново подходи, към изграждането на цялостен, системен модел на бъдещето. Всъщност, обаче, вместо подобен модел, в много от университетите се налага подхода на „адаптацията“ към конкретните условия на средата, използването на добре проверени модели на поведение, които макар и да не дават резултат за в бъдеще, всъщност осигуряват достатъчно успешно функциониране на висшите училища в определен период от време. Така университетите стават „безплодни“ по отношение на създаването на системен модел на бъдещето. Випускниците им, трябва достатъчно продължително време след завършването си, да развиват в себе си способности, които да водят до креативни решения в съответната професионална област.

Изброените тук проблеми, стоящи пред обществото и пред висшите училища са достатъчно сериозни, но заедно с това, те са и основата, върху която може да бъде изграден модела на университета на бъдещето. Подобни проблемни периоди вече са срещани в дългата история на университетите. По-специално, близки до днешните проблеми, са били проблемите на университетите по времето на Ренесанса, когато е било необходимо преодоляването на религиозните влияния върху науката и развитието на хуманитарните направления в областта както на природно-математическите, така и в хуманитарните науки. Ако се анализира състоянието на университетите днес в термините на синергетиката, то те се намират в ситуация на бифуркация, която трябва да съдейства за преминаването на университетите в ново качествено състояние.

3. Перспективи за развитие на университетите

Развитието на съвременните университети трябва да бъде насочено към въвеждането на основните ценности на университета в съвременните условия, като се отчитат както технологичното, така и социалното развитие. Преодоляването на проблемите е възможно при реализирането на следните процеси:

- формиране на научна основа на разбирането за съвременната същност и системните връзки, в рамките на макро системата система „човек - природа - социум“. Това разбиране следва да се подкрепи от съответните морални ценности, които трябва да бъдат възприети както от студентите, така и от преподавателският състав и управлението на университетите. Анализа на връзките между тези три категории, анализа на реалните действия, които трябва да бъдат предприето, ще позволи на университетите да възвърнат своето водещо значение при прогнозирането на развитието на съответните общества;

- на базата на новото разбиране за макро системата, трябва по нов начин да се изгради локалната система на висшето образование. Трябва да се преоцени съотношението на триединството „обучение - възпитание - развитие“. Това предполага, придобиването на компетенции да бъде само първият етап от системата на висшето образование, който да бъде последван от изграждането на определен мироглед на студентите, който да бъде в унисон с целите и задачите на съответното общество. Основната цел на възпитанието, което младите хора, трябва да получат в университетите е формирането на стабилна ценностна система. Именно на основата на тази ценностна система и трябва да се изгражда личностното развитие на отделните възпитаници на университетите[4];

Посочените процеси имат не само декларативен характер, но те имат и конкретни измерения, чиято реализация е основата върху която могат да се реализират тези процеси. Конкретните насоки, отнасящи се до университетското образование се състоят в следното:

1. Смяна на основният механизъм на висшето образование, свързан със социалната адаптация на студентите и аспирантите. Днес основният принцип, върху който се изгражда социалната адаптация е общата групова социализация, при която студента и/или аспиранта, трябва да спазват общите, възприети в даденото висше училище норми. Очевидно, днес този процес на масова социализация в значителна степен е изчерпан. На негово място трябва да дойде индивидуално-личностното развитие на всеки студент или аспирант. Това предполага намирането на индивидуалният социално-нравствен подход към всеки, като в зависимост от способностите и личностните особености се реализират програмите за обучението и възпитанието на студентите в традициите на общите културни ценности. Разбира се, това не означава контрол върху убежденията и възгледите на всеки, а точно обратното - намирането на онези механизми, които в рамките на свободната воля, да позволят формирането на адекватна личност.

2. Преминаване от „компетентностният“ подход към овладяването на фундаменталната система за придобиването на знания. В частност, това предвижда, студентите и аспирантите да не получават предварително определен „комплект“ от чисто професионални, частни знания, а да овладяват онова, което често се определя като метазнание. Понятието метазнание включва правилата, методите за планиране, моделиране на знанията, обучение, свързано с овладяването на методите за концептуализация на знанията в конкретната научна област. Именно на тази основа, обучаваните ще могат да обновяват бързо нарастващите с развитието на науката знания, като ще придобият умения за адаптация на новата информация към потребностите на конкретната професионална област.

3. Промяна на доминиращите в университетите форми на образование. Сложилите се в течение на много години лекционно-семинарни форми на провеждане на обучението

в университетите, очевидно вече, не са в състояние да задоволяват потребностите на съвременното образование. Предаваните чрез тези форми знания вече не могат да обхванат цялото многообразие и сложност на съвременната наука, така че да „вместят“ тези знания в ограниченият период на обучението. Това налага прилагането на нови подходи и по-специално постепенното изместване на обучението към методите програмно и целево ориентираните методи на самоподготовка, вариативност на методите на аудиторния и извън аудиторния процес на обучение. Прилагането на тези форми за обучение в най-голяма степен съответства на индивидуалните характеристики на студентите, като заедно с това, позволява и гъвкаво формиране на учебното съдържание, ориентирано към заложбите на конкретния студент.

4. Промяна в съдържанието на учебните програми. В значителна част от съвременните университети, преподаването се осъществява по начини, които са били характерни за миналия и дори за по-миналия век. Това е преподаване на отделни дисциплини, определени като необходими за овладяването на определени умения от страна на студентите. Като цяло тези дисциплини трябва да изграждат единна познавателна система в съзнанието на студентите, която да позволи тяхното по-нататъшно професионално развитие. Степента на съгласуваност на отделните дисциплини, често зависи от особеностите на университета и степента на адекватност на управление на учебния процес. Заедно с това, днешната наука сравнително рядко реализира иновации, като прибягва към „чистите“ дисциплини. В повечето случаи, научните изследвания се основават върху интердисциплинарният подход. Това се отнася както към приложните, така и към фундаменталните и теоретичните изследвания. Преодоляването на подобно разминаване между съвременната наука и методите на преподаване в университетите трябва да се преодолее чрез изучаването на механизмите за създаване и развитие на интердисциплинарните научни области, формите на интеграция на различни научни дисциплини и информационни потоци.

5. Промяна в дидактиката, прилагана в университетското образование. Повечето от съществуващите днес технологии на обучението във висшите училища, се основават на реципииращо-съзерцателните модели на обучение. В условията на масовото прилагане на информационните технологии, тези дидактически методи, очевидно са крайно недостатъчни. Те следва да бъдат допълнени, а в някои случаи и заменени от прилагането на проблемните и проектните методи на преподаване. Именно тези методики ще позволят създаването на умения за управление на информационните потоци, класификацията и относимостта на получаваната от студентите информация. Крайно съществено значение има придобиването на умения, свързани с критичното мислене, на основата на които да се направи оценка на информацията, нейната релевантност към решаването на конкретни задачи.

Посочените пет насоки далеч не изчерпват всички полезни възможности за развитието на съвременните университети. Трябва да се отчита и това, че университетите в нашето столетие, трябва максимално да се доближават до особеностите на националната култура във всяка от страните, в които те се разполагат. Това, на свой ред, създава допълнителни възможности за търсене на подходящи форми за модернизация на университетите.

Съществено значение има това, че университета на бъдещето, трябва да не се стреми към даване на „образование за цял живот“, а да създава условия за следване на принципа „образование през целия живот“. Единствено тогава престижа на висшето образование ще възвърне нивата, на които е бил през XX век [2].

Трябва да се отчита и това, че за да могат да се реализират модернизационните програми на университетите, административното им управление и елементите на тяхното финансиране, трябва да бъдат на подходящо ниво. По-специално, управлението

на университетите следва да обърне по-сериозно внимание на използването не само на „вертикалните“ управленски структури, но и на „хоризонталните“ такива, като значително по-активно се използват възможностите за съвместна дейност с неправителственият сектор, стопанските предприятия и други структури. Разбира се, процеса на управление трябва да намери необходимият баланс между модернизацията и запазването на традициите на съответните университети.

Не по-малко е значението и на намирането на подходящи форми на финансиране, като все по-активно университетите трябва да използват възможностите, които разкрива пред тях собственият научен потенциал. Епохата на технологиите, дава нова възможност за намиране на средства извън бюджетите, отпускани от структурите на публичното управление. Разбира се, това може да бъде осъществено единствено в случай, че съответният университет е в състояние да предложи адекватни форми както на образованието, което се получава от неговите студенти и аспиранти, така и от онези научни изследвания, които се провеждат в съответният университет.

Считам, че намирането на адекватни на съвременните условия модели на действия на университетите, ще им позволят не само да се адаптират към новите условия, но и да въздигнат техните класически ценности на ново ниво, което да съответства на съвременното развитие на човечеството.

ЛИТЕРАТУРА:

[1] Axtell James. Wisdom's Workshop: The Rise of the Modern University. Princeton University Press, 2016.
[2] Biggs John, Tang Catherine. Teaching for Quality Learning at University. 4th edition. — Open University Press, 2011.
[3] Clark W. Academic Charisma and the Origins of the Research University. University of Chicago Press, 2006.
[4] Feingold M., Navarro-Brotons V. (eds.) Universities and Science in the Early Modern Period. Springer, 2006.
[5] Raines J. Patrick, Leathers Charles G. The Economic Institutions of Higher Education: Economic Theories of University Behavior. Edward Elgar Publishing, 2003.

Име на автор(ите): Теодора Ризова, доц. д-р
Месторабота: Нов български университет, департамент „Администрация и управление“, София, бул. „Монтевидео“ № 21, GSM: 0898 279 200
E-mail: trizova@nbu.bg

MANAGEMENT IN EDUCATION THROUGH CONTROL ALGORITHMS

DENITSA P. ZAGORCHEVA-KOYCHEVA

ABSTRACT: *The development and management of education has always been the subject of constant discussion. This poses a new challenge to the heads of educational institutions for the acquisition of skills and competencies for the implementation of administrative and managerial activities. Providing the necessary knowledge and expanding competencies in the field of finance for educational managers, provokes the need to create a new model for effective financial management in educational institutions through the application of algorithms. This report does not focus on the knowledge and performance of individual management functions, but presents systematized algorithms for organizing and managing the main activities of the educational manager.*

KEYWORDS: *management of education, control algorithms, management algorithms, sustainable education, innovative management*

JEL: I22 Educational Finance • Financial Aid, I25 Education and Economic Development

УПРАВЛЕНИЕ В ОБРАЗОВАНИЕТО ЧРЕЗ АЛГОРИТМИ ЗА УПРАВЛЕНИЕ[1]

ДЕНИЦА П. ЗАГОРЧЕВА-КОЙЧЕВА

АБСТРАКТ: *Развитието и управлението на образованието винаги са били обект на постоянна дискусия. Това поставя ново предизвикателство, пред ръководителите на образователни институции, за придобиването на умения и компетентности за изпълнението на административно-управленски дейности. Осигуряването на нужните познания и разширяването на компетенциите в областта на финансите за образователните мениджъри, провокира потребност от създаването на нов модел за ефективно управление на финансите в образователните институции, чрез прилагане на алгоритми. Настоящият доклад не се фокусира върху познанието и изпълнението на отделни управленски функции, а представя систематизирани алгоритми за организиране и управление на основните дейности на образователния мениджър.*

КЛЮЧОВИ ДУМИ: *управление на образованието, алгоритми за контрол, алгоритмш за управление, устойчиво образование, иновативно управление*

JEL: *I22 Образователни финанси • Финансова помощ, I25 Образование и икономическо развитие*

Въведение

Образователните институции функционират и се развиват в условията на бързо променяща се среда. Това изисква да са гъвкави, за да се адаптират към постоянните промени (икономически, нормативни, политически, провокирани от кризи и др.), без да осуетят дейността си и да продължат да функционират за постигане на поставените цели.

Управлението следва да се разглежда като цялостен процес, формиран от различни дейности, ангажименти и отговорности.

[1]Настоящата статия е финансирана по проект № РД-08-151 от 04.03.2022 г. на тема: „Компетентности и квалификация в образователната система“.

Директорът отговаря за цялостната дейност на организацията, за успехите и неуспехите ѝ, то училищният ръководител е предопределен да изпълнява различни роли и функции. Роля на администратор, роля на мениджър, роля на лидер, роля на новатор, роля на комуникатор и посредник при управлението на взаимоотношенията в институцията и с родителите и партньорите, роля на наставник, роля на информатор и говорител. Могат да се изброят още редица роли на училищния директор поради многообразието на дейностите, които осъществява и секторите на обществения живот, които се включват в тези дейности (образователни, икономически, социални, здравни). [2]

С. Вацов обобщава десет роли на директора, съответно: представителна фигура, лидер, свръзка, наблюдател, разпространител, говорител, предприемач, умиротворител, разпределител на ресурси, преговарящ. [1]

Описаните по-горе роли и ангажименти, поставят особено изискване към ръководителите на образователни институции да притежават познания и компетентности в различни области.

Едно от важните условия, които допринасят за прогресивното развитие на професионалните умения и личността на специалист е овладяване на нови високопродуктивни алгоритми и технологии за решаване на професионални задачи. [3]

Аспекти на управлението в образователните институции.

Съществуват много аспекти, когато става въпрос за образователния мениджмънт. Има някои аспекти на управлението на образованието, които са от значение във всички образователни ситуации. Като такива той определя: управление на човешките ресурси, управление на финансовите ресурси, управление на материалните ресурси, управление на технологиите и управление на средства или методи. Тук обаче аспектите са представени фундаментално от гледна точка на ресурсите.

Ако ги прецизираме през спецификата, като дейност на самата образователна институция, можем да ги обобщим по следния начин:

- Управление на финансите;
- Управление на персонала;
- Управление на ресурсите;
- Управление на учебно-образователния процес;
- Управление на качеството;
- Управление на информацията;
- Управление на риска. [5]

Описаните по-горе аспекти, включват различни дейности и ангажименти в образователния мениджмънт, съобразно своя обхват. Те обаче не предлагат последователност и зависимост при изпълнението на всяка отделна дейност.

Структурирането на матрица от алгоритми изисква систематизиране на основните дейности, с представяне на основни етапи към всяка от тях. За целите на алгоритъма етапите следва да са представени в строго определена последователност.

Потребността от структурирането на матрица от алгоритми при управлението на образователна институция се обуславя и от някои проблеми, показани в практиката:

- необходимост от специално познание;
- законови изисквания и ограничения;
- последователност в изпълнението;
- срокове за изпълнение;
- рутина и периодичност при изпълнение;
- кадрова ограниченост;
- постоянен мониторинг;

- социален ангажимент;
- емоционална неподготвеност;

Необходимостта от специални познания се налага от разнородните дейности, ангажименти и роли на образователния мениджър.

Законовите изисквания и ограничения изискват повишена отговорност от ръководителя и постоянен мониторнг на измененията.

Последователността в изпълнението предполага подробно планиране на отделните дейности и задачи.

Сроковете за изпълнение са императивно определени, с което се изисква изпълнението или достигането на определени резултати да се вмества в строго определена времева рамка.

Периодичното изпълнение, често пъти води до рутина при изпълнение на дейностите, което може да е предпоставка за пропуски или неизпълнение.

Кадровата ограниченост в образователните институции се изразява в обстоятелството, че в тях основният състав на персонала е педагогически и липсват друг тип специалисти като юристи, технолози, икономисти и под.

Постоянният мониторинг в образователните институции се свързва с наблюдение, отчетност и контрол върху цялостната дейност и управлението като цяло.

Емоционалната неподготвеност при ръководителите на образователни институции има различни прояви. Най-често тя се свързва с повишената отговорност, стреса, работата с различни контактни аудитории – персонал, вишестояща организация (община, министерство, Регионално управление на образованието и др.), ученици/деца, родители, настоятели, контролни органи, медии и др.

Структура на матрицата от алгоритми

Създаването на алгоритми при управлението на образователна институция, осигурява възможност за систематизиране на дейностите в различните аспекти.

Матрицата от алгоритми е структурирана в две части – задължителни нива и допълнителни (препоръчителни) нива. Задължителните нива са основни при прилагането на алгоритъма. Препоръчителните нива целят да детайлизират основните дейности, като подробно описват елементите за изпълнение.

Фигура 1. Нива на алгоритъма за управление на образователна институция

Задължителните нива са две. Първото ниво е определянето на отделните дейности. Второто ниво изисква определяне на основните етапи при изпълнението на всяка дейности. Предлагаме тези нива като задължителни, защото именно чрез тях се определя функционалността на самия алгоритъм.

Фигура 2. Структура на задължителните нива на алгоритъма за управление

Под „ДЕЙНОСТ“ в алгоритъма се разбира аспекта (областта) на управление. Матрицата от алгоритми може да включва неограничен брой дейности, т.е. области на управление.

Етапите в алгоритъма представляват дейностите (операциите), подлежащи на изпълнение. Етапите към всяка отделна дейност могат също да бъдат неограничен брой. От съществено значение при структуриране на етапите е те да са подрени в точно определена последователност, така че изпълнението или забавата в един етап да не осуетява изпълнението на останалите етапи. Последователността в етапитеследва да е съобразена с:

- функционалната значимост на дейността в етапа;
- нормативните изисквания;
- времето за изпълнение;
- срока за изпълнение;
- взаимовръзката с останалите етапи;
- кадровата обезпеченост и натовареност.

Друга важна особеност при определянето и стуктурирането на етапите е същите да включват целия обем от изпълнителски дейности, което да елиминира възможностите за пропуски и непълно изпълнение на дейността.

Допълнителните нива в алгоритмите имат за цел да детайлизират всеки от етапите в основната (задължителната) част.

Фигура 3. Структура на допълнителните нива на алгоритъма за управление

На фигурата е представен базовия модел на допълнителните (препоръчителните) нива към всеки етап. Изведени са четири основни нива – задача, срок, изпълнител и резултати. Според спецификата на дейността и/или етапа могат да бъдат добавени неограничен брой нива.

Под «задача» следва да се разбира конкретна дейност, мероприятие или операция. Броя на задачите е неограничен и следва да е съобразен със изпълнението на самия етап.

Срокът към всяка «задача» обичайно е регламентиран, а в случаите когато не е, се определя срок, който да осигурява правилно и качествено изпълнение, но и да не забавя изпълнението на останалите задачи или изпълнението на етапа като цяло.

Под «изпълнител» на задачата може да се впише конкретно лице или група лица. Изпълнителят носи отговорност за изпълнението на задачата в срок.

«Резултатите» от изпълнението следва да са ясно описани и обективно определени. Комплексът от постигнатите резултати трябва да гарантира изпълнението на цялостния етап.

Фигура 4. Цялостен модел на матрицата от алгоритми за управление

Матрицата от алгоритми за управление е структуриран така, че да осигури последователност и обвързаност на отделните дейности и етапи. Прилагането на алгоритми в процеса на управление има значителни приноси:

- ✓ предлага систематизирани основни дейности;
- ✓ извежда основните етапи и задачи;
- ✓ детайлизира процеса;
- ✓ предлага последователност;
- ✓ елеминира възможността от допускане на рутинни грешки и пропуски;
- ✓ насочва към кадри за изпълнение;
- ✓ изисква документиране;
- ✓ създава увереност;
- ✓ гарантира законовото изпълнение;
- ✓ диктува изпълнението в срок;
- ✓ осигурява възможност за мониторинг и наблюдение;
- ✓ УПРАВЛЯВА ПРОЦЕСА.

Заключение

Съвременният образователен мениджър изпълнява различни функции, което изисква специални познания и подготовка. Често пъти заемането на ръководна позиция заварва ръководителя неподготвен за паралелното изпълнение на разнородни дейности. Предложената матрица от алгоритми за управление в образователните институции е инструмент за управление на цялостния управленски процес. Прилагането на алгоритми при управлението може значително да облекчи дейността, като осигурява последователност в изпълнението «стъпка по стъпка».

Матрицата от алгоритми е изградена като отворена система, което позволява постоянно да бъде актуализирана и допълвана, както в задължителните, така и в допълнителните нива. Алгоритмите могат да се адаптират и използват за всяка дейност при управлението. Могат да бъда прилагани в училища, детски градини, центрове, висши училища и др. Прилагането на матрицата от алгоритми не изисква специален софтуер, технически спедства и материални ресурси.

Моделът представя синтезирана матрица от систематизирани алгоритми за управление, но постигането на истински успешно управление остава ангажимент и отговорност на ръководителите на образователните институции.

ЛИТЕРАТУРА:

[1] Вацов, С., Успешният ръководител. Самомениджмънт на училищния директор. УИ „Епископ Константин Преславски“, Шумен, (2016).

[2] Добрева, С., Димитрова, Н., Загорчева, Д., Актуални проблеми на управлението на образователните институции, УИ „Епископ Константин Преславски“, Шумен, (2022), 1-199.

[3] Dimitrova, N., Acmeogram of the teacher - a document proving the professionalism of the teacher, IN: SocioBrains, Journal homepage: www.sociobrains.com, ISSN 2367-5721 (online), Issue 88/2021, pp. 52-62,

[4] Zagorcheva, D., Algorithm for successful municipal budget. SocioBrains, Journal homepage: www.sociobrains.com, ISSN 2367-5721 (online), 77(1), . (2021), 144-151.

[5] Zagorcheva, D., Model of relationships in the management of educational institutions. SocioBrains, Journal homepage: www.sociobrains.com, ISSN 2367-5721 (online), 81(1), (2021), 58-64

Име на автор(ите): Деница Загорчева

Месторабота: Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

E-mail: d.zagorcheva@shu.bg

PERSONNEL MANAGEMENT THROUGH THE USE OF INNOVATIVE METHODS OUTSIDE THE WORK ENVIRONMENT

DENITSA P. ZAGORCHEVA-KOYCHEVA

ABSTRACT: *The formation of a suitable working environment and atmosphere is the basis for achieving the goals of each organization and company. Educational institutions provide specific services to their users. This places high demands on the staff and the relationships in the team itself. The report discusses various methods for managing staff outside the work environment, for influencing behavior and for conflict prevention.*

KEYWORDS: *education management, conflict management, personnel management, methods outside the work environment, innovative management*

JEL: I21 Analysis of Education, I25 Education and Economic Development, J53 Labor–Management Relations • Industrial Jurisprudence

УПРАВЛЕНИЕ НА ПЕРСОНАЛА ЧРЕЗ ИЗПОЛЗВАНЕ НА ИНОВАТИВНИ МЕТОДИ ИЗВЪН РАБОТНАТА СРЕДА[1]

ДЕНИЦА П. ЗАГОРЧЕВА-КОЙЧЕВА

АБСТРАКТ: *Формирането на подходяща работна среда и атмосфера е основа за постигането на целите на всяка организация и фирма. Образователните институции осигуряват специфични услуги за своите потребители. Това поставя високи изисквания към персонала и отношенията в самия колектив. В доклада се разглеждат различни методи за управление на персонала извън работната среда, за въздействие в поведението и превенция на конфликтите.*

КЛЮЧОВИ ДУМИ: *управление на образованието, управление на конфликтите, управление на персонала, методи извън работна среда, иновативно управление*

JEL: *I21 Анализ на образованието, I25 Образование и икономическо развитие, J53 Трудово-управленски отношения*

Въведение

Формирането на подходяща работна среда и атмосфера е основа за постигането на целите на всяка организация и фирма. Образователните институции осигуряват специфични услуги за своите потребители. Това поставя високи изисквания към персонала и отношенията в самия колектив.

Образователните институции комбинират педагогически и непедагогически персонал. Педагогическият персонал е ангажиран с предоставянето на образователни услуги. Непедагогическият персонал, обичайно изпълнява административни и обслужващи дейности. Създаването на добра работна атмосфера е сред основните задължения на образователния мениджър.

Според С. Вацов създаването на „сплотен, целеустремен екип“ е „най-важната задача на лидера“; ефективно използващ „седем лоста на влияние“ – специални знания,

[1]Настоящата статия е финансирана по проект № РД-08-151 от 04.03.2022 г. на тема: „Компетентности и квалификация в образователната система“.

информация, връзки, законна власт, личност, възнаграждение, наказания [1]. Успешните лидери трябва да осигуряват емоционална подкрепа на последователите си, да създават и поддържат екипен дух, мотивират и разрешават конфликти. [2]

Много автори определят управлението на персонала, с цел създаване на благоприятна работна среда, като управление на конфликтите. Конфликтът може да възникве като следствие на разногласия, действия, нарушаване на интересите и др. Конфликтът, обаче като категория следва да се разглежда не като предпоставка, а като резултат. В този смисъл като предпоставка за конфликтите можем да определим поведението, отношението и действията.

Фигура 1. Форми на реакция (авторска фигура)

Ефективното управление на конфликтите, изисква да се търсят превантивни методи за тяхното недопускане и овладяване. Това преполага вниманието да се насочи не към управлението на самите конфликти като резултат, а към управление на поведението и отношенията в колектива. Тази превенция може да бъде постигната с различни методи.

Управленски техники и участници при мероприятия, провеждани извън работната среда

Съвременната практика представя различни възможности, за превенция на междуличностни и междугрупови отношения, приложими извън обичайната работна среда.

Формираните негативни междуличностни отношения от съвместната дейност в работна средаса основен проблем при управлението на персонала, не само при работата в екип и поддържането на добра работна атмосфера, но и при изпълнението на индивидуалните и групови задължения. Образователните лидери фокусират основните си ангажименти към основно към характерните образователни функции за организацията и предоставянето на качествени образователни услуги. Неглижирането и подтискането на създадените междуличностни отношения обаче, може да се окаже проблем за цялата организация. Работната среда самонасочва и ангажира лицата към действия и поведение характерни за работното място. Това в голяма степен, може да повлияе на очакваните резултати, при прилагане на различни техники, за превенция на междуличностните отношения в колектива.

От съществено значение при избора на техника за управление на поведението е да се определи целта на провежданото мероприятие:

- приобщаване към организацията;
- приобщаване към колектива;
- формиране на съпричастност с мисията и целите на организацията;
- запознаване с нови дейности (проекти);
- създаване на приятелство/партньорство между отделни лица или групи;
- насърчаване и надъхване към изпълнение;
- формиране на екип;
- осуетяване или потушаване на конфликти;
- смяна на „роли“ (задължения) и др.

Провеждането на мероприятия извън работната среда могат да имат инцидентен или случаен (непланиран) характер. В случаите, когато се провеждат целенасочено, те следва да се подберат насочено за постигане на конкретната цел или цели. Подбора на правилна форма и роля на включване на участниците е от съществено значение при оцеляване на ползите от мероприятието. За ползи от мероприятието в случая ще приемем онези приноси, които изпълняват или спомагат изпълнението на целта. В предложените по-долу таблици се предлагат синтезирани матрици, насочващи към избора на форма и роля на отделните участници, удачно приложими съобразно различните цели при провеждане на мероприятия извън работната среда. Гаранцията за успешно мероприятие зависи и от много други фактори при планирането и провеждането на мероприятието, но неуспехът и дори крахът му може да стартира още с неправилното организиране на участниците. Да обобщим: При провеждане на мероприятия извън работната среда, за повлияване на поведението в посока формиране на благоприятна работна среда, основна стъпка е правилният избор на форма и роля на отделните участници, за да не се провокира обратен ефект.

При избора на метод за управление на отношенията, важно е да се прецизират и участниците в няколко аспекта.

Първо следва да се направи преглед дали участниците ще се включат индивидуално или като групи. Индивидуалното включване осигурява възможност да се оценят персоналните възможности и компетенции, ангажираността, поведенческите нагласи, личната мотивация и нивото на култура, на всеки участник. Включването на групи осигурява възможност за по-лесно формиране на екип, синхронно изпълнение на разнородни дейности, разпознаване на лидерите в групата, преразпределение на отговорности и задължения.

Таблица 1.

Матрица на формите на участие според целта на мероприятието

цел на мероприятието	**форма на участие**	
	индивидуално	**в група**
приобщаване към организацията;	√	
приобщаване към колектива;	√	
формиране на съпричастност с мисията и целите на организацията;	√	√
запознаване с нови дейности (проекти);	√	√
създаване на приятелство/партньорство между отделни лица или групи;	√	√
насърчаване и надъхване към изпълнение;	√	√
формиране на екип;		√
осуетяване или потушаване на конфликти;	√	√
смяна на „роли“ (задължения)	√	√

На второ място следва да се анализира дали участниците ще бъдат в роли на „равни“, „конкуренти“ или „опоненти“. Определянето на ролите следва да е съобразено с целта мероприятието. Поставянето на участниците в роли на „равни“ е предпоставка за формиране на близки и приятелски отношения. Поставянето им роля на „конкуренти“ дава възможност да се преценят личните качества на отделните участници и да се ранжират по степен на успеваемост. Ролите на „опоненти“ извежда на преден план силните четри на характера и позволява да се открият участниците с лидерски качества.

Често пъти се счита, че ролите на „конкуренти“ и „опоненти“, могат да имат обратен ефект върху участниците, но това в голяма степен зависи от избрания метод и целта на при управлението на отношенията между персонала.

Таблица 2.

Матрица на ролите на участниците според целта на мероприятието

цел на мероприятието	**роли на участниците**		
	равни	**конкуренти**	**опоненти**
приобщаване към организацията;	√		
приобщаване към колектива;	√		
формиране на съпричастност с мисията и целите на организацията;	√	√	√
запознаване с нови дейности (проекти);	√	√	√
създаване на приятелство/партньорство между отделни лица или групи;	√	√	
насърчаване и надъхване към изпълнение;		√	√
формиране на екип;	√	√	√
осуетяване или потушаване на конфликти;	√		
смяна на „роли“ (задължения)		√	√

Съществуват различни техники за управление, насочени към изграждането на екип и подходяща работна атмосфера. Най-разпространените в практиката са team building (изграждане на екип) и team training (екипно обучение).

Тийм билдингът включва широк спектър от дейности, предназначени за подобряване на представянето на екипа. Целта му е да изведе най-доброто в екип, за да осигури саморазвитие, положителна комуникация, лидерски умения и способност за тясно сътрудничество като екип за решаване на проблеми. [4]

Груповото обучение по-често се насочва към формирането на знания, умения и опит за изпълнението на задачите. Днес, обаче, релативност на обучението се открива и при управление на междуличностните и междугруповите отношения. От една страна се ползва като форма за придобиване на необходимите знания и компетентности, но от друга, скрито се провокират и повлияват и отношенията в колектива.

В Световният речник по мениджмънт [3] речник тези техники са дефинирани:

✦ team building – процес на подобряване на начините за функциониране на работните групи, като се усъвършенстват организационните системи и структури;

✦ team training – групово обучение, към което прибягва фирмата или организацията при вече съществуващите работни групи.

Двете форми, разглеждаме като управленски техники, но те не представляват конкретен метод. Ролята на тези форми е да се постигнат конкретни резултати и ползи за организацията.

Иновативни методи за управление, чрез провеждане на мероприятия извън работната среда

Трудно могат да бъдат представени всички методи за управление, чрез провеждане на мероприятия извън обичайната работна среда. Ще акцентираме върху най-прилаганите в практиката, насочени към формирането на функционални екипи и осигуряването на добра работна атмосфера.

❖ **Организиране на игри за персонала** – при този метод лицата индивидуално или в група изпълняват различни задачи. Успехът на заданието не винаги зависи от отделния служител или групата като цяло. Това е един от най-прилаганите методи, защото игровия модел не е ограничен – може да включва познания, сръчност, логика, фини умения. Може да се прилага за извеждане на отделни качества на служителите или просто за забавление.

❖ **Спортен отбор или клуб по интереси** – методът насочва към представяне и развиване на лични таланти и умения. Основен принос е, че чрез него неосезаемо се формира екип с общи интереси, макар и в дейности, които нямат пряко значение за организацията (спорт, музика, плетиво, култура и др.)

❖ **Блиц-въпросник** – изготвя се набор от въпроси, насочени към общо опознаване на участниците. Въпросите могат да касаят личен живот и професионален опит. Методът е особено ефективен при прилагане към група, където лицата не се познават и тепърва стартират обща дейност.

❖ **Тестове за индивидуалност и темперамент** – представляват психологически тестове или въпросници. Моге да се изпълзва за предвиждане способностит еза работа. Трите спектъра, от които се оценява темперамента на личността са: конвергентен/дивергентен, интровертен/екстровертен и психически устойчив/неустойчив.

❖ **Пакетни тестове** – комбинация от допълващи се психологически тестове за проверка на широк кръг способности. Тестовете дават възможност да се изведат индивидуални качества, чрез които лицата по-лесно да се разпределят при изпълнение на различни дейности в групата.

❖ **Уикенд обяди** – методът представлява среща в почивните дни извън работна среда. Задължително включва обяд (хранене). Изборът обаче на място е свободен. Може да се избере заведение, където се предоставя храна или просто място за почивка, а храната се осигурява от организацията или от всеки отделен участник. Включването на хранене е основният инструмент, насочен към сближаване на членовете от групата. Храненето предполага от една страна индивидуалност в действията, но често пъти включва споделяне.

❖ **Празник на организацията (корпоративен празник)** – има се предвид конкретен ден, определен за цялата организация като празничен и честването му е ежегодно или на друга периодика. Характерно за този метод е, че има периодичност, представителност, изисканост, ритуалност, всеобхватност на персонала, забавления и др.

❖ **Взаимни почивки** – трябва да се разграничат от груповите обучения – има се предвид действителни почивки, обичайно провеждани по време на отпуските на лицата. Особено приложими са в организации, където персоналът почива в едновременно в точно определен период.

❖ **Социално събитие** или тематично парти - този тип събития предоставят възможност на служителите да се разглеждат като част от група, споделяща обща цел. Тематично парти от една страна създава ангажимент с определената „тема“, но предполага и допълнително забавление.

При избора на метод/методи за управление, чрез провеждане на мероприятия извън обичайната работна среда, отново ще насочим вниманието към целта. Синтезираните девет в статията, далеч не изчерпват възможните цели. Всеки от методите има своите преимущества и спомага за открояването на различни лични качества, умения и познания. При някои от методите могат да се открият групи или двойки лица с висока релация при изпълнение на конкретни задължения (натоварване, струс, устойчивост на атака и под.). При комбинирането на методи, следва да се съобрази, същите да са релативни помежду си и да са подходящи за прилагане, съобразно избраната форма и роля на участниците в мероприятието.

Заключение

Създаването на положителна работна среда оказва голямо влияние върху отношението на служителите към тяхната работа и колегите, нивата на представяне и успешното функциониране на организацията. Формирането на добра работна атмосфера отнема време и усилия, както от работодателите, така и от служителите. Изграждането на добра работна среда можем да определим като нематериална концепция, но играе важна роля при определянето на нагласите на служителите и качеството на работата. Усилията на образователния мениджър, в тази посока, предполагат хората са по-щастливи, да работят по-спокойно да има по-малко конфликти и повече взаимодействие между колегите. Няма универсален модел за изграждането на подходяща работна среда, но управлението на междуличностните отношения, чрез провеждане на мероприятия извън работната среда, може да е една от успешните стъпки в тази посока.

ЛИТЕРАТУРА:

[1] Вацов, С., Успешният ръководител. Самомениджмънт на училищния директор. УИ „Епископ Константин Преславски“, Шумен (2016).

[2] Добрева, С., Димитрова, Н., Загорчева, Д., Актуални проблеми на управлението на образователните институции, УИ „Епископ Константин Преславски“, Шумен, (2022), 1-199.

[3] Йохансен, Х., Пейдж, Дж., Световен речник по мениджмънт, том 2, S-Z. Делфин прес, Бургас (1992), 1-334.

[4] Fapohunda, T, . Towards Effective Team Building in the Workplace, International Journal of Education and Research Vol. 1 No. 4 (2013), 1-12

Име на автор(ите): Деница Загорчева

Месторабота: Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

E-mail: d.zagorcheva@shu.bg

INNOVATIVE EDUCATIONAL FORM – STEAM-ATELIER FOR CHILDREN FROM 5-7 - AGE

YORDANKA D. ILIEVA

ABSTRACT: *The article presents ideas for applying the STEAM approach in kindergarten for the formation of mathematical competence in 5 – 7 - year old children. The educational technologies have been tested by the author in the process of pedagogical interaction in STEAM - "Fun Mathematics" studio.*

KEYWORDS: *STEAM-studio, kindergarten, mathematical competence, interactivity, interdisciplinarity*

JEL: I 20

ИНОВАТИВНА ФОРМА – STEAM-АТЕЛИЕ ЗА 5 – 7 - ГОДИШНИ ДЕЦА

ЙОРДАНКА Д. ИЛИЕВА

АБСТРАКТ: *В статията се представят идеи за приложение на STEAM-подхода в детската градина за формиране на математическа компетентност у 5 – 7 - годишните деца. Образователните технологии са апробирани от автора в процеса на педагогическото взаимодействие в STEAM-ателие „Забавна математика“.*

КЛЮЧОВИ ДУМИ: *STEAM-ателие, детска градина, математическа компетентност, интерактивност, интердисциплинарност*

JEL: *I 20*

Въведение

В последните години (2009-2022 г.) протичат интензивни процеси на синхронизиране на националните с европейските политики за образование. За реализиране на качествено образование и постигане на целите на Европейския съюз се налага изменение на образователната парадигма в България по посока внедряване на компетентностния подход и изграждането на компетенции и компетентности у децата в детската градина.

Динамиката по реформиране на образователната система в нашата страна е отразена в редица документи. Националната квалификационна рамка на Република България (НКР, 2012 г.) определя предучилищния етап за подготвително „Ниво 0“ при формиране на компетентности на личността.[13] В Закона за предучилищно и училищно образование (2016 г.) се посочва, че „Предучилищното образование създава условия за придобиване на съвкупност от компетентности – знания, умения и отношения, необходими за успешното преминаване на детето към училищното образование“ (глава 5, чл. 69, т. 1 от ЗПУО).[11] В приетата Наредба № 5 за предучилищно образование се регламентират държавните образователни стандарти в основните образователни направления в детската градина, в т. ч. и ДОС за образователното съдържание в образователно направление „Математика“.[12]

Новите цели, заложени в Закона за предучилищно и училищно образование и Наредба № 5, поставят пред участниците в предучилищното образование (учители,

педагози, методисти и др.) отговорността да проектират, организират и реализират компетентностен образователен модел.

За постигане на целите възниква необходимост от създаване на системни, ефективни модели, насочени към формиране на математическа компетентност у децата, нови подходи за структуриране на учебното съдържание, организиране на интерактивен познавателен процес, създаване на авторски методики и използване на продуктивни технологии на обучение за стимулиране креативността, активността и самостоятелността на децата. Това ще гарантира адекватно и действено използване на ключови математически представи от подрастващите в бъдеще.

Педагогическото ателие - иновативна организационна форма

Развитието на математическата компетентност, пробуждането на рефлексията, разгръщането на творческите способности на обучаемите изискват използване на иновативни организационни форми в процеса на педагогическо взаимодействие по математика в детската градина. Такава форма е педагогическото ателие. В превод от френски език *„atelie”* означава работилница.

Идеята за педагогическо ателие се заражда във Франция през 20-те години на XX век. Създатели на технологията са Жан Пиаже, Анри Валон, Пол Ланжевен и др., които представят процеса на обучение като откритие на новото познание, направено от самия обучаем за заобикалящия го свят и за собствената му личност в него. В началото на 90-те години на XX век в Русия педагогическата технология „ателие“ е внедрена и адаптирана за целите на образованието от И. А. Мухина, Н. И. Белова, Т. Е. Ермолаев и др. Технологията добива популярност под името педагогическа работилница. А. К. Колеченко счита, че ателието получава наименованието работилница, защото децата самостоятелно придобиват и обработват знанията и уменията, които откриват в процеса на обучение. По този начин те развиват емоциите и психическите си чувства и се учат как да ги контролират. (Коляченко, А.К., 2002г.). Според Е. И. Мухина „педагогическата работилница е такава форма на обучение, която създава условия за придвижване на всеки обучаем към новото знание и овладяване на новия опит по пътя на самостоятелното или колективното откритие. Работилниците са различни типове: за творчески писма, за построяване на отношения, за самопознание, за ценностни отношения, за проекти и др.“ [8] Авторката извежда важни понятия, свързани с дейността в ателието: разрив, озарение, рефлексия, творчески процес. (Мухина, Е. И., 2008 г.).

В България екип от педагози - В. Гюрова, В. Божилова, В. Вълканова и Гр. Дерменджиева - определят ателието като специфична алтернативна форма за организация на образователния процес в интерактивна образователна среда върху принципите на сътрудничество, взаимопомощ и творчество (Гюрова, В., В. Божилова, В. Вълканова, Гр. Дерменджиева, 2006г.).

Д. Гълъбова счита, че „основното откритие във всяка сфера на знанието включва самопознанието, а ателието провокира творческата дейност на всеки участник и води до осъзнаването на нейните закономерности“.[4]

Следователно ателието е форма на реализация на съвременните образователни подходи. То осигурява образователно пространство за обучаемите да откриват самостоятелно знанията, похватите и алгоритмите за действие, да натрупват творчески и житейски опит.

Същност и характеристика на STEM-обучението

STEM-подходът е иновативен и става актуален в Европа чрез проекта SCIENTIX 3 -проект на Европейската Училищна Мрежа (EUN), създадена през 1997 г. като неправителствена организация от 30 министерства на образованието в Европа.

Абревиатурата STEM (Science – Technology – Engineering – Mathematics) се отнася към иновативно обучение чрез методите на науката, технологиите, инженерството и математиката. STEAM е вариант на STEM, който включва A (Arts) – изкуства, дизайн, а в последно време и хуманитарни науки, като разгръщат STEAM в посока на творческото мислене и заложби, развитието на иновации и изграждането на етичен модел за устойчиво развитие.

STEM и STEAM са отражение на реалния живот, осигуряват личностен смисъл на ученето и това обуславя тяхната актуалност в наши дни. Това е концепция, която представя нов поглед към обучението, което е организирано към прилагане на знанията и уменията в практическата дейност и в реалния свят. STEM обхваща четирите принципа идентифицирани като ключови за XXI век-творчество, сътрудничество, критично мислене и комуникация. Подходът интегрира конструктивни, изследователски и междудисциплинарни технологии, навлизащи в образованието.

Идеите за прилагане на STEM-технологии в българското образование стават актуални у нас след 2000 година. От 2018 г. България е член на Европейската STEM-коалиция. В последните години Министерството на образованието и науката реализира Национална програма „Изграждане на училищна STEM-среда", чрез която стимулира учителите да разработват и прилагат иновативни подходи в образованието. STEM поетапно навлиза и в предучилищното образование.

Подходът е изключително ценен, защото поставя детето в центъра на образователния процес като активен субект, който наблюдава, изследва, експериментира, обяснява, а не просто запомня и възпроизвежда информация. Основните методи за учене при STEM-обучението са ученето чрез изследване, откриване и преживяване, основани на педагогическата теория на конструктивизма. Според Д. Гълъбова и др. „STEM се утвърждава като съвременен междудисциплинарен подход в обучението". [3]

STEAM-ателие „Забавна математика"

STEAM-подходът показва, че, независимо от абстрактния и дедуктивен характер на математическите знания, усвояването им може да бъде забавно, интересно и разбираемо за децата, когато обучението е интерактивно. Това се случва в STEAM-ателието „Забавна математика". Педагогическите ситуации в ателието се провеждат в реалната образователна среда в детската градина, в следобедния режим, като допълнителна форма на педагогическо взаимодействие. Наредба № 5 за предучилищно образование регламентира продължителността на ситуацията за 5-6 годишни деца да е в рамките на 30 минути. Целта е стимулиране и развиване на математическата, езиковата и поведенческата компетентност на подрастващите. В ателието основният познавателен метод за стимулиране на мисловната дейност на децата е емпиричното обобщение на резултатите от дейностга им на базата на сензорно възприета информация. Работата в STEAM-ателието „Забавна математика" изисква създаване на образователна тематична програма (развиваща и усъвършенстваща познавателните умения на децата), в която математическите знания да се усвояват интердисциплинарно в предметно-развиваща среда, както и подбор на теми на педагогическите ситуации по всички образователни направления, в които абстрактните математическите понятия или отношения могат да се представят или затвърдят във веществен модел (конструкция, макет, апликация, рисунка и др.). При формирането на научните понятия са взети под внимание възрастовите и психологически особености на 5–7-годишните деца.

В ателието се използват различни учебни методи:

- традиционни (беседа, дидактични игри и упражнение, моделиране);

- интерактивни (експерименти, казуси, учебен проект, мозъчна атака, конструктивни изследователски игри и др.).

Използването на игрови технологии е в отговор на Наредба № 5 за предучилищно образование, чл. 27, в която се подчертава значението на играта за живота на децата и процеса на педагогическо взаимодействие в детската градина. Тя е основно средство за стимулиране на познавателната активност на децата. В играта децата откриват многообразието от форми, цветове, количества, учат се да броят, сравняват, измерват, обобщават, задълбочават познанията си за заобикалящия ги свят, научават се да откриват взаимовръзки между обектите и явленията.

В STEAM - ателието „Забавна математика“ подрастващите извършват разнообразни дейности :

- изследват конструкции и оценяват математическите им характеристики;
- използват и изработват сензорни материали;
- включват се в конструктивни игри (кубчета, модули, геометрични фигури, лабиринти, логически блокчета, квадратни мрежи, таблици и др.);
- конструират числови пътечки, геометрични и аритметични мандали, фигури, цифри и др.;
- експериментират.

Децата изследват размери, форми, модели и количества и се запознават с концепции от образователните направления в детската градина в различни контексти. И всичко това по начин, който естествено ги ангажира. Това позволява у детето да се оформи зрима представа за абстрактните математически обекти и развитие на нагледно-действеното и нагледно-образното мислене, овладяване на нагледно-схематично моделиране, за стимулиране на индивидуално-творческите способности чрез игри за конструиране и моделиране на математически понятия.

Дейностите в ателието се реализират под ръководството на преподавателя – фасалитатор, подкрепящ, улесняващ, съдействащ, подпомагащ развитието на интелекта, талантите и познавателните способности на децата. В позицията си на такъв педагогът променя изцяло своите подходи, методи на обучение и стратегии в хода на педагогическото взаимодействие с обучаемите. Важна негова задача е да проявява креативност, за да направи интригуващо и забавно обучението на децата, да ги насърчава и вдъхновява да проучват, експериментират, да творят, да провокира тяхната самостоятелност и да стимулира интереса им към ученето.

Съществен момент в STEAM-ателието е организирането на средата. Тя трябва да е динамично променяща се, чрез разместване на работните маси в различни позиции - кръг, п-образно и др., за да се осигури по-добра видимост и свободно преминаване на децата. От съществено значение е да се създадат възможности за учене в забавна и безопасна за подрастващите среда.

Утвърдените материали имат своето място в STEAM-ателието. Използват се:

- Монтесори материали;
- пръчици Кюизинер;
- геометрични конструктори;
- рязани квадрати и правоъгълници на Никитин;
- динамични конструкции - Геоплан;
- блокчета Денеш;
- игра Танграм;
- Мандали;
- Лего-конструктори;
- предмети от бита;

- играчки;
- природни материали;
- отпадъчни материали и др.,

като с тяхна помощ се създава предметно-развиваща среда.

Важно е учителят да стимулира въображението и активността да подрастващите, без да отнема правото им за самостоятелно решение. Понякога плановете им не се осъществяват и дизайнът, конструкцията не се получават. От съществено значение е децата да се научат да приемат неуспехите за нормални и стимулиращи растежа и развитието им.

В STEAM-ателието децата работят в екипи по двама, трима или самостоятелно. Те развиват умения си за общуване, взаимодействат помежду си и си сътрудничат. Дейността в ателието създава емоционален комфорт у тях, способства за разгръщане на инициативността, на интелектуалния и творческия им потенциал, за изследователско-творческата им дейност, за пробуждането на предишния им опит.

Работа в ателието изисква разработка на проекти за педагогически ситуации, в които да се осъществяват интердисциплинарни връзки. Използването на приказни сюжети за създаване на проблемно-изследователски ситуации, сюжетни герои, измислени истории, съобразяването с детските интереси дават възможност да се провокира любопитството на подрастващите, да се уточнят предишни техни идеи или преживявания относно представената ситуация. (Например: Какво си спомняте за…?; Кога сте виждали…?; Какво мислите, че ще се случи, когато…?; Какво можем да направим?; Кой е този знак и какво ни казва?) Важни въпроси в STEM-дейностите са и такива за измерване и броене („Колко?“; „Колко време?“ и „Колко често?“); въпроси за сравнение („По-дълъг(а), по-тежък(а), повече ли е…?“); въпроси за действие („Какво ще стане, ако…“); въпроси за разрешаване на проблем („Можеш ли да намериш начин да…“). С тяхна помощ се осигурява подходяща обратна връзка за напредъка на детето и възможност на педагога да подпомага децата в процеса на формиране на елементарни математически представи.

Разработените проекти на педагогически ситуации очертават възможности за осъществяване на интердисциплинарни връзки между образователно направление „Математика“ и част от образователните направления в детската градина.

STEM в образователно направление „Музика“

Тема: „На концерт“

Интердисциплинарни връзки:

- Математика;
- Конструиране и технологии.

Компоненти на STEM:

- Технологии (дигитални, проектни и др.);
- Инженерство (конструиране на музикален инструмент, издаващ звук);
- Изкуство (музика);
- Математика (измерване на сипещи се вещества с условна мярка, броене, математическа оценка на разработения продукт).

Материали: семена, копчета, буркани, кламери, празни бутилки, чаши, кутии. (а част от бутилките и бурканите са поставени мерителни ленти).

Темата дава възможност по забавен и увлекателен начин да се затвърдят знанията на децата за музикалните инструменти и да се формират знания и умения за измерване на сипещи се вещества. Децата се въвличат във въображаема ситуация „На концерт“, като се актуализират представите им за ролята на композитора, публиката, музиканта. Разглеждат снимков материал, презентация. Поставят се в проблемна ситуация - как да направят концерт в детската градина, след като не разполагат с музикални инструменти.

Подрастващите изработват музикални инструменти - маракаси, като измерват определено количество сипещи се вещества, отброяват копчета, кламери и други и ги поставят в различни съдове. Следва импровизиран концерт и слушане на класически произведения. Децата отмерват ритъма с направените от тях инструменти.

Възможно е дейността да бъде осъществена в екип с учителя по музика в детската градина.

STEM в образователно направление „Конструиране и технологии“

Тема: „Джурасик парк“

Интердисциплинарни връзки:

- Конструиране и технологии;
- Околен свят;
- Български език;
- Физическа култура.

Компоненти на STEM:

- Наука (наблюдение, описание);
- Технологии (търсене на възможни решения);
- Инженерство (използване на различни материали за конструиране и планиране);
- Математика (броене, измерване, сравняване).

Материали: Лего конструктор, играчки динозаври, презентация, картончета с изображения на полезни и вредни храни.

Темата е провокирана от детския интерес към динозаврите. Дино е най-високият динозавър в Джурасик парк. Много обича да похапва шоколад, но не си мие зъбите и има зъбобол. Той не може да отиде на зъболекар. Провежда се беседа за здравословните храни и навици. Децата разглеждат хранителната пирамида. Предоставят им се картинки с изображения на полезни и вредни храни, които трябва да класифицират. Децата трябва да намерят решение на проблема - как може зъболекарят да стигне до Дино? Представя се грешно построена от учителя стълба от Лего елементи. Децата се насочват да открият закономерности при подреждане на стъпалата, за да могат да я поправят. Обменят идеи. Работят в екипи и си сътрудничат. Построяват стълби по схема с определен брой елементи. Упражняват се да броят в прав и обратен ред - зъболекарят се качва и слиза по стълбата. Подреждат в сериационна редица приятелите динозаври на Дино. Усъвършенства се поредното броене. Децата се разхождат в Джурасик парк и правят имитационни движения.

Съществен момент при STEAM-обучението на децата е участието на родителите в процеса, защото това насърчава и подкрепя интереса на подрастващите. Сътрудничество с родителите може да се осъществи чрез използване наличните STEAM-компетенции на някои от тях, като това дава възможност на децата да научат за професиите, свързани със STEAM. На семействата се предоставя информация за начините за подпомагане на STEAM-обучението на децата у дома чрез ежедневни дейности. Подкрепата от страна на родителите е и по посока набавяне на материали за дейностите в ателието.

Заключение

Основното предимство на STEM-обучението е огромното удоволствие, което изпитват децата. Интердисциплинарното обучение и прилагането на методите на конструктивно, активно и изследователско учене осигуряват формирането на основите на математическата компетентност у подрастващите. Въвеждането на децата в науката, технологиите, инженерството и математиката STEM, помага да се внушат ценни уроци за решаване на проблеми, критично мислене, работа в екип, експериментиране, които са от решаващо значение за живота им. Без значение каква е средата, основния ресурс е

човешки и, ако има учител, който има иновативни идеи и ги реализира, това със сигурност е залог за успех.

ЛИТЕРАТУРА:

[1] Белева, П. STEM технологии в обучението по математика, Научно-методическо списание Образование и класификация, Великотърновски университет Св. Св Кирил и Методий (2019), 105-116.

[2] Гюрова, В., В. Божилова, В. Вълканова, Гр.Дерменжиева (2006). Интерактивността в учебния процес. София, Издателство Агенция Европрес

[3] Гълъбова, Д., П. Василева, Реализация на STEAM подход в обучението по физика, Научно-методическо списание Образование и класификация, Великотърновски университет Св. Св Кирил и Методий (2019), 134-154

[4] Гълъбова, Д. Педагогическото ателие като перспективна образователна технология във висшето образование. Сборник доклади от Международна научна конференция. Печатна база на Русенски университет „А.Кънчев" (2013). 17-23

[5] Гълъбова, Д. Н. Делчева (2016) Дидактичен модел „Конструктивна математика за деца", сп. Педагогика, кн. 9

[6] Гълъбова Д., П. Конакчиева и др. (2013),„Синергетични модели на образователни технологии във висшето образование", В.Търново

[7] Коляченко, А. К. (2002). Энциклопедия педагогических технологий. Москва, Издателство: Санкт-Петербург.

[8] Мухина, И. А. (2008). Что такое педагогическая мастерская? http://lelien.org/spip.php?article56&lang=fr

[9] Четин Ш., К. Билиджан, М. Ючгюл, Ключови аспекти на STEM в етапа на ранното детско образование и включването на родителите на малки деца, Университетско издателство „Св. Климент Охридски" (2020)

[10] Четин Ш., К. Билиджан, М. Ючгюл, STEM дейности за деца в ранна детска възраст с участието на родителите, Университетско издателство „Св. Климент Охридски"(2020)

[11] Закон за предучилищното и училищното образование, в сила от 01.08.2016 г. Изм. ДВ. бр.17 от 1 Март 2022г.

[12] Наредба 5 от 03.06.2016 г. за предучилищното образование, Обн. - ДВ, бр. 46 от 17.06.2016 г., в сила от 01.08.2016 г.

[13] Националната квалификационна рамка на Република България (НКР, 2012г.)

[14] Early Childhood STEM Working Group. (2017).

[15] Early STEM matters. Providing highquality STEM Experiences for all young learners. Retrieved from http://ecstem.uchicago.edu

[16] МОН. STEM-платформа. – https://www.mon.bg/bg/100447

[17] https://unity.bg/bg/kakvo-e-stem/

[18] https://www.schooleducationgateway.eu/bg/pub/theme_pages/science-and-mathematics-stem.htm

Име на автор(ите): Йорданка Д. Илиева

Месторабота: Тракийски университет

E-mail: dani.ilieva1971@gmail.com

CORE COMPETENCIES FOR SUSTAINABLE EDUCATION ACCORDING TO EUROPEAN PRIORITIES AND BULGARIAN LEGISLATION

RUMYANA V. STANEVA

ABSTRACT: *The goals for sustainable development were set seven years ago, and quality education was defined as one of the seventeen goals in the UN Development Program until 2030. What does this mean for the educational process in particular, what are the main competencies that need to be developed in students? We all want a green, democratic and high-tech future for Europe, but how should a teacher work in this direction and what competencies should he develop in his student so that we can all enjoy a better world? Do the basic student's competencies set in the Bulgarian normative framework, correspond to the goals and priorities of the European educational policies for sustainable development? In an attempt to find these answers, we looked at the European goals of sustainable development in the context of education and compared them with the defined principles and goals of education established in the Bulgarian legislation.*

KEYWORDS *sustainable development goals, sustainable education, core competencies*

JEL: *I25 Education and Economic Development*

КЛЮЧОВИ КОМПЕТЕНЦИИ ЗА УСТОЙЧИВО ОБРАЗОВАНИЕ СПОРЕД ЕВРОПЕЙСКИТЕ ПРИОРИТЕТИ И БЪЛГАРСКОТО ЗАКОНОДАТЕЛСТВО

РУМЯНА В. СТАНЕВА

АБСТРАКТ: *Целите за устойчиво развитие бяха дефинирани преди седем години, като качественото образование бе определено за една от седемнадесетте цели в програмата на ООН за развитие до 2030 г. Какво означава това за образователния процес в частност, какви са основните компетенции, които трябва да се развиват у учениците? Всички ние искаме зелена, демократична и високотехнологична бъдеща Европа, но как трябва да работи учителят в тази посока и какви компетенции трябва да развие той у своя ученик, за да можем всички да се радваме на един по-добър свят? Отговарят ли заложените в българската нормативна рамка основни компетенции, които трябва да развие ученикът на целите и приоритетите на Европейските образователни политики за устойчиво развитие? В опит да бъдат намерени тези отговори ще бъдат разгледани европейските целите за устойчиво развитие в контекста на образованието и ще бъдат сравнени с определените принципи и цели установени от Българското законодателство.*

КЛЮЧОВИ ДУМИ: *цели за устойчиво развитие, устойчиво образование, ключови компетенции*

JEL: *I25 Образование и икономическо развитие*

Въведение

Европейският съюз изцяло се ангажира с изпълнението на Програмата за устойчиво развитие до 2030г. [7] на ООН, приета през септември 2015 г. В Програмата бяха поставени 17 цели [8] за устойчиво развитие (ЦУР), чрез следването на които да се гарантира опазването на живота и здравето на хората и на планетата, и да се осигури устойчиво и мирно икономическо, социално и екологично равновесие. Европейският

съюз продължава политиката си за демокрация и върховенство на закона и за поддържане на високи здравни, социални и образователни стандарти, а устойчивото развитие бе определено като: „*развитието, което отговаря на потребностите на сегашното поколение, без да се излага на риск способността на бъдещите поколения да посрещат собствените си нужди*“. [1] Много преди да бъдат приети ЦУР, още през 2002 г. е сформирана Европейската Мрежа за Устойчиво Развитие (The European Sustainable Develepment Network- ESDN) и оттогава всяка година се организират конференции, на които се обменя опит, което показва колко отдавна е заложена политиката за устойчиво развитие в Европейския съюз.

Качественото образование е определено като четвърта цел в Програмата на ООН за устойчиво развитие до 2030 г., но е важно да се отбележи, че качественото образованието рефлектира на целия спектър поставени приоритети, като е в основата на разгръщането на пълния човешки потенциал за достигане на всички останали цели, а именно:

1.Изкореняване на бедността
2.Край на глада
3.Добро здраве
4.Качествено образование
5.Равенство между половете
6.Чиста вода и санитарно- хигиенни условия
7.Възобновяема енергия
8.Сигурна работа и икономически растеж
9.Иновации и инфраструктура
10.Намаляване на неравенствата
11.Устойчиви градове и общности
12.Отговорно потребление
13.Борба с климатичните промени
14.Живот под водата
15.Живот на земята
16.Мир и справедливост
17.Партньорства за целите

За постигането на желаните резултати обаче трябва да се определят конкретни стъпки и да се приложат в образователната система, като от основно значение е да се възпитават и създават гражданите от които ЕС ще има нужда, за да се реализират зададените цели за устойчиво бъдеще. В класните стаи днес са тези, от чиито знания, способности и морал зависи как ще изглежда света, а на учителя се пада не леката задача да съгради и развие у учениците компетенциите, които ще са им нужни не просто да се адаптират към бъдещата реалност, а да я сътворят по най-добрия начин.

Целите за устойчиво развитие в приоритетите на ЕК

Разбирането, че качественото образование е в основата на постигането на пълния спектър заложени цели, се открива в представянето на приоритетите на Европейската Комисия. Под ръководството на президента фон дер Лайен, ЕК представи амбициозна програма за постигане на целите за устойчиво развитие в ЕС и извън него. ЦУР са „*неразделна част от политическите насоки на Президента и лежат в основата на разработването на външна и вътрешна политика във всички сектори… Политическата програма на президента интегрира ЦУР във всички предложения, политики и стратегии на Комисията. Всички 17 ЦУР са включени в една или повече от шестте основни амбиции, обявени в политическите насоки на Президента фон дер Лайен*.“ [6] Шестте основни приоритета са: Зелена Европа, Икономика за хората, Европа в

дигиталната ера, Европейски начин на живот, Силна Европа по света, Европейска демокрация. Всеки един от тези приоритета включва някои от 17-те цели за устойчиво развитие, като четвъртата цел – качествено образование присъства в четири от приоритетните области, като не е отбелязана само в областите Зелена Европа и Европейска Демокрация.

Таблица 1.

Приоритети на Европейската комисия и цели

Приоритети на Европейската Комисия	Цели за устойчиво развитие
Зелена Европа	2,3,6,7,8,9,10,11,12,13,14,15
Икономика за хората	1,3,4,5,8,9,10
Европа в дигиталната ера	4,9
Европейски начин на живот	3,4,10,16
Силна Европа по света	Всички 17 цели
Европейска демокрация	5,10,16

/адаптация от сайта на ЕК EU holistic approach to sustainable development | European Commission (europa.eu), достъпно на 15.03.22/

За да бъдат достигнати шестте основни приоритета на ЕК, „*Комисията прилага всеобхватен, холистичен подход в няколко направления – Прилага дълбоко трансформационни политики, ангажира гражданското общество и други заинтересовани страни, осъществява мониторинг и докладване, поема световен ангажимент*“. [6]

Основните шест приоритета на ЕК могат да се разделят условно в три направления- икономическа устойчивост (Икономика за хората, Европа в дигиталната ера), социална устойчивост (Европейски начин на живот, Европейска демокрация, Силна Европа по света) и екологична устойчивост (Зелена Европа), като разбира се разделението е съвсем формално и трябва да има предвид, че въпреки, че може да се променя в зависимост от гледната точка и конкретиката, то основните области на устойчиво развитие са тези- икономическо, социално и екологично.

Цели на образованието и нужните според тях компетенции на учениците

Именно тези области на устойчиво развитие в контекста на които са шестте приоритета на ЕК, трябва да бъдат отразени и в целите на образованието, независимо от вида обучение, който се използва. Защитаваната позиция е, че е необходимо съвременното образование да бъде насочено към сформиране на граждани на Европа и света, които не само разполагат със знания и високи дигитални и социални компетенции, но и с морал как да ги използват и с критично мислене за отсяване на информация и неподатливост към пропаганда. Уменията, необходими на бъдещите граждани на Европа и света не са статични, а отразяват бързите промени в съвременния свят, като често за новите явления: способности, чувства и умения дори няма езикови понятия с които да бъдат обозначени. Липсата на терминология за едно или друго явление обаче не означава, че то не съществува и затова е наложително съвременната образователна система и учителите в частност, да са адаптивни и да могат своевременно да отразяват промените в обществото и новите нужди в образованието.

В контекста на събитията от последните години, различаването на фалшивите новини и пропагандата, се превърна в едно основните ключови умения, които трябва да

бъдат развиване в училище, наред с дигиталните и социалните умения. На първи март 2022г. бе публикуван доклада „Нова ера за Европа“ на работна група, свикана от комисар Паоло Джентилони, отразяващ социалните и икономически пост-Ковид предизвикателства. В доклада се казва: „*Европейския съюз и Държавите членки трябва да се опитат да предоставят консултантски и образователни услуги на бизнес асоциациите, компаниите, общините и училищата как да се справят с партньори или влияние от авторитарни страни. Източниците на пропаганда трябва да бъдат публично обявени до колкото е възможно*.“ [5] Докладът отдава важно значение на образованието в процеса на възстановяване на Европейския съюз след последствията на Ковид пандемията: „*Да се направят Университетите в ЕС по-конкурентноспособни в световен мащаб, особено що се отнася до новите технологии, които са критични за придобиване на стратегическа автономия, подобряването на най-високите нива на образователната система би била изключително важна стъпка*.“ [5] и още „*преминаването към зелена икономика ще генерира нови работни места в улавянето и съхранението на въглеродни емисии, възобновяемите енергийни източници, наземните екосистемни иновации, новата инфраструктура и преоборудването на сградите. Социалният преход трябва да е справедлив, с цифрова и зелена икономика, които са приемливи, само ако са обвързани с образованието и създаването на работни места, признаването на различни стартови позиции, регионални и групови неравенства, със спешна необходимост от повишаване на квалификацията и развитие на гъвкаво образование*.“ [5]

В този смисъл и в светлината на икономическата, социална и екологична устойчивост на ЕС, целите за устойчиво образование включват развитие у учениците на:

1.Езикови, дигитални и математически компетентности, интердисциплинарни знания, творческо мислене, адаптивност (икономически аспект);

2. Социални умения, морални ценности, критично мислене, устояване на пропаганда, емоционална интелигентност (социален аспект);

3. Познаване на природните науки, емпатия, морални ценности, здравна култура; (екологичен аспект).

Направеното разграничение е в следствие на лични разсъждения на базата на горе посочената информация, но е важно да се отбележи значението на моралните ценности, както за социалния, така и за екологичния, а защо не и за икономическият аспект. Освен налагането на СТЕМ обучение и залягането на точните и природни науки в образованието, то според поставените цели и приоритети на ЕК би било подходящо да се наблегне и на хуманитарното и морално образование, с цел постигане на необходимо устойчиво развитие.

Принципи и цели на образованието в България

Образователната система в България е с дългогодишни традиции и макар и централизирана, се характеризира със значителна демократичност, а за българския народ образованието е висша ценност.

В Чл. 23. От Конституцията на Р. България [3] се казва: „*Държавата създава условия за свободно развитие на науката, образованието и изкуствата и ги подпомага. Тя се грижи за опазване на националното историческо и културно наследство*.”

В Закона за предучилищно и училищно образование [2] са изяснени основните принципи в образованието у нас, като тук ще споменем само тези, които имат връзка с настоящия труд.

Чл. 3.(1) „Образованието като процес включва обучение, възпитание и социализация. (2) Образованието е национален приоритет и се реализира в съответствие със следните принципи:

- Ориентираност към интереса и към мотивацията на детето и на ученика, към възрастовите и социалните промени в живота му, както и към способността му да прилага усвоените компетентности на практика;

- Равен достъп до качествено образование и приобщаване на всяко дете и на всеки ученик;

- Равнопоставеност и недопускане на дискриминация при провеждане на предучилищното и училищното образование;

- Запазване и развитие на българската образователна традиция;

- Хуманизъм и толерантност;

- Съхраняване на културното многообразие и приобщаване чрез българския език;

- Иновативност и ефективност в педагогическите практики и в организацията на образователния процес въз основа на научна обоснованост и прогнозиране на резултатите от иновациите;

В Раздел III, чл. 5(1) са определени основните цели на предучилищното и училищното образование:

1. интелектуално, емоционално, социално, духовно-нравствено и физическо развитие и подкрепа на всяко дете и на всеки ученик в съответствие с възрастта, потребностите, способностите и интересите му;

2. съхраняване и утвърждаване на българската национална идентичност;

3. придобиване на компетентности, необходими за успешна личностна и професионална реализация и активен граждански живот в съвременните общности;

4. придобиване на компетентности за прилагане на принципите за устойчиво развитие;

5. ранно откриване на заложбите и способностите на всяко дете и ученик и насърчаване на развитието и реализацията им;

6. формиране на устойчиви нагласи и мотивация за учене през целия живот;

7. придобиване на компетентности за разбиране и прилагане на принципите на демокрацията и правовата държава, на човешките права и свободи, на активното и отговорното гражданско участие;

8. формиране на толерантност и уважение към етническата, националната, културната, езиковата и религиозната идентичност на всеки гражданин;

9. формиране на толерантност и уважение към правата на децата, учениците и хората с увреждания;

10. познаване на националните, европейските и световните културни ценности и традиции;

11. придобиване на компетентности за разбиране на глобални процеси, тенденции и техните взаимовръзки;

12. придобиване на компетентности за разбиране и прилагане на принципите, правилата, отговорностите и правата, които произтичат от членството в Европейския съюз.

Българската национална политика в образованието следва съвсем ясно Европейските рамки, като основните цели на предучилищното и училищно образование са интелектуално, емоционално и духовно развитие на децата, придобиване на компетентности за успешна реализация и активен граждански живот и за прилагане на принципите на устойчиво развитие и т.н.

Компетентностите, които трябва да придобият учениците, за да бъдат реализирани тези цели могат да бъдат открити в Раздел III от ЗПУО:

Чл. 77. (1) Общообразователната подготовка обхваща следните групи ключови компетентности:

1. компетентности в областта на българския език;

2. умения за общуване на чужди езици;

3. математическа компетентност и основни компетентности в областта на природните науки и на технологиите;

4. дигитална компетентност;

5. умения за учене;

6. социални и граждански компетентности;

7. инициативност и предприемчивост;

8. културна компетентност и умения за изразяване чрез творчество;

9. умения за подкрепа на устойчивото развитие и за здравословен начин на живот и спорт.

Първите осем дефинирани ключови компетенции съответстват на Рамката за ключови компетентности за учене през целия живот, приета от Европейския парламент през 2006 г., като е добавено умението за подкрепа на устойчивото развитие и за здравословен начин на живот.

Докладът на Европейската Комисия „Ключови компетенции за учене през целия живот“ от 2019 г. [9] ясно определя съдържанието на осемте ключови компетенции, като уточнява, че всяка една от тях трябва да се разглежда в три плана – знание, умения и отношение.

В ЗПУО не са уточнени трите съдържателни плана на компетенциите, както и не са включени „меките умения“. В документа отразяващ препоръките на ЕК за ключови компетенции за учене през целия живот от 17.01.2018 г. се казва: „*Лични и междуличностни умения, понякога наричани „житейски умения“, социално-емоционални, „меките умения“ или „трансверсалните умения“ станаха все по-важни в днешното общество. Те могат да отговорят на нарастващите нужди на хората да се справят с несигурността и промяната, да останат издръжливи, да се развиват личностно и да изграждат успешни междуличностни отношения. Личната, социалната и учебната компетентност обхваща елементи от досегашните компетенции „учим се да учим“ и „социална компетентност“. Уменията като критично мислене, работата в екип, междукултурните умения и решаването на проблеми са подчертани по- нататък в Рамката като цяло*. [9] И още: „*Множество международни документи подчертават важността на „житейските умения“, „меките“, „некогнитивните“, „социални и емоционални“ или „уменията на XXI век“. Техните определения варират, но включват набор от когнитивни (критическо мислене и отговорно вземане на решения), лични (осведоменост, стремеж, самоуправление) и междуличностни умения (комуникация, преговори, сътрудничество и работа в екип, включване, съпричастност и застъпничество)*. [9]

Компетенциите определени в ЗПУО не включват конкретно меките умения и трите съдържателни плана – знание, умение и отношение, определени от ЕК, но меките умения могат да бъдат причислени към точки 6,8 и 9, като те са основна част от социалните, граждански и културни компетентности, а могат да бъдат съотнесени и към уменията за подкрепа на устойчивото развитие и за здравословен начин на живот и спорт.

Що се отнася до целевите области за устойчиво развитие, то удачно би било деветте ключови компетенции да бъдат разделени съобразно икономическите, социални и екологически цели, които поставя ЕК, за да се постигне равновесие на областите в които имаме за цел да развием учениците. В таблица 2 може да се види как се съотнасят деветте ключови компетентности към трите области на целите за устойчиво развитие:

Таблица 2.

Ключови компетентности според ЗПУО разделени по цел

Целеви области за устойчиво развитие	Ключови компетенции според ЗПУО
Икономически цели	3,4,5,7,
Социални цели	1,2,6,8
Екологични цели	9

Според таблицата 2 българското образование залага основно на икономически и социални и в по- малка степен на екологични цели, но за да се съпоставят по- ясно ключовите компетенции с приоритетните области за развитие дефинирани от ЕК, то в таблица 3 ще разделим ключовите компетентности определените в ЗПУО според шестте приоритетни области за устойчиво развитие на ЕК.

Таблица 3.

Ключови компетентности според ЗПУО разделени според приоритетите на ЕК

Приоритети на Европейската Комисия	Ключови компетентности според ЗПУО
Зелена Европа	9
Икономика за хората	1,3,5,7
Европа в дигиталната ера	4
Европейски начин на живот	2
Силна Европа по света	6
Европейска демокрация	8

От казаното до тук става ясно, че формулираните от ЗПУО ключови компетентности се разпределят по всички шест приоритетни области за устойчиво развитие на ЕК, като най- голяма част от тях се концентрират в област „икономика за хората“. Докато определените от ЗПУО 11 принципа в по-голямата си част са социални и почти не засягат икономическия аспект, то ключовите компетентности залагат повече на икономическия аспект за устойчиво развитие.

Според Таблица 1 повечето цели на ЕК са в областите Зелена Европа и Силна Европа по света, за разлика от насочеността на определените от ЗПУО компетентности, които са най-вече в сферата на икономическото развитие. В този смисъл и съгласно съвременните Европейски политики, може да се мисли за разширяване на фокуса в образованието в посока към екологичната и социална област на устойчиво развитие, за да се хармонизира националното законодателство с Европейското.

Заключение

Дефинираните ЦУР от ЕК показват пътя, по който ще върви Европа през XXI век – зелен, дигитален път, който ще следва високите технологии, но и високия морал. Цялата политика на Европа в момента е насочена към запазване на здравето на хората и природата. Опазването на природата и нейните ресурси, от които зависи бъдещето ни, както и правилната им употреба, не се обуславя само от човешкия интелект, и информираност, но и от морала и отношението на хората към природата, живота и здравето, от знанието им по природните науки и екологичното им самосъзнание, както и от критичното мислене и отговорната им позиция на глобални граждани. Образованието в България следва курса зададен от ЕС и се развива съгласно дефиницията за устойчиво развитие- да се отговаря на потребностите на сегашното поколение, без да се излага на риск способността на бъдещите поколения да посрещат собствените си нужди.

Стандартите в българското образование ясно следват европейските- върви се към морално и хуманитарно образование наравно с техническото, към развитие на творчество, критично мислене, неподатливост на пропаганда и изобщо към усвояване на „меките умения“, както и на компетенции, които ще гарантират възможността на учениците за адаптация. Основно в тази насока е съгласуването на ключовите компетенции определени в ЗПУО с цялостната образователна политика на ЕС, като може да се помисли в следните насоки:

1. Ключовите компетенции определени в ЗПУО могат да бъдат съгласувани с ЦУР и с шестте приоритета на ЕК.
2. Принципите заложени в ЗПУО могат да бъдат съотнесени към ключовите компетенции определени в същия закон.
3. В ЗПУО могат да се включат трите съдържателни плана на всяка от компетенциите – знание, умения и отношение, определени в Доклада на ЕК „Ключови компетенции за учене през целия живот“ от 2019 г., както те се съдържат в Наредба No5 от 30.11.2015 за общообразователна подготовка: Раздел II: 2) *Ключовите компетентности по ал. 1 са взаимозависими и представляват съвкупност от знания, умения и отношения, необходими за личностното развитие на индивида през целия живот, за изграждането на активна гражданска позиция и участие в социалния живот, както и за пригодността му за реализация на пазара на труда*. [4]
4. В светлината на Европейските образователни политики отдаващи изключителна важност на „меките умения“, „житейските умения“ или „уменията на XXI век“, то те могат да бъдат включени в българската нормативна уредба за образование.

ЛИТЕРАТУРА:

[1] Документ за размисъл към устойчива Европа до 2030г. стр.6, https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/rp_sustainable_europe_bg_v2_web.pdf, достъпно на 15.03.2022г.

[2] Закон за предучилищно и училищно образование, обн. ДВ. бр.79 от 13 Октомври 2015 г.

[3] Конституция на Република България, обн. ДВ. бр.56 от 13 Юли 1991г., изм. и доп. ДВ. бр.100 от 18 Декември 2015 г.

[4] Наредба № 5 от 30.11.2015 г. за общообразователната подготовка, обн., ДВ., бр. 95 от 08.12.2015 г.

[5] A New Era for Europe’, p. 34, p.45, p.79 A New Era for Europe. How the European Union Can Make the Most of its Pandemic Recovery, Pursue Sustainable Growth, and Promote Global Stability (europa.eu), достъпно на 15.03.2022г

[6] EU holistic approach to sustainable development | European Commission (europa.eu), достъпно на 15.03.2022г

[7] Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015, A/RES/70/1 Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development (un.org), достъпно на 15.03.2022г

[8] THE 17 GOALS | Sustainable Development (un.org) , достъпно на 15.03.2022г

[9] Key competences for lifelong learning - Publications Office of the EU (europa.eu), достъпно на 15.03.2022г

Име на автор(ите): Румяна Станева

Месторабота: преподавател в 4 ЕГ „Фредерик Жолио-Кюри“ Варна, докторант във ВСУ „Черноризец Храбър“ (Варна) и представител на Португалски културен институт „Камойш“ във Варна

E-mail: rumyana.staneva@4egvarna.com

CONTEMPORARY METHODS OF COMMUNICATION IN THE CONDITIONS OF ELECTRONIC LEARNING

ZHEYA N. GEORGIEVA

ABSTRACT: *The dynamic development of the education processes, the search for innovative practices not only in the process of teaching but also in the school management methods call for a change in the traditional concepts for the communication channels used in education. This report contains a review of the existing tools and methods of communication in the schools, a study of the characteristics of effective communication and the specifics of the communication processes in the school organizations. The report also explores the forms of communication applied by the school principals in the conditions of e-learning and analyses the possibilities, the techniques and the means for achieving a more effective communication in electronic environment.*

KEYWORDS: *management of education, methods of communication, e-learning, sustainable education, innovative management*

JEL: *I21 Analysis of Education, I25 Education and Economic Development*

СЪВРЕМЕННИ МЕТОДИ НА КОМУНИКАЦИЯ В УСЛОВИЯТА НА ЕЛЕКТРОННО ОБУЧЕНИЕ[1]

ЖЕНЯ Н. ГЕОРГИЕВА

АБСТРАКТ: *Динамичното развитие на образователните процеси, търсенето на иновативни практики не само в процеса на преподаване, но и в методите за управление на училището като организация, налагат промяна в традиционните представи за комуникационните канали, които се използват в образователната сфера. Настоящият доклад съдържа преглед на съществуващите средства и методи за комуникация в училището, проучване на характеристиките на ефективната комуникация и спецификите на комуникационните процеси в училището. В доклада са изследвани прилаганите от училищните директори форми на комуникация при обучение в електронна среда и се анализират възможностите, техниките и средства за постигане на по-ефективна комуникация в условията на електронно обучение.*

КЛЮЧОВИ ДУМИ: *управление на образованието, методи на комуникация, електронно обучение, устойчиво образование*

JEL: *I21 Анализ на образованието, I25 Образование и икономическо развитие*

Въведение

Една от важните управленски функции е комуникацията. Цялостната дейност на директора като ръководител е свързана с реализирането и осигуряването на комуникация. Училището като институция, в която участват много комуникативни субекти, показва необходимост от изследване на общуването, с цел да се постигне качествен образователен процес.

Стратегическата комуникация може да се разглежда като концепция за стратегическо общуване на бизнес ниво, с цел обмяна на данни, отговарящи на

[1]Настоящата статия е финансирана по проект № РД-08-151 от 04.03.2022 г. на тема: „Компетентности и квалификация в образователната система“.

дългосрочна стратегическа цел на организацията. Процесът на комуникация улеснява управлението и планирането на образователната институция. [5]

Управлението на училището включва изграждането и поддържането на ефективна комуникация между отделните групи в него. Модернизирането на образователната система изисква нов поглед върху комуникацията като елемент на управлението на училищната институция и поражда необходимост от търсене на възможности за актуализиране на методите за постигане на ефективна комуникация и за нови подходи към развитието на училището.

Динамичните промени в обществения живот, достъпът до съвременни информационни технологии като неразделна част от достъпа до образование, дигитализацията на учебния процес налагат търсенето на решения как да се подобри образователния процес. Отговорите могат да бъдат намерени във всеки от съществуващите елементи на комуникационния процес.

Очевидна е необходимостта съвременните ръководители на училищата да познават факторите, които оказват въздействие върху успешната комуникация, за да подобрят училищната среда. Училищното ръководство може да работи активно за повишаването на качеството и интензитета на комуникационните връзки в училищната среда, което води до по-голяма удовлетвореност и доверие в организацията. Качеството на комуникационните процеси в училището е в тясна връзка с осигуряването на максимални възможности за постигане на целите на училищното образование.

Електронно обучение. Съвременните дигитални технологии позволяват на все по-голям брой хора достъп до услуги и дейности, които преди десетилетия бяха немислими. Те внасят съществени промени в ежедневието ни, като съществено е влиянието и върху образованието. Новите технологии създават условия за достъп до образование и спомагат за бързото адаптиране на обучението към съвременните условия. Развитието на дигиталните технологии през последните години е сред факторите, които съществено влияят върху промяна на образователната практика и теория.

Използването на електронни образователни платформи създава предизвикателства за постигането на ефективна комуникация между участниците в образователния процес. В съвременния свят ние се оказваме все повече и повече в ситуации, в които се налага да комуникираме чрез онлайн канали, като съобщения, социални медии и видео разговори, често за сметка на диалога лице в лице. Има определени ситуации, в които онлайн комуникацията е неизбежна и други, в които сами избираме тази форма на комуникация. Когато онлайн комуникацията е единствената възможна форма на комуникация, възниква необходимост от търсене на иновативни методи, които да предизвикват интерес, активност и ангажираност на учениците с образованието.

Все по-голям брой образователни институции се възползват от предимствата на електронното обучение. В средното образование се предлагат различни онлайн курсове, които позволяват на обучаемите да имат достъп до съдържание, да общуват и да споделят информация изцяло онлайн.

Има различни дефиниции на електронното обучение, в зависимост от професионалното направление и опита на хората, които го използват. Тези определения се класифицират в две групи:

• технически дефиниции с акцент върху технологията: „Електронното обучение е всяка форма на обучение, преподаване и образование, която се поддържа от използването на компютърни технологии, с акцент върху компютърните мрежи, които са базирани на интернет технологии.“

• педагогически дефиниции с акцент върху образованието, тоест преподаване и учене: „Електронното обучение е интерактивен или двупосочен процес между учители и ученици с помощта на електронни медии, в което се акцентира върху процеса на обучение, реализиран с помощта на медии.“ [6]

В своята книга Теории за образованието проф. Иван Иванов дава следното определение на електронното обучение: „Електронно обучение (e-learning) - термин който широко се използва да опише обучение чрез електронни технологии. Дефиницията му е все още много неопределена. За някои, електронно обучение е равно на дистанционно или дистрибутивно обучение (distance education, distributed learning) тъй като технологиите позволяват гъвкава програма, обучение съобразено с стиловете и темповете на учащите се. Други го разбират като обучение по Интернет. За други, то включва всякакъв вид преподаване и учене, които включват електронни технологии.” [3]

Дистанционното обучение обикновено се осигурява по два начина: синхронно или асинхронно. Синхронното обучение е онлайн обучение, ръководено от преподаватели в реално време, при което всички участници са влезли едновременно и комуникират директно помежду си. Синхронното обучение се осъществява в реално време, често с определен график на часовете и фиксирано време за влизане. [1]

При асинхронното обучение взаимодействието между преподаватели и обучаеми се осъществява периодично, със закъснение във времето [1]. Примери за това са самостоятелни курсове провеждани през интернет, онлайн дискусионни групи, имейл и др.

Синхронното обучение се реализира в реално време. Общите методи за синхронно онлайн обучение включват видеоконференции, телеконференции, чат на живо и уроци, предадени на живо, които трябва да се гледат в реално време. Синхронното обучение позволява активна дискусия, незабавна обратна връзка и лични взаимодействия с останалите обучаеми и с преподавателите. При синхронното онлайн обучение има бърза и непосредствена комуникация.

Асинхронното обучение се осъществява по индивидуалния график на обучаемия. При този вид електронно обучение учителят осигурява материали за четене, видеа, задачи за самостоятелна работа, задания за оценка. Така учениците имат онлайн достъп до учебните материали по всяко време и могат да изпълнят възложените задачи и изисквания по свой график, в определени срокове. Социалните медии и електронната поща са основните средства за комуникация при асинхронното обучение. При него има по-ограничено взаимодействие, отколкото при неговите аналози - възможностите за обсъждане, дебати и общуване са ограничени.

Виртуална педагогическа комуникация. Под виртуална педагогическа комуникация имаме предвид монологични и диалогични формати, устна и писмена комуникация, при която се използват дигитални носители на информация и компютърни технологии за пренос на информация.

Виртуалната педагогическа комуникация стана възможна едва през последните десетина години благодарение на развитието на информационните и комуникационните технологии и най-вече на осмислянето на възможностите им да се използват за образователни цели. [6]

Използването на интернет като предимно информационен ресурс към статични уебстраници и интерактивни уебстраници, на които всеки потребител може да публикува информация (в различни медийни формати) и да общува с други потребители, да коментира създавани от тях файлове, или да редактира създадени от други потребители документи обогатява възможностите за подаване на обратна връзка – споделяне, участие, интеракция.

Според целите си виртуалната комуникация може да бъде:

- формална – за постигане на учебни цели;
- неформална (междуличностна) – за постигане на лични цели, свързани с удовлетворяване на интереси, потребности за споделяне и общуване.

Виртуалната комуникация (формалната и неформалната) може да се реализира, като се използват различни технологии:

- електронна поща;
- училищен сайт;
- виртуална класна стая;
- виртуална конференция по проекти с колеги и институции;
- Wikipedia;
- блогове;
- социални мрежи – например Facebook и Twitter;
- колаборативни ученически групи;
- онлайн базирани собствени ресурси;
- презентации като елемент на обучение и оценяване, които се споделят чрез интернет;
- блогове и сайтове на проекти, създадени и поддържани от учители и ученици;
- сайтове за видео споделяне;
- сайтове за споделяне на презентации;
- образователни сайтове;
- собствени канали за компютърно-подпомогнато обучение и др.

Неформалните педагогически комуникации през интернет и новите технологии най-често се осъществяват чрез:

- Skype;
- Facebook;
- Twitter;
- Блогове;
- Сайтове;
- Wikipedia;
- Форуми и др.

С въвеждането на електронната форма на обучение се създава виртуална учебна среда, в която се използват предимно средствата за виртуална комуникация. Развитието на ИКТ създава реални предпоставки за подпомагане на онлайн обучаемите с по отношение достъпа до информационни и учебни ресурси и интерактивната комуникация между преподаватели и обучаеми.

В своята книга Теории за образованието проф. Иван Иванов говори за глобализиране на комуникацията:

„Глобализира се комуникацията. Новите технологии доведоха човечеството във века на универсалната комуникация: премахвайки разстоянията, те стават инструмент за създаване на обществата на бъдещето, които няма да имат нищо общо с който и да е модел от миналото. Най-нова и точна информация може да бъде на разположение на всеки, във всяка точка на света и обикновено в реално време, достигайки до най-отдалечените райони.” [3]

В книгата са разгледани съвременните информационно-комуникационни технологии в образованието. „Това са технологии, осъществени на базата на микропроцесорна изчислителна техника и електрони средства за информационен обмен. Те имат уникални педагогически възможности: незабавна и изключително качествена обратна връзка с ползвателите; компютърна визуализация на учебната информация,

която е несравнимо по-качествена от всички познати до сега други подобни технологии; архивно съхранение на практически неограничени по обем информационни бази данни, лек достъп и ползване; автоматизация на изчислителните процеси, ускоряване на рутинните операции както при никоя друга подобна технология; възможност за тиражиране и достъп до качествени дидактически материали на всички ученици; възможност за конструиране на образователни програми в интерактивен режим - реална индивидуализация на образованието; възможност за автоматизиран контрол (самоконтрол) на резултатите от образованието, корекция, тренировка, тестиране." [3]

В доклад на Уницеф от 4 септември 2020 г. са дадени препоръки за засилване на комуникацията, прозрачността и доверието по време на криза като пандемията от COVID-19. Комуникацията между училищата, родителите, учениците и учителите е от решаващо значение за това всички да имат ясно разбиране за това какво трябва да се направи, от кого и как. Добър подход при избора на комуникационни средства е да се направи запитване до родителите и учениците относно предпочитания от тях комуникационен канал и честотата на комуникацията. Резултатите от тези дискусии могат да бъдат използвани, за да бъдат съобразени комуникационните средства и подходи с това доколко са подходящи и релевантни и дали отговарят на очакванията на родители и ученици.

Друга важна стъпка за успешната комуникация по време на електронно обучение е да се засили използването на различни комуникационни канали. Училищата не могат да разчитат на един единствен метод на комуникации, за да достигнат до всички домове в дадено съобщение; от съществено значение е да се използват разнообразни стратегии, които да са съобразени с нуждите на семействата. Не всички родители могат да бъдат достигнати по един и същи начин или да се взаимодейства с тях по един и същи начин. Когато се взема решение коя платформа или метод да бъдат използвани, трябва да се има предвид доколко съобщението има спешен характер, както и динамиката на ситуацията. Най-важното е как да бъдат достигнати най-уязвимите семейства.

Някои стратегии, които могат да се използват, включват слените методи и средства:

- онлайн родителски срещи (Zoom, Skype и др.) ;
- телефонни разговори;
- създаване на групи в мобилните приложения (WhatsApp);
- електрона поща;
- училищния уебсайт или онлайн платформа за вазговори;
- платформи в социалните мрежи (Facebook).

Също така е важно училищата да гарантират, че всички родители и ученици, включително най-уязвимите, имат достъп до ключова информация.

Някои от съвременните методи и средства за комуникация, които могат да се използват при електронното обучение са следните:

Социални мрежи

Социалните мрежи все още преобладават в голяма част от ежедневието ни. Дългият списък от социални мрежи продължава да расте и всяка от тях продължава да привлича милиони потребители към сайтовете. Поради тази причина те са една от най-популярните форми на комуникация.

Социалните мрежи като комуникационен канал позволяват да се публикуват отворени съобщения, които да бъдат прочетени от всички, както и да се постигне ангажираност на потребителите чрез коментарите.

Тъй като съобщенията не са ограничени само до определена целева група, публикациите в социалните мрежи нямат лимит на аудиторията, която могат да достигнат.

Социални мрежи – директни съобщения

Не е необходимо социалните мрежи да бъдат изцяло публични. Почти всеки канал в социална мрежа предлага опция за директни изпращане на съобщения, като някои от тези услуги имат дори свои приложения за изпращане на съобщения, като Facebook Messenger.

Личните съобщения чрез социалните мрежи имат същия личен характер като електронната поща, но не са толкова формални.

Съобщения на момента

Докато някои форми на моментните съобщения са част от социални мрежи, като Facebook Messenger, има много различни платформи, които не са свързани със социални мрежи, като Google Hangouts и WhatsApp.

Такива съобщения са добро средство за неформални разговори и групови разговори.

Текстови съобщения чрез SMS

Имейл маркетинг

Циркулярни съобщения, адресирани до всички адресати на училището едновременно

Изпращане на съобщения по електронната поща (директен имейл)

Съобщенията по електронната поща са подобни на съобщенията през социалните мрежи, но най-общо имат по-формален характер.

Блог

Блогът дава възможност да се публикуват съобщения, новини, учебни материали или друг вид информация в интернет, които да са видими за всички.

Повечето блогове включват секция за коментари, чрез която потребителите могат да взаимодействат, което го прави ефективна платформа за комуникация.

Телефонни обаждания

Това е едно от най-често използваните средства за комуникация и в сравнение с изброените до тук е по-персонализирана форма на комуникация.

Видео чат

Тази форма на комуникация не е толкова популярна, колкото телефонното обаждане, но има своите предимства, тъй като дава възможност за визуален контакт между двете страни.

Видео маркетинг

През последните няколко години тази форма на комуникация става все по-популярна с помощта на социални канали, като YouTube, Facebook, Snapchat и Instagram.

Интернет чат в реално време

В някои уеб сайтове вече съществуват опции за чат в реално време, като те могат да бъдат много полезни, тъй като дават възможност да бъдат задавани въпроси директно в реално време без да се налага да се напуска сайта.

Виртуална реалност

Въпреки че това все още не е често срещан метод на комуникация, виртуалната реалност има потенциал да се превърне в следващата съвременна форма на комуникация.

Заключение

Ефективността на комуникацията при управлението на образованието е комплексен въпрос. Все още стои въпросът за идентифициране на методи и разработване на стратегии, чрез които тя може да се реализира успешно. Този въпрос оказва съществено влияние върху развитието на образователната институция и е в тясна връзка с успешното прилагане на образователните политики. Съвременните методи на комуникация в условията на електронно обучение са тясно свързани с принципите за

достъпност, последователност и иновативност. Основните изводи показват по безспорен начин необходимостта от целенасочено развиване на умения и компетентности за ефективна комуникация от страна на училищните директори.

ЛИТЕРАТУРА:

[1] Балкански, П., Училищен мениджмънт, София, 2001.
[2] Вацов, Св., Комуникационна политика на учебното заведение, Велико Търново, Фабер, 2001.
[3] Иванов, И., Теории за образованието, Шумен, УИ, „Епископ Константин Преславски", 2004
[4] Павлов, Д., Я. Тоцева, Педагогическа реторика, ИК „Даниела Убенова", София 2000.
[5] Янева, Р., Системи за ефективност на маркетинговата дейност в дигитална среда, Сборник от Международна научно-практическа конференция „Устойчиво развитие и социалноикономическа кохезия през xxi век – тенденции и предизвикателства", том 2, АИ Ценов, Свищов, 2021, с.385-392.
[6] Тоцева, Я., Комуникацията в образованието – вербални, визуални и виртуални технологии, Сборник с доклади от Международна научна конференция „Педагогическата комуникация: настояще и бъдеще", Издателство „Фабер", 2018, с.87-97.

Име на автор(ите): Женя Н. Георгиева
Месторабота: Община Бургас
E-mail: janeinventories@gmail.com

PRACTICUM IN APPLIED ART ABOUT SOCIALIZATION OF PEOPLE WITH PHYSICAL DISABILITIES

DELYANA I. TENEVA

ABSTRACT:*People with physical disabilities experience physical deficiency as well as number of psychological and social issues. All they lead to social isolation on the part of the disabled but also prejudices on the part of society. The latest world tendencies consider "disability" not as much a medical but a social phenomenon. According to us the efforts to tackle this issue should be focused on socialization. This study presents a research and analyzed results on the effect of applied art on disabled people's socialization.*

KEYWORDS:*people with disabilities, physical disabilities, socialization, social isolation, applied arts, practicum*

JEL: Z11

ПРАКТИКУМ ПО ПРИЛОЖНО ИЗКУСТВО ЗА СОЦИАЛИЗАЦИЯ НА ХОРА С ФИЗИЧЕСКИ УВРЕЖДАНИЯ

ДЕЛЯНА И.ТЕНЕВА

АБСТРАКТ:*Хората с физически увреждания имат физически дефицит, психологически и социални проблеми. Всички те водят до асоциализация и предубеждения в обществото. Последните световни тенденции разглеждат „увреждането" не като медицински, а като социален феномен. Според нас, усилията трябва да са в посока социализация.Докладът представя изследване и анализ на резултати, за влиянието на приложното изкуство за социализация на хора с физически увреждания.*

КЛЮЧОВИ ДУМИ:*хора с увреждания, физически увреждания, социализация, социална изолация, приложни изкуства, практикум*

JEL:*Z11*

Въведение

„Единственото увреждане в живота е лошо отношение."
Скот Хамилтън

„Всеки е гений. Но, ако се съди по способността на една риба да изкачи някое дърво, тя ще живее целия си живот смятайки, че е глупава."
Алберт Айнщайн

Докладът разглеждаработата в група по приложно изкуство, като инструмент засоциализация и ресоциализацияна хора с физически увреждания и развиване на компенсаторни механизми, взаимозаменяемост и взаимопомощ.

Представени са резултати от анкетно изследване на хора с физически увреждания, участвали в практикум по приложни изкуства. Използваниятметод е работа в група, с цел социализация на личността.

1. Какво представлява физическото увреждане?

Увреждането е „ограничение или липса (в резултат на увреждане) на способност за извършване на дейност по начина или в границите, които се считат за нормални за човешкото същество“. Терминът описва функционално ограничение или ограничениена активността, причинено от увреждане. Увреждания та са описания на нарушения във функцията на ниво човек.[7] Хората с физически увреждания имат физически дефицит т.е. загуба или аномалия на физиологична или анатомична структура или функция, онаследена, придобита призлополука, заболяване или старост, но не образуват хомогенна група.

Условно хората с физически увреждания могат да се разделят в две основни групи:

- с рождено (наследствено) физическо увреждане;
- с придобито впоследствие физическо увреждане.

2. Социализацияна хора с физически увреждания. Проблематика.

Според К. Дъркин социализацията е процес, при който хората овладяват правила за поведение, система от убеждения и отношения, които позволяват на личността да функционира ефективно като член на обществото. [9] Според него процеса на социализация има две страни: Индивидуализиране – установяване на собствена уникалност и идентичност на личността и Социално свързване – откриване на подходящи модели за обвързване, извличане на опит и функциониране в обществото. [5]

С настъпването на физическото увреждане моделът за функциониранена индивида, самоосъзнат и записан в паметта, се променя. Процесите на индивидуализиране и социално свързване се нарушават. Социалният статус се срива, поради ограничени или непреодолими фактори. Излизайки от установените като „нормални“ шаблони. Нарушените и ограниченифункции на тялото, предизвикват дисбаланс в духовното равновесие и психичното здраве на индивида.Поради невъзможно, нормално и пълноценно физическо функциониране, хората с физически увреждания изпадат в социална изолация. Процесът на психологическо нагаждане към нови условия на живот, нов модел на психо-физическо възприемане на себе си, нова самооценка.Този процес е с различна продължителност и индивидуален успех за всяка личност, това е периода на самоизолация последван от социална изолация.

В дефиниция на Световната здравна организация (СЗО) психичното здраве се дефинира като „социологично”, като се подчертава, че за това здраве е необходима „способността на зрялата личност да изгражда хармонични отношения с други лица и да участва творчески в изменението на биологичните и социални условия на заобикалящата среда” . Човек достига равнището на своето развитие благодарение на социалната среда. Социализацията е процес в който индивидът усвоява умения за живот в обществото.[11]

Хората с физически увреждания биват изолирани по два основни направления:

- непригодна обществена среда;
- игнориране от социума (предубеденост на обществото).

Като най-важен факторза изолацията на хората с физически увреждания е социалната стена, която се издига пред достъпа до интелектуални ресурси и социално включване в основния житейски поток. Обществото им вменява чувство на непълноценност заради физически дефицити на тялото, без да отчита интелектуалния потенциал. Повечето от хората попадащи в тази социална група водят изолиран живот. Произхождащите проблеми са самоизолация, депресивни състояния, паник атаки,чувство за малоценност и безпомощност, ниска самооценка, страх от оценката на социалната група без увреждания, страх от несправяне с определени действия и дейности.

3. Изкуство – дефиниция. Приложното изкуство като инструмент за социализация.

Теоретичната дефиниция на термина изкуство, може да бъде формулирана като: специфична форма на съзнание и дейност, представляваща отражение на действителността в художествени образи.Специфична страна на изкуството е естетическото отношение на човека към света, неговото художествено усвояване. [2] Изкуствата представят вътрешният свят на личността пред социума, независимо дали този свят е въображаем или свързан с реални преживявания. Изкуството като одухотвореност на тялото в крайна сметка представлява възможност, чрез живата сила на образите, да се създават нови органи и функции на тялото. [6] Това е начин на споделяне, без спорове, без директна критика.Светът бива показан така, както го вижда субекта, в целият колорит от чувства - вълнения, страхове, радост, мечти. Процесът на рисуването, създаването на обекта, лепенето и гравирането отключва механизъм на обективиране на съзнателното. Това е автокомуникация, която не може да бъде заменена от друг вид дейност. Това е автокомуникация, която не може да бъде заменена от друг вид дейност – само съзерцание, наблюдаване или колекциониране на обекти, предмети или снимки, сърфиране в интернет. В една среда на засилен информационен шум имаме нужда от филтриращите методи и техники на изкуството, които да фокусират определени смисли и блокове от емоции важни за индивида. При изкуството статичността е концентрация вътре във времето. Изкуството се опитва да го задържи и да забави с цел да акумулира повече емоция, повече съзнание, повече енергия. [12]

В своята същност, приложното изкуство е функционално, но и естетически издържано изкуство. [8] Обобщава всичко, което свързва артистичните елементи с обекти на ежедневна, битова употреба. Произведенията на приложното изкуство са част от обективната среда, която заобикаля човека и я обогатяват естетически. Художествени продукти, които имат практическо предназначение и художествената обработка, в допълнение към самото артистично изкуство.

В приложното изкуствато се използват огромен набор от техники на работа, материали. В процеса на работа се включват всички психо-физически функционалности на хомосапиенс. Чрез използване на различни материали, технологии, техники и изразни средства в приложното изкуство могат да бъдат постигнати резултати в подобряване на общата моторика, промяна в социален статус, емоционализиране и развитие на личността, културни ценности, изграждане на компенсаторни механизми, живот и рбота в група.

Изкуството може да осигури на хората единство и солидарност и да доведе до овладяване на социалните проблеми. [10]

4. Метод на работа. Работа в група – основна дидактическа форма заразвитие на социални умения на личността и социализация.

Социалните умения се формират и развиват в социална среда. Един от пътищата за това е наблюдението и научаване опита на другите. Важни са уменията на членовете на семейството, както и на близкия приятелски кръг.[1] Друг начин за формиране на умения е прекият опит на човека. Качеството на умението е функция на упражняването. Освен това след много повторения, по пътя а асоциацията, може да се усвои ново умение. Социални умения се формират чрез всички методи на обучение. Днешния свят на труда изисква работа в екип. Затова най-подходящия метод за комплексно формиране на социални умения е работа в група или т.нар. педагогическа технология - обучение в сътрудничество.[4]

Работата в група се подразделя на осем фази. [3]

1.Фази за работа в група

Фаза 1: изясняване на организационните рамкови условия

↓

Фаза 2: избор на тема за групова работа

↓

Фаза 3: структуриране на груповата тема

↓

Фаза 4: формиране на групи и разпределяне на подтемите

↓

Фаза 5: подготовка на работните материали

↓

Фаза 6: работа по темата в малки групи (екипи)

↓

Фаза 7: представяне на груповите резултати

↓

Фаза 8: обобщаване на резултатите - гарантиране

Фаза 1: Изясняване на организационните рамкови условия

Времето за провеждане на курса по приложни изкуства е с продължителност една година. Курсът се провежда два пъти седмично. Времетраенето на всяко занимание е три работни (учебни) часа по 45 минути.

Помещението, в което се провежда курса е специално организирано за групова дейност.

В средата на помещението е разположена голяма удобна маса с необходимият брой столове, разположени около нея.

Целите на курса по приложно изкуство са:

- преодоляване на стреса от физическото увреждане (придобито или наследствено), което създава чувство за непълноценност;
- създаване и усъвършенстване на комуникативни умения у обучаемите;
- способност за невербална комуникация, чрез изкуството;
- споделяне и допълване на уменията ба партньорите от групата;
- колективна работа- решаване на даден проблем чрез допълване на липсващи умения;
- осъвършенстване на съществуващи умения;
- фина моторика – развиване и усъвършенстване.

В началото на курса, в продължение на три работни (учебни) часа, е заложено време заопознавателен процес.

По време на първият цикъл от три учебни часа, се провежда опознавателна дискусия касаеща интересите на обучаемите, тяхната мотивация, техните настоящи умения, желания, физически възможности и очаквания.

По време на вторияцикъл от три учебни часа се представя предложение на програма за обучение, провежда се разговор с курсистите за техните интереси, предпочитания,

възможности. Този подход на съвместно създаване на Програма за обучение с участниците мотивира за творчество, активност и дейно участие. Колкото по-голяма е вътрешната мотивация на обучаемите, толкова по-сигурен е успехът на груповата работа.

Фаза 2: Избор на тема за груповата работа

Почти всяка тема изисква определени предварителни знания – те са изходна предпоставка за работа по темата. Под изходни предпоставки се разбират всички онези знания, умения, готовност, схващания и интереси, с които участникът влиза в учебния час и с чиято помощ могат да се постигнат други цели на преподаването и ученето. Тези предварителни знания могат да включват усвоените в часовете съдържания или могат да са умения, придобити извън обучението – в "живота", т.е. опит от ежедневието.

Избраните теми за групова работа в практикума са :

- Рисуване върху стъкло;
- Плъстарство;
- Декоративни пана;
- Работа с текстил и изработка на кукли;
- Тематично традиционни изделия – мартеници, коледни и великденски сувенири, ден на жената, любовта и други празници.

Фаза 3: Структуриране на груповата тема

Темата трябва да се формулира прецизно и целите, които трябва да се постигнат чрез тази групова, трябва да се заявят ясно. Изборът на определена тема се нуждае от известно насочване от страна на преподавателя и от съгласието на обучаемите.

Според разработваната тема и резултата се различават три варианта на групова работа:

- Групова работа по една и съща тема, която цели еднакви резултати;
- Групова работа по една и съща тема, която цели различни резултати;
- Групова работа по диференцирана тема, която цели различни резултати.

Основно е прилаган втория вид групова работа.

Фаза 4: Формиране на групи и разпределяне на подтемите

При формирането на групи трябва да се избере подход, който да стои между свободното и наложеното отвън групиране.

Групите за работа на хората с физически увреждание е най удачно да се формират според възможности и интереси. Целта чрез формирането на групите е да се постигне допълване и комбинация на възможности, обмен на опит и идеи.

Фаза 5: Подготовка на работни материали

Работните материали по различните теми се подбират и обезпечават от ръководителя на курса с предпочитание към естествени и природни материали. При това трябва да се внимава работните материалида не са твърде обемисти. Предлага се възможност курсистите да допринасят с материали по свой избор.

Фаза 6: Работа по темата в малки групи

В тази фаза започва същинската групова работа на обучаемите. Преподавателят раздава писмените работни указания и правилата на играта при груповата работа. Тези материали трябва да са съобразени с духовните и езикови възможности на обучаемите, да са разбираемо и кратко формулирани. Според тренираността на обучаемите за групова работа и в зависимост от комплексността на задачата, работното указание може да съдържа указания или помощ за решаването й и инструктаж. Задължително ръководителят прави кратка демонстрация на метода на работа с материала и технологията.

В тази фаза обучаемите са в центъра на събитията в учебния час. Преподавателят трябва да помага и да дава консултации само при нужда от такива, т.е. ако бъде помолен

за помощ, в тази фаза той все още не трябва да коригира работата на обучаемите или да ги улеснява. Преподавателят трябва да приема работата на групите, като при случай ги насочва към друга идея или аспект. Самата групова работа е и остава продукт на дейността на групата.

Фаза 7: Представяне на груповите резултати

Представянето на груповите резултати и гарантирането им от преподавателя са от решаващо значение за ефективността на груповата работа.

Различните начини на представяне зависят от методическите познания на обучаемите, от темата на груповата работа, но и от времето за работа по дадена задача / проблем. Резултатът от работата в група по една и съща тема с различен резултат се представя под формата на конферанс. Всички изделия се подреждат на изложбена площ и се обсъждат по зададени критерии.

Фаза 8: Обобщаване на резултатите – гарантиране

Ръководителят обобщава избора на всяка група, положителни и слаби страни на изделията, препоръки, поощрява напредъка.

5. Анализ на резултати от изследване работа в група по приложни изкуства на хора с физически увреждания.

В анкетното проучване участват 5 жени на възраст от 45 до75 години със следните узреждания:

- Неврофиброза на десен крак;
- Тромбофлебит на дълбоките съдове на долни крайници и дискова херния на Л1 и Л2;
- Мозъчен инсулт със засягане на крайници;
- Коксартроза от луксация.

80% от анкетираните декларират предпочитание към работа в група с приложни изкуства. Полезността от работата в група в практикума по приложни изкуства се ранжира по следния начин:

- Придобих опит и знания – 100% или 5 участника;
- Влязох в нова среда – 80% или 4 участника;
- Открих с какво мога да съм полезен – 80% или 4 участника;
- Взаимодействие с други хора – 80% или 4 участника;
- Нова социална роля и опит – 60% или 3 участника;
- Опит за работа в група – 40% или 2 участника.

Всички участници категорично много ценят придобития опит и знания, разширяване на социалните умения и компетентности, среда и удовлетворяването на основни човешки ценности – взаимодействие и полезност за другите.

Отговорите на въпрос **3 Какво разви у вас приложното изкуство и в каква степен** са категорични, че много са развити на първо място Културни ценности – 80% и по 30% всички останали - хармонично развитие, нови традиции и обичаи, разнообразие, отношение към света, работа в интернет.

Работата в група по приложни изкуства обогатява курсистите като човек в следния порядък:

- 80% сочат да /много/ самочувствие, развитие на личността, потребност да съм полезен, намерих нови приятели;
- 60% ценят развитието на вътрешна активност;
- 40% сочат потребност от самооценка и гражданска активност, стимул да творя и радвам хората, полезна дейност за мен и другите;
- 20% имат развитие на жизнения цикъл.

Резултатите от отговорите на въпрос **5 Как се промени социалният ви статут? с**а следните.

- 80% сочат, че са развили самостоятелна дейност за личността, семейство и приятели;

a) 60% общуват с по-широк кръг социални групи и са получили реализация в обществената дейност;

b) 20% са получили обществена признателност;

c) Нито един участник обаче не е развил връзки с медии, държавни и обществени организации.

Отговорите на въпрос **6 Дейностите в практикума по приложно изкуство подобриха ли в някаква степен вашата сръчност (обща моторика)?** са изцяло утвърдителни и се ранжират по следния начин:

- 100% са подобрили Пространствената ориентация (точност на прецизните движения) - свързване, връзване, преплитане;

- 80 % **Координацията на мускулни групи** – подаване, хващане, **Координацията на системата „око-ръка"** – вдяване, нанизване, шиене, оцветяване;

- 40% **Телесната представа** (подобряване на позата и контрола на тялото) – позициониране на предмети и детайли;

- 20% **Общ мускулен тонус.**

Интересни и впечатляващо вълнуващи усещания споделят участниците в курса в отговор на въпрос **7 Какво най-вече беше курса по приложни изкуства за Вас и с какво промени живота ви?** Могат да се посочат следните общи насоки:

- Курсът беше промяна. Помогна да насоча мислите да създавам, да творя и радвам околните с моите творби.Подтиснатостта, която чувствах преди курса постепенно отмина благодарение на работата в малка група и убедеността чрез ръководителя, че можеш да създадеш нещо красиво и уникално. Очаквах с нетърпение всеки нов час, а докато творя съм винаги спокойна. Приложните изкуства помогнаха да изляза от периода на депресивни състояния.Подобрих самочувствието, станах по-отворена към хора. Станах по-отговорна към близките си, придобих нови полезни познания;

- Придобих самочувствие в общуването и способностите си;

- Интересно и полезно. В работата в група по приложни изкуства открих с какво мога да съм полезна и това стана мое хоби. Направи живота ми по-смислен;

- Открих света на приложните изкуства, старите занаяти, уменията на майките ни пречупени през новите технологии. Материали и приложениня. Създадах умения, които продължавам да ползвам. Създавам социални контакти и желая да съм полазна на хората около мен. Психически спокойна и устойчива съм в резултат на това.

Заключение

Горепосочените изявления на участниците в практикума красноречиво потвърждават полезността на работата в група на хора с физически увреждания по приложни изкуства.

Резултатите от анкетното проучване категорично потвърждават хипотезата на изследването за ролята на работата в група на хора с физически увреждания по приложни изкуства за социализацията на личността, за развитие на личността, развиване на компенсаторни механизми, за подобряване на общата моторика.

ЛИТЕРАТУРА:

[1] Ангелов, Б. Изкуство и социализация на личността. БАН, София, 1984.

[2] Евтимов, И., Изкуство и социализация на личността. Въведение в науките за човека. http://www.zapsihologa.com/2013/01/blog-post_3948.html

[3] Йозеф Афф, Икономическа дидактика, Г., 1998, с.199т.1

[4] Полат, Е.С., Новые педагогические и информационные технологии в системе образования, М., 1999.
[5] Рашкова, Л., Socialization of the personality and social adaptation factors.Socio Brains, ISSUE 57, MAY 2019, 26-32(с.27), http://sociobrains.com/MANUAL_DIR/SocioBrains/Issue%2057,%20May%202019/Lora%20Rashkova%2057,%202019.pdf
[6] Цанев, П., Съвременното изкуство и идеята за визуалното безсмъртие. Философски алтернативи – 4/2017, София (1992), с.19
[7] Министерство на образованието. (2 11 2021 г.). https://www.mh.government.bg/bg/politiki/strategii-i-kontseptsii/strategii/nacionalna-strategiya-za-psihichno-zdrave-na-grazhdani
[8] Уикипедия, Приложно изкуство, https://bg.wikipedia.org/wiki/Приложно_изкуство
[9] Durkin, K.,Developmental social psychology from infancy to old age. Published:Cambridge, MassachusettsBlackwell, (1995)
[10] Sharma, S., Socialization Through Art Appreciation in Students, Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ), Vol – VI, Issue – II, FEBRUARY 2019, (42-43), P. No. 42, http://www.aiirjournal.com/uploads/Articles/2019/02/3610_13.%20Sudhir%20Sharma.pdf
[11] © United Nations, 2003-04. Department of Economic and Social Affairs. Division for Social Policy and Development The United Nations and Disabled Persons -The First Fifty Years.Chapter II. What is a disability? https://www.un.org/esa/socdev/enable/dis50y10.htm (08.05.2022)
[12] https://izkustvobg.wordpress.com/2014/03/15/%D0%BF%D0%B5%D1%82%D0%B5%D1%80-%D1%86%D0%B0%D0%BD%D0%B5%D0%B2-%D0%B8%D0%B7%D0%BA%D1%83%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE%D1%82%D0%BE-%D0%B5-%D0%BD%D0%B5%D0%B8%D0%B7%D1%87%D0%B5%D1%80%D0%BF%D0%B0%D0%B5%D0%BC/

Име на автор(ите): Деляна Илиева Тенева
Месторабота: „Метал“ ЕАД
E-mail: delyana_1@abv.bg

EUROPEAN EDUCATIONAL PROGRAMS - EDUCATIONAL INTEGRATION THROUGH PROJECTS IN MODERN ORGANIZATIONS

PLAMENA D. NEDELCHEVA

ABSTRACT: *In the context of the knowledge economy, the capability of human resources becomes a factor for the competitiveness of modern organizations. Educational integration and European educational practices guarantee modernization of organizations and mobility of education. Knowledge of the educational programs of the European Union and European educational practices is a prerequisite for their use and successful application in our country.*

KEYWORDS: *projects, education, integration, sustainable growth, European educational programs*

JEL: I22, I24, I28

ЕВРОПЕЙСКИ ОБРАЗОВАТЕЛНИ ПРОГРАМИ - ОБРАЗОВАТЕЛНА ИНТЕГРАЦИЯ ЧРЕЗ ПРОЕКТИ В СЪВРЕМЕННИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ

ПЛАМЕНА Д. НЕДЕЛЧЕВА

АБСТРАКТ: *В контекста на икономиката на знанието способността на човешките ресурси се превръща в фактор за конкурентоспособността на съвременните организации. Образователната интеграция и европейските образователни практики гарантират модернизация на оранизациите и мобилност на образованието. Познаването на образователните програми на Европейския съюз и европейските образователни практики е предпоставка за използването и успешното им прилагане у нас.*

КЛЮЧОВИ ДУМИ: *проекти, образование, интеграция, устойчив растеж, Европейски образователни програми*

JEL: *I22, I24, I28*

Присъединяването на Република България към Европейския съюз създаде не само необходимост, но и задължение за изравняване на основните изисквания и основи на всички дейности. Това е особено вярно в областта на образованието. България изостава по отношение на грамотност, брой ученици и качествено образование според последни данни. В този контекст е особено важно да се развиват и използват всички европейски преподавателски практики в различни аспекти на нашето образование, особено във висшето образование.

През 2013 г. в Европа е имало повече от 4500 университета с около 19 милиона студенти и около 2 милиона служители, според независими източници. Интересно е да се направят прилики между нашата страна и висшето образование в Европа. България е една от страните с рекорден брой университети по население. Това показва сравнителен анализ на Българския съюз на учените, публикуван в доклада за 1998-2001 г. През 1999/2000 г. в Япония има 41 и 47 университета. В същото време Австрия има сравнително подобно население от 8,18 милиона и студенти от 241 000, но е с 13 университета и 6 художествени университета. Средният брой на студентите в австрийските университети е 12,7 000, а в България – около 6 000. На всеки 200 000

жители на България се пада един университет на всеки 430 000 в Австрия. 90 университета, 3 национални института и 14 висши училища обхващат над 2 млн. души, студенти във Франция. В Испания има 43 държавни университета, 3 частни и 4 католически с общо 1 684 000 студенти. В Германия по последни данни има 443 висши учебни заведения и над 15 800 специалности. Голяма част от тях са модерни, иновативни и следва нуждите на бизнеса. Според статистиката броят на студентите в България се е увеличил от 151 000 през 1990 г. до 232 245 през 2000 г. Въпреки това делът на студентите в общия брой студенти е подобен на този в Европа. Приемът трябва да се съобразява само с университетските способности, твърдят учени.

Във времето, в което живеем има достатъчен брой университети, но има различни проблеми, които са предпоставки за необходимостта от промяна:

– Учебната програма не се актуализира веднага;

– Няма достатъчно млади хора, които постъпват в колеж или колеж след завършване;

– Броят на студентите, които са учили в университет, е сравнително малък сред работещото население;

– В много случаи липсват инструменти за управление.

Поради това има нужда от реформа на висшето образование, насочена към научни изследвания и методи в подкрепа на неговата модернизация.

Общата цел за изграждане на силен Европейски съюз също изисква обща платформа и програма за всички дейности. В съответствие с тази идея са необходими и съвместни програми за обучение и образование. Какво изисква това? Подготовката на всички нови членове на съвременното общество започва с предизвикателствата на бъдещото развитие в този променящ се модел на реалността. Европейската комисия разработва стратегии за развитие на образователни процеси преди разработването на образователни програми. Такава например е „Европа 2020“, насочена към преодоляване на кризата и подготовка на икономиката на ЕС за следващото десетилетие. Растежът следва да е интелигентен, устойчив, изчерпателен и най-вече приобщаващ, а ползите от растежа да достигат европейските образователни практики и да използват образователните програми на Европейския съюз, изброени по-долу.

„Сократ“ [2] (Socrates) е програма за образователно сътрудничество на Европейския съюз, стартирана на 14 март 1995 г. Тя има за цел да развие европейското сътрудничество и да подобри качеството на образованието в цяла Европа чрез трансгранични партньорства. По този начин програмата подпомага развитието на човешките ресурси в Европа и чрез образованието полага основата за модерно хуманитарно общество, в което всички граждани на общността могат да участват пълноценно и активно. До края на 1999 г. програмата се наричаше „Сократ” и в нея участваха приблизително 500 000 студенти и повече от 10 000 образователни институции от всички страни-членки на Европейския съюз и държави-членки на програмата. Република България е член на „Сократ“ от април 1999 г.

„Сократ” се занимава със сътрудничество във всички области на образованието, което има различни форми: мобилност, организиране на общи проекти, създаване на европейски мрежи, водене на проучвания и сравнителни анализи. Всъщност „Сократ“ насърчава научни изследвания, чиракуване, стажове или курсове за обучение в други страни. Основното правило е да се финансират дейности, базирани на международни партньорства от европейска страна. Програмата „Сократ” е отворена за всички членове на образователната общност (ученици, учители, помощни, ръководни и образователни ръководители, образователни институции от всякакъв вид). Програма „Сократ” обединява осем основни дейности: Коменски – училищно образование; Еразъм – висше образование; Грюндвиг – образование за възрастни и образователни пътеки; Лингва –

изучаване на европейските езици; Минерва – информационни и комуникационни технологии в Образованието; Наблюдение и иновации в образователните системи и политики; Общи дейности с други европейски програма; Допълнителни мерки.

С резолюция на Европейския парламент и Съвета на министрите от 24 януари 2000 г. програмата Сократ продължава във Фаза II Сократ II от 1 януари 2000 г. до 31 декември 2006 г. В програма „Сократ" участват следните страни: 25-те страни от ЕС: Австрия, Белгия, Дания, Финландия, Германия, Гърция, Ирландия, Италия, Испания, Люксембург, Латвия, Литва, Естония, Великобритания, Швеция, Холандия, Португалия, Чехия, Унгария, Полша, Словакия, Словения, Кипър и Малта; 3-те страни, участващи в Европейската свободна зона за търговия: Исландия, Лихтенщайн и Норвегия; 3-те асоциирани държави: България, Румъния и Турция.

Република България е член на програма Сократ от април 1999 г. Наследник на програма Сократ е Програмата за учене през целия живот (2007-2013). (Програма за учене през целия живот-Lifelong Learning Programme - LLP) Тази програма е наследник на Сократ, Леонардо да Винчи и електронното обучение. Тяхната стандартизация позволява по-добра координация между различни области на поведение и тясно свързани, по-стройни, по-ефективни поведенчески модели. Програми за учене през целия живот, подкрепени от различни програми (Коменски, Еразъм, Леонардо да Винчи, Грундвиг, Жан Моне) и основно хоризонтално обучение с дейности, свързани с учене от детството до старостта във всички възможни условия на живот и инициатива.

- *Цели на програмата:*

– Допринасяне за развитието на Европейската общност като прогресивно „общество на знанието".
– Насърчаване на синергията и сътрудничеството между системите за образование и обучение на Европейската общност, за да се превърне в глобален модел за подражание на качеството.
– Това допринася за развитието на качествено учене през целия живот и насърчава висока производителност, изобретателност и европейски аспекти в системите и практиките в тази област.
– Подкрепа за създаването на Европейски регион на учене през целия живот;
– Да подобри качеството, привлекателността и достъпа до възможностите за учене през целия живот в държавите-членки.
– Укрепване на приноса на ученето през целия живот към социалното сближаване, активното гражданство, междукултурната комуникация, равенството между половете и саморазвитието. насърчава креативността, конкурентоспособността и предприемачеството.
– помага за повишаване на участието на хора от всички възрасти в учене през целия живот, включително програми за хората в нужда и неравностойно положение, независимо от социалния произход.
– Да насърчава изучаването на езици и поддържането на езиковото разнообразие.
– В подпомага развитието на напреднали съдържание, педагогика и практики учене през целия живот, базирани на информационните технологии.
– Насърчаване на чувството за европейска културна идентичност, основано на разбирането и зачитането на правата на човека и демокрацията, и насърчаване на толерантността и уважението към другите хора и култура. насърчава сътрудничеството за осигуряване на високо качество във всички области на образованието и обучението в Европа.

- Насърчаване на използването на нови продукти и практики и обмена на превъзходни практики в областите, обхванати от програмите за учене през целия живот, за подобряване на качеството на образованието и обучението.

- *Дейности:*

- Подпомага мобилността на хора в учене през целия живот.
- Двустранни и многостранни партньорства с една или повече страни.
- В многостранен проект е специално насочена към насърчаване на качеството на системите за образование и обучение чрез международен трансфер на иновации.
- Едностранни и национални проекта.
- Многостранни проекта и мрежи.
- Референции, включително политики и системен мониторинг и анализ в областта на ученето през целия живот, статистически изследвания, анализи и индикатори, мерки за прозрачност и осведоменост за квалификациите и предишното обучение и мерки за осигуряване на качество. Редовен преглед и подновяване на материалите;
- Финансиране за подпомагане на специфични оперативни и административни разходи за организации, работещи в областта, обхваната от Програмата за учене през целия живот.
- Друго инициативи за постигане на целите на програмата.

Участници по програмата са ученици, студенти, стажанти и дипломанти; учители, обучители и друг персонал, участващи в различни аспекти на ученето през целия живот; търсещи работа; институции и организации, които предоставят възможности в рамките на рамкови програми или подпрограми за учене през целия живот; души и институции, отговорни на местно, регионално и национално ниво за системи и политики, които засягат всички аспекти на ученето през целия живот; компании, социални партньори и техните организации на всички нива, включително Търговската камара; образователни институции, които предоставят насоки, съвети и информация за всички аспекти на ученето през целия живот; асоциации, активни в областта на ученето през целия живот, включително асоциации на ученици, обучители, ученици, учители и родители; изследователски център 1085-1094 г., както и Центрове и организации, занимаващи се с въпросите на ученето през целия живот; организации с нестопанска цел, доброволни, неправителствени организации.

- *Подпрограми:*

- Коменски (Общо образование) се занимава с образователни потребности от предучилищна и училищна възраст до нива на средно образование и институциите и организациите, отговорни за тях.
- Еразъм (Университет) се занимава с образователните нужди на студентите в университетите и институциите за професионално обучение, както и институциите и организациите, които позволяват или контролират такова обучение и подготовка, независимо от степен или степен, включително докторска степен.
- Леонардо да Винчи (ранно и текущо професионално обучение) е насочено към образователните нужди на институциите за професионално обучение и учащите от институции и организации, отговорни или позволяващи такова обучение или подготовка.
- Grundtvig (Образование за възрастни) се занимава с образователни нужди във всички други форми на образование за възрастни, както и институции и организации, които позволяват или предоставят такова образование.
- Хоризонтална програма с четири основни дейности: учене през целия живот, изучаване на езици, информационни технологии, политическо сътрудничество и иновации в разпространението и обмена на добри практики.

– Жан Моне подкрепя дейности, свързани с европейската интеграция. Подпрограмата се състои от три основни дейности: програмни дейности, безвъзмездни средства за институции, работещи в областта на европейската интеграция, и европейски институции и асоциации, работещи в областта на образованието.

„Еразмус Мундус" [3] (Erasmus Mundus) на Европейската комисия е програма за сътрудничество и мобилност във висшето образование. Програмата е кръстена на холандския философ Дезидерий Еразъм от Ротердам, известен като противник на догматизма. Основната и цел е да насърчава висшето образование в Европа, да разширява и подобрява възможностите за кариера на студентите и да насърчава междукултурното разбирателство чрез сътрудничество с трети страни, както и подобряване на качеството на висшето образование в Европа; популяризиране на Европейския съюз като изключителен изследователски център в областта на образованието по целия свят; насърчаване на междукултурното разбирателство чрез сътрудничество с трети страни и развитието на трети страни в сектора на висшето образование. Програмата е насочена към висши учебни заведения, студенти, получили първа степен на образование, учени и професионалисти, които преподават или правят изследвания, персонала, който директно участва във висшето образование, други обществени или частни организации, които са активни в областта на висшето образование. Програмата е отворена за: държавите членки; страните кандидатки; страните от Европейската асоциация за свободна търговия (Норвегия, Исландия, Лихтенщайн); всички останали страни (трети страни).

Програма „Еразъм+" цели не само подобряване на уменията и пригодността за заетост, но и модернизиране на образованието, обучението и работата с младежта. Еразъм + дава възможност на повече от 4 милиона европейци да учат и да работят доброволно в чужбина. Подкрепят се и националните усилия за модернизиране на системите за образование, обучение и младеж. В спортният сектор подкрепя проекти за популярни спортове и предизвикателства като уреждане на мачове, допинг, насилие и расизъм. „Еразъм +" обединява седем съществуващи програми на ЕС в областта на общото, професионалното обучение и младежта, предоставяйки подкрепа за първи път в областта на спорта. В резултат на това Еразъм+ увеличава възможностите за сътрудничество между дисциплините образование, обучение, младеж и спорт. Освен това опростените правила улесняват набирането на средства от предишните програми.

Таблица № 1.

Програма „Еразъм +"

В Програма „Еразъм +" 2 милиона студенти ще могат да учат или да преминат обучение в чужбина, като са предвидени и 450 000 стажа
650 000 студенти и обучаващи се в системата за професионално обучение получават стипендии за обучение, обучение или работа в чужбина.
800 000 учители, университетски преподаватели, обучители, педагози и млади специалисти могат да преподават и учат в чужбина.
200 000 магистри, които са завършили цялата магистърска програма в чужбина, имат право на гаранция за заем.
Повече от 500 000 млади хора имат възможност да участват в доброволчески дейности в чужбина и програми за младежки обмен.
Над 25 000 студенти, получават съвместни стипендии за магистърска степен с обучение в поне два чуждестранни университета.
125 000 училища, институции за професионално обучение, университети, институции за обучение на възрастни, младежки организации и бизнес финансират създаването на 25 000 „стратегически партньорства" за насърчаване на обмена на опит и контакта с пазара на труда.

3500 образователни институции и бизнес ще бъдат подпомогнати за създаването на повече от 300„Съюзи на знания“ и „Съюзи за секторни умения“ за подобряване на пригодността за заетост за насърчаване на иновациите и предприемачеството.
600 партньорства в областта на спорта, този брой събития с нестопанска цел се популяризират в Европа

• *Специфичните цели на програмата в областта на образованието и обучението:*

–Подобряване на нивото на ключови способности и умения по отношение на уместността е сплотено, особено чрез увеличаване на възможностите за образователна мобилност и засилване на сътрудничеството между общия и професионалния свят и бизнеса.

–Поддържане на работна сила за развитието на обществото. Подобряване на качеството и интернационализацията на иновациите и интернационализацията на институциите за образование и обучение, особено чрез укрепване на трансграничното сътрудничество между доставчиците на образователни услуги и заинтересованите страни.

–В европейската сфера на ученето през целия живот, особено чрез средства за засилване на политическото сътрудничество, повишаване на прозрачността на ЕС и осведоменост и разпространение, за подкрепа на политическата реформа и модернизацията на системите за образование и обучение на национално ниво. Добра практика за повишаване на осведомеността.

–Укрепване на международното измерение на образованието и обучението чрез сътрудничество между образователните институции в участващите и партньорските страни.

–Правене на европейските образователни институции по-привлекателни в сектора на висшето образование, в областта на професионалното обучение и в подкрепа на европейското чуждо поведение.

–Усвояване на чужд език, езиково разнообразие и подобрено разбиране на различните култури.

• *Специфичните цели в областта на младежта са свързани с:*

–Повишаване нивото на ключови способности и умения на младите хора, включително тези с малко възможности, както и участие в европейския демократичен живот на пазара на труда, активно гражданство, междукултурен диалог, социално включване и солидарност. Идеята е за да се улеснява.

–Подобряване на качеството на младежката работа, особено чрез развитие на сътрудничество между европейските младежки организации и/или други заинтересовани страни.

–Допълване на политическите реформи на местно, регионално и национално ниво, разработване на теоретични и практически ориентирани политики за младежта и подкрепа на признаването на неформалното и самостоятелното обучение.

–Разширяването на международното измерение на младежката дейност и ролята на младежките работници и организации като структура за подкрепа и допълване на външните действия на Европейския съюз.

–Държави-участници в програмата са страните членки на Европейския съюз, Лихтенщайн, Исландия, Норвегия, Швейцария, Република Македония и Турция.

Програмата „Жан Моне” [4, 5] има за цел да стимулира образованието, научните изследвания и вниманието в областта на образованието за европейска интеграция на ниво висши учебни заведения в и извън Европейската общност. Изучаването на европейската интеграция се определя като анализ на формирането и развитието на Европейската общност и Европейския съюз във всички аспекти. Те се отнасят както до вътрешните, така и до външните аспекти на европейската интеграция. Тя включва ролята

на Европейския съюз в диалога между хората и културата, както и ролята и признаването на Европейския съюз в света. Стартирана през 1989 г., като програмата вече е в действие в 72 страни по света. Между 1990 г. и 2011 г. „планът” – програмата на „Жан Моне” помогна за стартирането на около 3700 проекта в областта на европейската интеграция, включително 165 европейски центъра за върхови постижения и 2139 постоянни курса и европейски модули. От 2007 г. програмата „Жан Моне” е част от нова програма за учене през целия живот от 2007 до 2013 г.

„Темпус“ [6] подкрепя модернизирането на висшето образование в страни партньори от ЕС, които са географски близки една до друга, и насърчава сътрудничеството между ЕС и партньорските университети. Съвместните проекти могат да разработват, модернизират и прилагат нови учебни програми, методи или материали, да насърчават култура на осигуряване на качеството и да модернизират работата и управлението на университета. Партньорствата включват предимно университети, но също така компании, министерства, неправителствени организации и други висши учебни заведения в ЕС и страните партньори.

Програмата „Темпус“ първоначално е обхванала периода от 2007 г. до 2013 г., така и до наши дни /2022/. Общата цел на програмата е да насърчи сътрудничеството в областта на висшето образование между страните членки на Европейския съюз и съседните страни. По-специално, тази програма ще спомогне за насърчаване на доброволното сближаване на Лисабонската стратегия и резултатите на ЕС във висшето образование в резултат на процеса от Болоня.

Програмата „Темпус“ насърчава многостранното сътрудничество между висшите учебни заведения и организации в страните членки на ЕС и партньорските страни, като подчертава необходимостта от реформа и модернизация на висшето образование. Проектите на национално ниво се фокусират върху националните приоритети в тесен диалог между делегациите на ЕК и ЕС, т. н. власти на страните партньори.

Двете основни средства за сътрудничество с предложението на „Темпус” (Tempus) са съвместни проекти, проекти отдолу нагоре за модернизация и реформа на институционално (университетско) ниво.

Програмата „Леонардо да Винчи“ [7] стартира през 1995 г. Три години по-късно Пол ван Бутенен съобщава за злоупотреба със средства за програмата. След това е създаден по-широк втори клон (Leonardo II), който се фокусира върху уменията на младите хора и възможностите за заетост. От 21 000 проекта, финансирани през тази фаза, 19 000 са проекти за мобилност, които подкрепят 3670 души. Бюджетът е малко под 1,5 милиона евро. Следващия етап на програма стартира през 2007 г. и приключва през 2013 г. Участниците са хора, които работят за институции, които искат да започнат проекти за мобилност, партньорства, преместване и иновации.

Целите са: да направи професионалното обучение по-привлекателно за младите хора; да даде нови умения, знания и квалификации; подобряване на качеството на образователните програми; повишаване на конкурентоспособността на европейския пазар на труда; подобряване на качеството и гъвкавостта на ранното и текущото професионално обучение и увеличаване на броя на работните места в предприятието с най-малко 80 000 годишно до края на програмата; подобряване на качеството и обхвата на сътрудничество с институции и организации, които предоставят възможности за обучение, компании, социални партньори и компетентни органи в цяла Европа; развитие на иновативни практики в областта на професионалното обучение и подкрепа за пренасянето им от участващи страни в други страни и др.

Сред целевите групи по тази програма са хора с професионално образование от всички нива; хора на пазара на труда; институции и организации, които предоставят възможности за обучение в приоритетните области на програмата Леонардо да Винчи;

учители, обучители и друг персонал в тези организации; сдружение на ученици, родители и учители в областта на професионалното обучение; университети, организации с нестопанска цел, доброволчески организации, НПО и др..

Програмата „Грюндвиг" [8] е основана от Европейския съюз през 2000 г по програма Сократ (заменена от Програмата за учене през целия живот през 2007 г.). Предназначена е за всички възрастови групи, които искат да подобрят своите умения и квалификация. Чрез индивидуална и групова мобилност предлагаме възможност за участие в европейски образователни проекти. Основната цел на тази програма е да даде възможност на възрастните хора в Европа да разширят своите знания и умения чрез участие в европейски индивидуални или групови проекти, както и на тези, които нямат основна квалификация или са се отказали от образование. И да подкрепя система за придобиване на знания, необходими за придобиване. По този начин участниците придобиват общи познания за образованието на възрастни в Европа и подобряват своите образователни / коучинг / консултиране / управленски умения чрез предоставяне на експертиза, в зависимост от целта на посещението, и/или се насърчава да подкрепя работата на приемащата организация Образование, управление или други свързани дейности в областта. Тази програма е предназначена за настоящи и бъдещи учители и други служители в областта на образованието за възрастни.

Целите на програмата са да отговори на предизвикателствата на застаряващата Европа; да се даде възможност на възрастните учащи се да разширят своите знания и умения; да се подобри качеството и достъпа до мобилност за учащите и тези, които участват в образованието за възрастни, достигайки 7000 мобилност в Европа; насърчаване на сътрудничеството на европейско ниво в областта на образованието за възрастни, особено между организации, които предоставят образование за възрастни и др.

Секторна програма „Грюндвиг" е отворена към:

–Абсолютно всички организации, работещи в сферата на образованието за възрастни. Видът на тези организации се различава значително в различни страни и в големи сектори на образованието за възрастни; организации, принадлежащи към сферата, качествено на формалното образование: като например средните училища и висши учебни заведения, които организират курсове за възрастни, желаещи да се сдобият с диплома за основно /средно/ висше образование (каквито са например средните общообразователни училища за възрастни, общински училища за възрастни, вечерните училища и т.н.);

–Организации, принадлежащи към сферата на неформалното образование: това биха могли да бъдат „участници" от различен вид и с различен статут, като например училища за възрастни, асоциации, организации с идеална цел, инициативи, финансирани от местната общност и т.н. н., които предлагат възможности за образование, което не е част от одобрена учебна програма на регионално и национално ниво;

–В тази областна секторна програма „Грюндвиг" работи сравнително неравномерно за вашите условия, които се променят постоянно, за които е характерно постоянно увеличение на броя на организациите, които предлагат неформално образование. Тази група се простира от предприятията в частния сектор, за които образователните схеми представляват част от „корпоративна отговорност", до болници и затвори, които разполагат с учебни условия и материали, като цел е да се даде възможност за обучение за „наваксат пропуснатото";

–Информационно образование и „други образователни насоки": този вид дейности също се включват в секторната програма „Грюндвиг". „Информалното образование" протича без предварително създаден план, извън рамките на „нормалната" или „конвенционалната" образователна среда. Към този вид образование спада обучението с

връстници, ученето в семейна среда, доброволен труд и т.н. „Самообучението” или „автономното обучение” може да се включи в тази категория, въпреки че може да протича както индивидуално, така и в рамките на дадена организация.

Програма „Коменски” [8] е секторна образователна програма, финансирана от Европейския съюз. Целта му е да помогне на младите хора да разберат многообразието на европейските култури и да научат езици и европейски ценности. Той е част от проект за учене през целия живот и е предназначен за предучилищни и университетски институции. Името идва от чешкия мислител и педагог Ян Амос Коменски. В програмата могат да участват всички, работещи в основното и средното образование: ученици, учители, родителски сдружения, неправителствени организации, ръководители, административен персонал. „Коменски” се състои от няколко основни дейности, всяка от които предлага различни възможности за подобряване на качеството на образованието и подкрепа за изучаването на езици и мобилността.

Програмата има следните области на действие: основните проблеми на "мотивацията за учене" и придобиването на умения за учене; владеене на чужд език; подобряване на грамотността; подкрепа на предприемачеството; насърчаване на творчеството и иновациите; дигитално образование; социално-икономически дефицит и намаляване на преждевременното отпадане; повишено участие в спортни събития.

Сред целите й са подобряване на мобилността на студенти и преподаватели в учебни заведения на територията на ЕС; подобряване на образователни умения и качеството на управлението на училищата; подкрепа за международно сътрудничество в средното образование и обмяна на опит между образователни институции и служители; насърчаване на добрите образователни практики и разпространението на иновации в училищното управление; насърчаване на иновациите в педагогическите методи и инструменти; насърчаване на равните възможности във всички аспекти на образованието; насърчаване на използването на информационни и комуникационни технологии и квалифициране на вторичен персонал в индустрията и др.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Европейските образователни програми трябва да се използват за повишаване на ефективността на образованието и постигане на целите на образователната интеграция. Преходът към икономика, основана на знания, умения и технологии, е от решаващо значение за България. Образователната интеграция и европейските образователни практики гарантират модернизация на оранизациите и мобилност на образованието. Познаването на образователните програми на Европейския съюз и европейските образователни практики е предпоставка за използването и успешното им прилагане у нас.

ЛИТЕРАТУРА:

[1] https://www.mon.bg/
[2] http://old.europe.bg/htmls/page.php?category=104&id=5466
[3] http://old.hrdc.bg/fce/001/html/001_0136__.html
[4] https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/history-eu/eu-pioneers/jean-monnet_bg
[5] https://www.cde.ual.es/en/jean-monnet-actions-in-the-field-of-higher-education-centres-of-excellence/
[6] https://mocotms.info/portfolio-items/tempus-ukraine/
[7] http://old.hrdc.bg/fce/001/html/001_0105_3_.html
[8] https://issuu.com/lafrikanov/docs/compendium_grundtvig_2013

Име на автор(ите): Пламена Д. Неделчева
Месторабота: докторант в Шуменски университет „Епископ Константин Преславски”,
E-mail: plamena_nedelcheva12@abv.bg

DIGITAL TECHNOLOGIES IN MODERN EDUCATION

POLINA V. VENKOVA

***ABSTRACT**: Digitization in teaching and learning is already an unavoidable global process. The transformation from analog to digital education and the conceptual software products used, are the subject of this report. The aim is to analyze the advantages and disadvantages of the available digital products and to formulate guidelines for consumers. Enabling students to go beyond the traditional classroom and use digital technologies to quickly access the desired information, to visit virtual natural and historical sites and to obtain information from lectures, we help them to be relevant to the new digital world and we create habits and competencies that they will be able to upgrade in the whole learning process.*

***KEYWORDS**: digital education , digital technologies, educational software, digital transformation.*

***JEL:** I20*

ПРЕГЛЕД НА ДИГИТАЛНИТЕ ТЕХНОЛОГИИ В СЪВРЕМЕННОТО ОБРАЗОВАНИЕ

ПОЛИНА В. ВЕНКОВА

***АБСТРАКТ**: Дигитализацията в преподаването и ученето е вече необратим глобален процес. Трансформацията от аналогово към цифрово образование и използването на концептуални софтуерни продукти са предмет на този доклад. Целта е да се анализират предимствата и недостатъците на наличните продукти и да се формулират насоки към потребителите. Стимулирайки учащите да използват дигитални технологии за бърз достъп до желаната информация, за да посетят виртуално природни и исторически обекти и за да имат достъп до материали от учени, ние им помагаме да бъдат подготвени за новия дигитален свят и създаваме в тях навици и компетенции, които ще могат да надграждат в целия учебен процес.*

***КЛЮЧОВИ ДУМИ:** дигитално образование, дигитални технологии, образователен софтуер, дигитална трансформация.*

Въведение

Трансформацията от аналогово в цифрово образование и използваните концептуални софтуерни продукти и технологии са обект на много научни национални и международни доклади.

В далечната 2012 г. в съобщение от Европейската комисията в Европарламента се казва, че децата трябва да развиват своето критично мислене и грамотност в боравенето с цифрови технологии и медии, за да могат да играят активна роля в едно приобщаващо общество. Обръща се внимание, че обучаваните се нуждаят от възможност и насоки как да ползват подходящи за тяхната възраст дигитални технологии и инструменти, които да им помогнат да ползват интернет безопасно и отговорно. [4]

Към днешна дата, след явленията по дигитална трансформация на обмена на информация и особено след скоростното общонационално въвеждане на дигиталното преподаване, по време на Ковид кризата, това съобщение звучи особено актуално.

Движеща е силата на цифровата трансформация е в изграждането на конкурентни предимства в софтуерните продукти, обслужващи образователните процеси.

Значение на цифровите технологии в образованието

– Позволяват използването на изображения, графики, таблици и т н, които улесняват възприемането на нов материал;
– Дигиталните технологии способстват по-лесно разбиране на сложна информация;
– Когато се използват дигитални похвати учебните часове стават по-интересни, което повишава посещаемостта в тях и мотивацията на учениците;
– Софтуерните образователни продукти водят до повишаване на дигиталните умения на учащите;
– Правят възможно обучението на деца с увреждания;
– Спомагат за развиването на екипен дух;
– Поощряват учениците да учат самостоятелно;
– Запълване на детските образователни дефицити може се извършва в удобно за ученика време;
– Достъпът до материали и ресурси е неограничен;
– Има възможност за комуникация с отдалечени обекти/личности/институции;
– Иновативни софтуерни продукти позволяват лесна и бърза преработка на информацията; [12]

За да има възможност за дигитализация на образованието всички обучавани трябва да имат:

– Дигитална грамотност;
– Достъп до Интернет на прилична скорост;
– Минимално изискуеми техническите параметри на мрежата и устройствата;
– Достъп до програми за обработка на информация и лицензирани софтуерни продукти; [5]

Само чрез чрез използването на иновативни методи, базирани на дигитални решения и въвеждането на интерактивност в образованието би се повишил интереса и мотивацията на учащите в процеса на обучение.

Microsoft 365 Education

В продължение на няколко години Министерство на образованието и науката работи съвместно с Майкрософт България по проект за внедряване на Microsoft 365 в българските училища. Проектът предоставя безплатно на училищата софтуер (лицензирани версии на Windows, Office пакет и Minecraft) и има за цел да улесни учители и ученици в достъпът им до Microsoft 365.

През 2020г. във връзка с въведеното извънредно положение в Република България и необходимостта от осигуряване на обучение от разстояние Министерството на образованието и науката създава в домейна edu.mon.bg профили на всички учащи и преподаващи от вида xxx@edu.mon.bg, като за всеки акаунт отговаря на точно определен потребител. Те ще са валидни, докато ученикът е в системата на образованието и могат да бъдат преместени, при преместване на потребителя в друга образователна институция.

Тези акаунти могат да бъдат използвани както за вход в Teams/Office365, така и за създаденото хранилище за учебно съдържание на адрес https://e-learn.mon.bg. [10]

Microsoft Teams

MS Teams е официалното решение на МОН за обучение от разстояние. Тя е интегрирана към потребителите в edu.mon.bg, като ученическите акаунти са свързани с учителските автоматично и данните се съхраняват на сървъри на министерството. По силата на лицензионно споразумение на МОН и Майкрософт, сключено през 2019 година

за осигуряване на лицензи за системата на средното образование, MS Teams се предоставя безплатно на българските училища.

Microsoft Teams е обединена платформа за комуникация и сътрудничество, която комбинира постоянен чат на работното място, видео срещи, съхранение на файлове и интеграция на приложения. [12]

Microsoft Teams осигурява съвременна и модерна виртуална класна стая. Преподавателите могат да създават и оценяват онлайн тестове, след което да дават обратна връзка и бележки на своите ученици.

Microsoft Teams позволява дистанционно обучение. Учителите могат да изнасят уроци на живо онлайн, да показват презентации и да споделят екрана на своя компютър, а учениците да виждат през техните устройства. Достъпът до Teams се осъществява през браузър, чрез инсталиране на десктоп версия или чрез ползване на мобилно устройство и приложение.

Microsoft Teams е лицензиран софтуер от ново поколение, със защитена поща и сигурен файлов обмен. Той позволява учебният процес да стане не само по-интересен за учениците, но и по-сигурен, Програмата е средство да се преподава и учи отдалечено, отвсякъде и по всяко време. [13]

Google G Suite for Education

Благодарение на тясното сътрудничество между Гугъл, МОН и Министерски съвет, в началото на 2020 г. платформата Google G Suite за образованието става напълно безплатна и официално достъпна за всички български учебни заведения в страната и в чужбина. [8]

G Suite е облачната платформа, на български език, предоставяща всички нужни инструменти за провеждане на дистанционно обучение в една учебна организация.

Google G Suite отговаря на изискванията на МОН и включва приложения, които могат да помогнат общуването и организацията на информация в образователните институции.

Платформата предоставя неограничено пространство**,** където документи и файлове се съхраняват "в облак". Информацията е достъпна от всеки компютър, таблет, смартфон през персонален сигурен електронен профил.

Основните инструменти на G Suite са:

- **GMail** е електронна поща, която подрежда входящите писма по теми, за по-лесено и бързо откриване. Gmail включва чат с възможност за текст, видео или гласова комуникация.
- **Google Drive -** предлага неограничено място за съхранение на файлове. Споделяне на индивидуални файлове или папки с целия екип и с хора извън организацията (родители). Има възможност да се създават документи, таблици, форми и презентации.
- **Google Календар -** позволява споделяне и поддържане на няколко календара едновременно, включително и на различни хора – удачен вариант е за планиране на събития, родителски срещи, изпити.
- **Документи, Таблици, Презентации –** служат за създаване на документи, които дават възможност за обработване в реално време от различно място. Съхраняват се автоматично без опасност от загуба на информация.
- **GoogleForms** – място за бързо и лесно създаване на анкети, проучвания, регистрационни форми. Създават се тестове с възможност за оценяване. Получената информация чрез формите, се събира и обработва автоматично в таблици и графики, така че не е необходимо отделно, ръчно въвеждане на информацията.

- **GoogleClassroom** - приложение за организиране на виртуални класни стаи, която улеснява връзката между ученици и учители - както в училище, така и извън него.
- **Google Групи** – служат за създаване или участие в група с обща тема. С един e-mail може да бъде изпратено съобщение до всички участници в групата.
- **Jamboard** - приложение, с което може да бъде заменена всяка интерактивна дъска. Скициране, писане на текст, работа с документ по интерактивен начин.
- **GoogleСайтове** – подпомагат изграждането на уеб сайтове лесно и бързо чрез визуален редактор. Подходящо приложение както за административни цели, така и за училищни проекти, които да разгърнат въображението и уменията на учениците. [6]

Новости в съвременното образование в дигитална среда

От прессъобщение на МОН се разбира, че от учебната 2022/2023год ще се работи с нова единна електронна образователна платформа. Тя ще бъде инсталирана върху облачната среда на Министерството, а достъпът до нея ще бъде с електронните профили в edu.mon. Платформата ще се състои от пет отделни модула, обединени в обща рамка. Учениците ще ползват "дигитална раница". Потребителският интерфейс за работа ще бъде еднакъв за всички, независимо от използваната от училището платформа за дистанционно обучение. Самото съдържание ще бъде филтрирано и поднесено на учениците съобразно тяхната учебна програма.

Модулът ще предоставя също достъп до хранилище с персонализирано дигитално учебно съдържание, определено от преподавателя и насочено към конкретния ученик. Така той ще получава на едно място цялата информация, необходима за неговото обучение, вместо да я търси на различни места в интернет.

Новата платформа ще позволява на учителите сами да създават дигитално учебно съдържание – уроци, упражнения, тестове. За изработването им те ще имат възможност да ползват огромен обем от налични електронни ресурси – текстове, изображения, интерактивни презентации, 3D модели, видео и аудио клипове, виртуална и добавена реалност. Одобрените уроци ще стават достъпни за всички останали учители, а авторите им ще получават заплащане.

Според МОН платформата ще е полезна и за родителите, на които също ще бъде осигурен достъп. Те ще получават конкретна информация какво учат децата им, как се справят по отделните предмети, какви са оценките им и седмичната им програма. [13]

Заключение

Информираността, ангажираността и отговорното поведение, за които образованието може да допринесе и насърчи, не могат да бъдат надценени. Това се свързва с мястото, което то заема при възпроизвеждане на производствената сила на обществото за материалното и нематериалното производство, включително само за себе си, както и с формиране на поведение, базирано на способността да се правят интегрирани избори, благоприятстващи устойчивостта. [1] Давайки възможност на учениците да излязат извън традиционната класна стая и да използват дигиталните технологии, за да достигнат бързо до желаната информация, да посетят виртуално природни и исторически обекти, да получават информация от специалисти в съответните направления - ние им помагаме от най – ранна възраст да бъдат актуални към новия дигитален свят и им създаваме навици и компетенции, които устойчиво и пълноценно ще могат да надграждат през целия процес на обучение. С този темп достигайки 25-годишна възраст ще имат възможностите, опита и познанията на една завършена личност и успешно биха се реализирали на пазара на труда.

ЛИТЕРАТУРА:

[1] Златева, Р. Разбиране за ролята на образованието в постигането на устойчиво развитие, Сборник с доклади от Международна научно-практическа конференция „Устойчиво развитие и социално-икономическа кохезия през XXI век - тенденции и предизвикателства“, АИ „Ценов“, Свищов, том II, с.234-240, 2021.

[2] Иванова, А., Дигиталното поколение и предизвикателствата към образователната система, Русенски университет, Осми Национален семинар по електронно обучение София, 27.11.2009

[3] Стойкова, В., А. Иванова, А. Смрикаров, Добри практики при е-обучение на студентите от дигиталното поколение, Научни трудове на Русенския университет – 2012, том 51, серия 3.2

[4] http://pedagogicnews.uni-ruse.bg, последно посетен 07.04.22г.

[5] https://link.springer.com/article/10.1007/s11528-012-0559-3

[6] http://tvoiatchas.mon.bg/ , последно посетен 07.04.22г.

[7] https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-9641-2016-INIT/bg/pdf, последно посетен 07.04.22г

[8] https://www.mon.bg/, последно посетен 07.04.22г.

[9] http://edu-old.mon.bg/storage/article/, последно посетен 07.04.22г.

[10]https://www.microsoft.com/bg-bg/microsoft-teams/group-chat-software, последно посетен 07.04.22г

[11]https://dechica.com/teams, последно посетен 07.04.22г.

[12]http://www.dipku-sz.net/izdanie/422/proektno-baziranoto-obuchenie-prez-prizmata-na-dizayn-na-uroka-s-fokus-vrhu-razbiraneto , последно посетен 07.04.22г.

[13] https://www.mon.bg/bg/news/4764, последно посетен 07.04.2022г.

Име на автор(ите): Полина Венелинова Венкова
Месторабота: „Баланс Елит“ ЕООД
e-mail: polinav@abv.bg

TRENDS IN SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN BULGARIA[1]

DENISLAV T. ILIEV

ABSTRACT: *Sustainable development is a leading goal of Bulgaria, aimed at constantly improving the standard of living and well-being of present and future generations, establishing a link between economic development, environmental protection and social justice. In order for a country to be sustainably developed, it must have its own plan for the implementation of the Sustainable Development Goals (SDGs). The current economic and financial crisis, together with the crisis caused by the pandemic situation with COVID 19 and the war in Ukraine, creates a number of difficulties in monitoring the progress of the implementation of Bulgaria's strategy for sustainable development.*

KEYWORDS: *Sustainable Development, Sustainable Development Goals (SDGs), National Recovery Plan.*

JEL: *Q01*

ТЕНДЕНЦИИ В УСТОЙЧИВОТО РАЗВИТИЕ В БЪЛГАРИЯ

ДЕНИСЛАВ Т. ИЛИЕВ

АБСТРАКТ: *Устойчивото развитие е водеща цел на България, насочена към константно подобряване на стандарта на живот и благосъстоянието на настоящите и бъдещите поколения, като установява връзка между икономическото развитие, опазването на околната среда и социалната справедливост. За да бъде устойчиво развита една страна тя трябва да има свой план за изпълнение на Целите за устойчиво развитие (ЦУР).*

Настоящата икономическа и финансова криза заедно с кризата предизвикана от пандемичната ситуация с COVID 19 и войната в Украйна, създава редица трудности за мониторинга на напредъка по изпълнението на стратегията на България за устойчиво развитие.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: *Устойчиво развитие, Целите за устойчиво развитие (ЦУР), Национален план за възстановяване.*

JEL: Q01

Въведение

Устойчивото развитие е водеща цел на България, насочена към константно подобряване на стандарта и качеството на живот и благосъстоянието на настоящите и бъдещите поколения, като установява връзка между икономическото развитие, опазването на околната среда и социалната справедливост.

За да бъде устойчиво развита една страна тя трябва да има свой план за изпълнение на Целите за устойчиво развитие (ЦУР). Те представляват набор от цели, свързани с бъдещото международно развитие за периода 2016-2030 г. Постановени са от Организацията на обединените нации и се популяризират като Глобални цели за устойчиво развитие. Те заменят Целите за развитие на хилядолетието, чийто срок изтича в края на 2015 г. Набелязани са 169 специфични подцели от общо 17 цели. „При изготвянето на Националната програма за развитие БЪЛГАРИЯ 2030 е отделено специално внимание на Програмата за устойчиво развитие за периода до 2030 г. на

[1]Докладът е по проект „Устойчиви образователни практики по икономика и математическо моделиране“ с вх. №РД-08-144/01.03.2022г. (Договор РД-21-319/06.04.2022г.), финансиран по НИХТД на Шуменски университет „Епископ Константин Преславски”.

Организацията на обединените нации (ООН) „Да преобразим света“ и на включените в нея 17 глобални Цели за устойчиво развитие. Програмата и Целите са разгледани като рамка на националните политики за развитие, а самата Национална програма за развитие БЪЛГАРИЯ 2030“.

За България като страна членка на ЕС е важно утвърждаването на мултилатерализма, международния ред, основан на правила и върховенството на правото като основополагащи принципи в многостранното сътрудничество.

През септември 2019 г. България се присъедини към Алианса за мултилатерализъм. В качеството си на член на Алианса, България подкрепя инициативите за спазването на международното хуманитарно право, за сътрудничество в киберпространството, за международно партньорство за информация и демокрация, за групата на приятелите по климата и сигурността, за поставянето на равенството в центъра на действията, за принципите относно системите за смъртоносни автономни оръжия.

Тенденциите в устойчивото развитие в България продължава да бъде на преден план дори по време на пандемията от Covid 19, въпреки усещането за забавяне в хода му. Covid 19, безпрецедентно предизвикателство както за България така и за всяка една страна. Изживяната криза през последните години остави дълбоки белези в съвременното поколение, с които всички ще продължат да съжителстват.

Предпоставка за забавянето е устойчивото развитие и целите за България и целия ЕС е и избухването на войната в Украйна. Военната обстановка създаде дефицит и повишаване на цените на определени храни, стоки и горива, което оказва застой в изпълнението на някои от седемнадесетте ЦУР.

Тенденции и напредък към устойчиво развитие в България.

Области на показатели за устойчиво развитие в България

- Глобално партньорство – официална помощ за развитието (ОПР), приоритетни страни партньори са:
  - Западните балкани. Основни сектори и тенденции за развитие: Общество, граждани и добро управление, Медицина, Качество в образованието, Услуги и Икономически сектор, производствен сектор
  - Източно партньорство. Тенденции за развитие са основните сектори: Добро управление, качество на образованието, Здравеопазване, Икономически сектор и услуги, производствен сектор
  - Близкия изток и северна Африка. Тенденции за развитие са основните сектори: Добро управление, качествено образование, Здравеопазване, Икономически сектор и услуги, производствен сектор
  - Африка на юг от Сахара. Тенденции за развитие са основните сектори: Качествено образование, Здравеопазване, Аграрен сектор
  - Азия. Тенденции за развитие са основните сектори: Добро управление и гражданско общество, Качествено образование, Аграрен сектор, Икономически сектор и услуги
- Демографски промени - демографските промени по отношение на заетостта на възрастните работници, наблюдавани в България за 2020 г. и 2021 г. насам, показват лек спад предвид пандемичната обстановка COVID 19. Спад от 97,2% до 89,8%. Промените са по-малко благоприятни или дори неблагоприятни що се отнася до показателите, проследяващи устойчивостта на публичните финанси и адекватността на доходите на възрастните хора.
- Изменение на климата и енергетика - изготвени са национална стратегия за адаптация към изменението на климата и План за действие на Република България

задава рамка за действия за адаптиране към изменението на климата (АИК) и приоритетни направления до 2030 г., като идентифицира и потвърждава необходимостта от действия за АИК както за цялата икономиката, така и на секторно ниво.

Включените сектори са: „Биологично разнообразие и екосистеми“, „Селско стопанство“ „Енергетика“, „Гори“, „Човешко здраве“, „Транспорт“, „Градска среда“, „Туризъм“ и „Води“. Управлението на риска от бедствия се разглежда като междусекторна тема. Годините от 2013 до 2021 г. неизменно се нареждат сред десетте най- топли години в историята. Според обобщената информация от Европейската служба за изменение на климата Коперник (C3S) средната температура на въздуха през изминалата 2021 г. в глобален план е с 0,44 °C по-висока спрямо стандартния климатологичен период (1981 – 2010 г.) и с 0,28 °C по-топъл от новия климатологичен период 1991 – 2020 г. Според по- горе посочените данни преди година е петата най-топла година, с приблизително еднаква аномалия, като 2015 и 2018 г.

- Обществено здраве – динамичността в областта на здравето представлява твърде разнородна илюстрация. Основният показател сочи, че хората освен, че живеят по-дълго, те също живеят по - дълго в добро здраве. Covid 19 открит още през 2019 година подложи на сериозен натиск здравните системи в цял свят и се оказа стрес тест и за българската здравна система. Коронавирусът ясно показа редица проблеми в управлението на сектора, които дълги години не намираха своето решение.
- Природни ресурси - икономиката на България е зависима от непрекъснат наплив от материали и природни ресурси, както и вода, посевни култури, дървесина, метали, минерали и енергийни носители. Част от тези материали се осигурява от внос. Увеличаването на световната конкуренция за природни ресурси води до зависимост превръщайки я в слабо място.

През последните години на високо равнище се използва като добра практика кръговата икономика и свързаните с нея политики за решаване на въпросите относно използването на ресурсите, производството, потреблението и отпадъците. Целта на тази добра практика е затваряне на цикълът на живот на материалите, запазвайки възможно най-дълго стойността на продуктите, материалите и ресурсите в икономиката. По този начин ефективно се намалява генерирането на ненужни отпадъци и използването на основни материали, а чрез това задължително намаляват и свързаните видове натиск. Тенденциите са до 2025 г. поне 55% от битовите отпадъци (от домакинствата и бизнеса) трябва да бъдат рециклирани.

- Социално-икономическо развитие - в България растежът в икономиката е образуван от следните фактори: човешки капитал, заетост, физически капитал (производствени мощности, съоръжения и т.н.), инфраструктура (пътна, водна, енергийна, комуникационна и т.н.), технологично знание (научноизследователска и иновационна дейност, и информационни и комуникационни технологии), както и от общата (съвместната) производителност на изброените фактори. Главно предизвикателство пред образуването на политиките в икономическите политики се състои в откриване на максимално оптималния баланс в следствие на стимулирането на всички горепосочени фактори на производство.
- Социално приобщаване - през 2021 г. Гражданите живеещи под прага на бедността в България достигат 1532 млн. души което е 22.1% от населението в страната ни. Резултатите показват, че всеки пети българин живее под прага на бедност. По това време относителният дял на населението в бедност намалява от 23,4% на 22,1%, това са най-ниските нива от 2015 г. насам.

- Устойчиво потребление и производство - промените в устойчивото потребление и производство от 2000 г. насам представляват разнородна информация за ситуацията, предвид постигнатият напредък по отношение на отстраняване на връзката между все по лошото състоянието на околната среда и растежа в икономиката, по-конкретно що се отнася до въпросите, свързани с отпадъците и емисиите в атмосферния въздух.
- Устойчив транспорт - в националния план за възстановяване на република България ясно са очертани и тенденциите за устойчив транспорт. Стимулиране на електрическата мобилност и обществения транспорт чрез нов закон за електрическата мобилност със стимули на принципа „замърсителят плаща“ с цел достигане на общо 30 000 електромобила, хармонизиране на регулациите за наземния обществен транспорт и създаване на интегрирана национална транспортна схема.

Заключение

Обобщавайки, ще посочим, че необходимостта от устойчивото развитие се разбира и приема от все повече хора в България. Вероятно това, което се желае като „устойчиво развитие“ и това което е необходимо, се свързва със стабилността на обществото по отношение на потреблението, с намаляването му, а дори и с генериране на повече ресурси, отколкото използва [1]. В същото време обаче редица правителства, фирми, отделни граждани нямат желание да инвестират средства, усилия и време за неговото практическо реализиране.

Водещо място при осъществяването на тези промени трябва да имат научните изследвания и иновациите. Освен това при практическото осъществяване на концепцията „Устойчиво развитие“ са необходими спешни и съществени изменения в средата, в която живеем. Нужни са промени в начина на мислене и живота на българите и европейците, както и във взаимоотношението им с природата. Въз основа на система от критерии човечеството следва да създаде за себе си рационален начин на живот, в който да намира отражение мисълта не само за настоящото, но и за бъдещото развитие.

ЛИТЕРАТУРА:

[1] Златева, Р. Разбиране за ролята на образованието в постигането на устойчиво развитие, Сборник с доклади от Международна научно-практическа конференция „Устойчиво развитие и социално-икономическа кохезия през XXI век - тенденции и предизвикателства“, АИ „Ценов“, Свищов, том II, с.234-240, 2021.

[2] Damian, D., & Empoli, G. (2020). The Role of Entrepreneurial Training Designed for Freelancers in Start-Up Creation Process. Retrieved May 25, 2022. From http://www.eia.feaa.ugal.ro/images/eia/2020_2/Damian_Empoli.pdf

[3] European Commission, Joint Research Centr. 2020. Handbook of sustainable urban development strategies. Retrieved May 24, 2022. From https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/bitstream/JRC118841/handbook_of_sustainable_urban_development_strategies__pdf_2.pdf

[4] Lagarde, C. 2022, April 01. The year at a glance. Retrieved May 25, 2022. From https://www.ecb.europa.eu/pub/annual/html/ecb.ar2021~14d7439b2d.en.html

[5] България 2020. 2020. Доброволен национален преглед цели за устойчиво развитие. Последно посещение Май 25, 2022, URL. https://www.mfa.bg/upload/56950/BulgariaVNRBg_FINAL.pdf

[6] Матев, С., Съвременни изменения на климата в България, Докторска дисертация, Софийски университет „Св. Климент Охридски“ (2020)

[7] Министерство на вътрешните работи. 2020, Март 01. Приоритетни страни партньори. Последно посещение Май 24, 2022, URL. https://www.mfa.bg/bg/3852

[8] Министерство на здравеопазването. 2020, Декември 31. Годишен доклад за 2020. Последно посещение Май 25, 2022, URL. https://ncpha.government.bg./uploads/reportsanalyzes/Doklad_za_zdraveto-2020%2B.pdf

[9] Национален статистически институт. 2021, Октомври 25. Брутен национален доход (БНД) - национално ниво. Последно посещение Май 25, 2022, URL https://nsi.bg/bg/content/7831/%D0%B1%D1%80%D1%83%D1%82%D0%B5%D0%BD-%D0%BD%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D0%BD-%D0%B4%D0%BE%D1%85%D0%BE%D0%B4-%D0%B1%D0%BD%D0%B4-%D0%BD%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%BD%D0%BE-%D0%BD%D0%B8%D0

Име на автор(ите): Денислав Тодоров Илиев
Месторабота: Фондация „АДЕЛЕ“, гр. Шумен; “Satean” Foundation, гр. Браила, Румъния; Sida GROUP, гр. Анкона , Италия;
E-mail: d.iliev84@gmail.com

PRINCIPLES OF SUSTAINABILITY AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT - A BASIS FOR IMPROVING EDUCATION[1]

KATYA S. LAZAROVA

ABSTRACT: *Education in sustainable development is an essential tool in changing attitudes towards the environment in terms of international strategies and sustainable development solutions. The creation of a responsible society for the current and the bessed generation requires the creation of a sustainable educational environment. It should integrate environmental, health, civil and environmental education into one whole. Teaching and learning methods in educational institutions require education in the culture of participation in different fields of knowledge, including environmental protection. Therefore, it is necessary for the educational process to build inter-focus links that focus on correlation links education, the environment and natural resources.*

KEYWORDS: *persistence, education,* sustainable development

JEL: *I20, I29, P28*

ПРИНЦИПИ НА УСТОЙЧИВОСТ И УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ - ОСНОВА ЗА УСЪВЪРШЕНСТВАНЕ НА ОБРАЗОВАНИЕТО

КАТЯ С. ЛАЗАРОВА

АБСТРАКТ: *Образованието в устойчиво развитие е основен инструмент в промяната на отношението към околата среда от гледна точка на международните стратегии и решения за устойчиво развитие. За формирането на отговорно общество за настоящото и бедещото поколение е необходимо създаването на устойчива образователна среда. Тя следва да интегрира в себе си екологичното, здравното, гражданското и природосъобразното образование в едно цяло. Методите на преподаване и учене в образователните институции, изискват възпитание в културата на участие в различни области на познанието, включително и в опазването на околната среда. Поради това,е необходимо образователният процес да изгради междупредметни връзки, които да акцентират върху корелационните връзки образование, околната среда и природни ресурси.*

КЛЮЧОВИ ДУМИ: *устойчивост, образование, устойчиво развитие*

Въведение

Образованието изпълнява основна роля в промяната на човешките ценности, начина на живот и формирането на компетенции за изграждане на отговорно гражданско общество. Съвременният свят на свръхдинамика, технологично и икономическо развитие започна да оставя своите негативни следи, не само в локацията на конкретната държава, а и по територията на цялата планета. С оглед на разрастващата се криза на човешкото съществуване, образованието за устойчиво развитие става приоритетно. Оказва се, че предизвикателството в лицето на глобализацията има своята цена. Тя се изразява в нарушаването на баланса между развитието на човешката цивилизация и опазването на екосистемите.

[1]Докладът е финансиран по проект „Устойчиви образователни практики по икономика и математическо моделиране“ с вх. №РД-08-144/01.03.2022г. (Договор РД-21-319/06.04.2022г.), финансиран по НИХТД на Шуменски университет „Епископ Константин Преславски”.

Устойчивото развитие се разглежда като алтернатива на консуматорското общество, като възможност за изход от кризата в отношението към околната среда и към природните ресурси.

Учените търсят „панацеята за световната антропологична проблематика“. А именно, устойчивостта между цялата съвкупност от елементи на консуматорското общество и природата. Взаимовръзките между тези елементи са деформирани от неправилното и неотговорното експлоатиране на природните ресурси. Това води до редица екологични изменения в световен план, и необходимостта от изработването на концепцията за устойчиво развитие. Тази концепция не е против човешкия напредък или спирането на технологичното развитие на човечеството. Напротив, тя ги подкрепя, но само при едно условие – те да не деформират или влияят отрицателно върху биосистемите и природно – ресурсния комплекс.

Ключовите проблеми на прехода към устойчиво развитие имат приложни и практически насоки в психологически, педагогически и методически аспект. Поддържането на биоразнообразието, правилното отношение към климата и рационалното използване на природните ресурси, следва да са приоритет на всички нас. Вниманието на педагозите трябва да бъде насочено към изграждане на една изцяло нова съдържателна тематика, съобразена с нуждата от идеологическа промяна на образованието. Акцентът в образователния процес, следва да е в личностно и социално развитие, което включва екологичните, социалните и икономически измерения на развитието.

Ето защо с настоящият доклад се цели да се разяснят основните принципи на устойчивост и устойчиво развитие, които да усъвършенстват отношението към природата и използването на природните ресурси. По този начин целта ще се обвърже с основни природонаучни компетенции, изградени в периода, през който сме ангажирани в образователните институции.

Образованието в условие на устойчиво развитие и значението му за образователния процес

Интеракцията на подрастващите със света е в пряка връзка и с европейските ключови компетенции, актуализирани в „Европа 2030“ [11].

Идеята за устойчиво развитие е водеща за всички настоящи и бъдещи действия на образователните институции в Европейския съюз. Необходимо е да подкрепят образователни дейности и политики, които активно координират и насърчават обществото към положително отношение и разбиране спрямо устойчивото развитие.

Основната, но не единствена задача на образованието в устойчиво развитие следва да бъде трансформиране на образователния процес във възпитание и социализация, както и изучаване, разбиране, и опазване на околната среда. Това от своя страна ще допринесе за разширяването на възможностите за знания и умения, по отношение на защитата на екологичните ценности, обуславящи устойчивото развитие на обществото Променящото се образование е образование за устойчиво развитие. С него се свързват високи, дано не непосилни, очаквания - да се придържа към традиционни ценности, но и да формира нови в контекста на очакваните многообразни, а оказва се и стремителни, промени [2].

Общата цел на образованието трябва да бъде насочена към осигуряване на такова образование във всички етапи и степени на образователния и научния процес, така че всички ние да допринесем за усъвършенстването на образованието. Наредба № 13, която регламентира гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование, поставя силен акцент върху образователните ядра и акцентира върху амбициите за устойчивост във взаимоотношението „дете- среда“ [8].

През последните години се наблюдава неизменната роля на европейските проекти и инициативи, допринасящи за използването на педагогически иновативни модели, с оглед подпомагането на бъдещия напредък на образованието в устойчиво развитие.

Европейският проект „Глобално образование за устойчиво развитие“ [10] е една от стъпките за дългосрочното стратегическо развитие по отношение на осигуряването на възможности за висококачествена професионална квалификация във водещи Европейски институти. Основната цел на проекта, както и на други проекти като Еразъм + [13], програми и инициативи във връзка с националното и световно устойчиво развитие е рзвиването и изграждането на уменията на учителите за преподаване в един все по-глобализиращ се свят.

Популяризирането на екологичните, социалните и управленските насоки във връзка с принципите на устойчивост и устойчивото развитие, от най-ранна детска възраст е отговорност на членовете на обществото и на всеки педагог. Акцентирането върху устойчиво развитие на бъдещите учители по време на подготовката им в дисциплини, пряко свързани с методическото им обучение е първата стъпка към изграждането на образование в устойчиво развитие.

Устойчивото развитие изисква промяна в мисленето и в начините на действия в ежедневието на членовете на обществото. Ключова роля за тези изменения има образованието. Следователно, за да се мобилизира потенциалът на образователните институции за устойчиво развитие и да се разшири екологична култура на подрастващите, са необходими последователни действия, по отношение на между-предметните връзки в образователния план и взаимовръзката „дете-среда“.

Човекът в повечето случаи не съзнава последствията на своите действия, спрямо околната среда. Съвременният човек осъзнава, че опазването на околната среда е глобална ценност. Паралелно с това, същият, често може да отсъжда например нечия нужда от нова престижна яхта, за да изпълни социалната си функция на успял бизнесмен. Но той, дали е готов при равни други условия да не се възползва от подобна придобивка. Глобалната задача за опазването на околната среда се изразява във вземането на обосновани и екологично насочени ценностните решения. Много често се установява разминаване между заявената екологична отговорност и реализираното екологично поведение. При съвременният човек в момента, в който личните му интереси биват засегнати, проблемът за околната среда остава на заден пан и други социални мотиватори вземат превес.

Всяко човешко действие има отражение върху качеството на околната среда. Съзнанието на хората обаче все още не е достигнало до мотивирано екологично поведение.

Кризата в гражданското екологично съзнание може да бъде преодоляна, когато образователния процес стане част от програмата за екологичното образование. Последното трябва да бъде насочено към консуматорското общество и да акцентира върху уникалността на природната среда. С други думи трябва да се инвестира дългосрочно в изграждането на изгодна за устойчивото развитие на цялото общество ценностна система в обществото.

Възпитанието и образованието са призвани да заложат и изградят новата екологична съвест. Налагането на екологичното морално поведение на човечеството е единственият възможен изход от нарастващата екологична криза.

Принципи на устойчиво развитие в образователния процес

Терминът „образование в устойчиво развитие“ следва да се разбира като обобщаване на действия, които са подчинени на определени принципи на устойчивост. Отчитайки възрастовите особенности на подрастващите, педагозите следва да преценяват в конкретното мероприятие или проектна дейност, кой термин ще използват.

Дали „глобално образование“, „образование в интерес към развитието“, „взаимодействие дете – среда“, „образование в областта на обкръжаващата среда“ или „образование в интерес към устойчивостта“, няма значение. Важното е да се разбере същността, че устойчивото развитие е в основата за усъвършенстване на образованието.

Системата на екологично образование и възпитание обхваща широк кръг от проблеми. Екологичното възпитание и образование днес се основава на нов подход към решаване на проблемите – пренася се акцента от развитието на познавателния процес към самосточтелното научно търсене и намиране на личностния смисъл и ценност на придобитото познание.

Достойнството и чувството за отговорност са основните качества, които се изграждат още в ранна детска възраст. Проявяването на интелигентно участие в обществения живот е в основата на гражданското възпитание. Всички виждаме, че екологичното съзнание все още значително изостава от разрастващата се екологична криза, както по света, така и в България. Образованието и възпитанието са най-ефективната институция, която може да подпомага за обмяната на информация, идеи и методи за усвояване на новите технологии, с цел ускоряването на културната еволюция.

Образованието е ключът към изграждане на глобално мислене у хората, а от тук то е средство за намаляване на глобалните екологични проблеми, пред които е изправено днес обществото ни. Четирите принципа за образование през целия живот, структурирани в Доклада на Международната комисия за образование за XXI век пред ЮНЕСКО (1997) [12] са изключително важни за екологичния напредък: да се научим да знаем; да се научим да правим; да се научим да живеем; да се научим да бъдем все по-актуални.

Образованието в устойчиво развитие позволява придобиването на знания, умения, ценности, подходи и разширява правата на всеки субект в образователния процес. Също така дава възможности за внасянето на допълнителен принос за установяване на устойчиво развитие, за приемане на компетентни и своевременни решения. Осъществяването на отговорни действия спрямо устойчивостта в образованието, ще допринесе за осигуряване на благоприятна обкръжаваща среда, икономически целесъобразна и стабилна.

Усиленото включване на фундаментални въпроси за устойчиво развитие в учебните и образователните процеси и програми, чрез иновативни, комбинирани методи на преподаване и учене, разгръщат възможностите на учащите. Адекватно мотивиране и стремежът за действия в името на устойчивото развитие, от своя страна е основа за бъдещото усъвършенстване на образованието.

Иновативните методи на преподаване и учене в образователните институции, изискват участие в различни области на познанието, включително и в опазването на околната среда. Образованието в устойчиво развитие е основано на принципите на правозащитения подход към образованието, който е насочен главно към качеството на образованието, което е с изключителна актуалност.

В последните няколко години в рамките на педагогическото образование на студентите се използват разнообразни тематични дисциплини , отразяващи спецификата на тяхната педагогическа подготовка. Натрупваният по този начин опит и знания в областта на образование в устойчиво развитие, независимо че не съдържат тази формулировка, се отнасят до устойчивото ориентиране в света на биоразнообразието, климатичните проблеми и енергийната ефективност. Съобразени са с изискванията на приетата през 2016 г. според Закона за предучилищно и училищно образование, Наредба № 13 за Гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование [8]. Съгласно тази наредба очакваните резултати са свързани с изграждането на компетенции, характерни за съответните възрастови етапи. Така се гарантира взаимната

свързаност между образователните етапи, които следва да се надграждат и обогатяват. Основната цел е насочена към придобиване на социални, граждански и екологично устойчиви поведенчески компетентности, пряко свързани със здравето и поддържане на устойчива околна, здравословна, природосъобразна среда.

Темата за ключовите компетентности не е нова за нашето образование. Формалното начало е поставено с приемането на Препоръката на Съвета на Европейския съюз и на Европейския парламент за Рамка на ключовите компетентности за учене през целия активен живот. В основата й е заложена необходимостта от личностно развитие, изграждане на активно гражданско поведение, социално включване и пригодност на трудовата заетост през 21 век.

Наред с основните ключови компетентности, а именно приспособимостта, социалните умения, нерутинното решаване на проблеми, самоуправлението и самоконтрола и системното мислене, образованието в устойчиво развитие допринася и за изграждането на редица умения като инициативност, оценка на риска, креативност, критично мислене, работа в екип, поемане на отговорност и решаване на проблеми.

Посочените компетентности се определят като ключови тъй като:

- са приложими за всички възрасти и за всички форми на обучение;
- правят реално ученето през целия живот;
- осигуряват връзка с пазара на труда;
- са инструмент за измерване на качеството, но и на образователните системи;
- създават възможности за образователна и трудова мобилност;
- осигуряват успешно благополучие на обществото чрез повишаване качеството на живот;
- намаляват риска от социално изключване.

Считам за нужно да се отбележи, че всички ключови компетентности са еднакво важни. Препокриват се и са взаимносвързани. След извършения преглед на литературата [9], следва да се отбележи, че мотивите, свързани с жизнения опит на детето, знанието, което притежава и позицията, която заема в различните жизнени ситуации са от първостепенно значение за изграждането на основите на устойчивото развитие.

В рамките на Българското председателство с Препоръка на Съвета на Европейския съюз от 22 май 2018 г., тези ключови компетентности вече са преобразувани в съответсвие със съвременния начин на учене и преподаване, без обаче да се променя разбирането за обучението и преподаването. Основно се акцентира върху усъвършенстване на уменията в областа на математиката, природните науки, технологиите и инженерството, наричани за краткост STEM системи.

Посредством тях се подчертава значението на образованието за демократично отговорно общество и изграждане на ценности, чрез разширяване обхватът на дигиталните компетентности. Включването на програмиране и киберсигурност в образованието е с цел повишаване качеството и безопасността на живот в новия дигитален свят. Съществуват естествени междупредметни връзки между природния свят и математиката; математиката и изобразителното изкуство; математиката и информационните технологии, природните науки с технологиите и предприемачеството.

Тези връзки посредтсвом нагледно-образния тип мислене могат да се претворят и преоткрият във формите в заобикалящата ни среда, чрез природния материал, пренесен например в творчеството по изобразително изкуство. Основа за усъвършенстване на образованието е създаването и участието в актуални тематични проекти, пряко свързани с образованието в устойчиво развитие. Това може да се постигне чрез изучаване и обследване влиянието на климатичните промени. Например Мисия „Еколог – запазване на биоразнообразието“, Мисия „Пътешественик – на гости в Гренландия“, Проект „Смисалът и значението на процеса рециклиране на използвани материали“,

възможностите за използване на разнообразни възобновяеми източници на енергия – Проект „Алтернативни източници на енергия от природата“, Проект „Ефетивност на работата, посредством пестене на енергия“ и други.

Спецификата на образованието в устойчиво развитие, е че включва концептуални, научно-теоретични и приложно-практически разработки. Същността на стратегията на образованието в устойчиво развитие се състои в неизменната нужда от използването на разнообразни технологии. Тя ориентира както преподавателите, така и обучаващите как да преминат от преподаване на знания и умения за съществуването на съвременното общество към способностите за живеене и действия в непредсказуемото климатично и икономическо бъдеще.

Заключение

За реализация на програмата за образование в устойчиво развитие е нужно използването на мултимедийни образователни програми, подготвяне и мотивиране на учители и преподаватели използващи новите средства за обучение на информационното общество. За постигането на тези цели ще допренесе развитието на виртуални центрове за научно-изследователска работа. Да не забравяме, че в новото информационно общество дигиталните устройства не са само образователни средства. В съчетание с комуникационните технологии, те се превръщат в нов вид образователна среда. Характеристиките на тази среда не се изчерпват само с определението компютъризирана образователна среда. Обхватът на тази образователна среда варира от дидактическото обучение до електронната среда в университета. Така всеки има възможността да избира мястото и времето за учене. Тази нова среда предлага нов начин на мислене и напълно нов вид образование, което не се очертава само в границите на университета. На преден план се поставя въпроса за “ информационната грамотност”. Възможността за виртуална учебна зала, дава възможност да се “посещават” лекции, международни конференции и семинари, без дългосрочно отсъствие от обичайната среда, но и същевременно опазване на околната среда.

Опазването на околната среда чрез образователната система трябва да се превърне в културна институция, която да е част от нов тип съзнание.

Особено място в образованието за устойчиво развитие има квалификацията на учителите. Поради това в съществуващите в страната ДИПКУ е желателно да се предвидят курсове по социална екология и да се акцентира върху аспектите на устойчивото развитие. От съществено значение е обединяването на принципите за устойчиво развитие с учебните програми за подготовка на бъдещите преподаватели. От друга страна структурирането на съдържателните области за интерпретиране на околния свят в приложните и теоретични аспекти на образованието, обединяването на образователния процес (поради заложените общи глобални цели) , както и изграждането на устойчиво природосъобразно и природозащитно поведение, ще допринесът за изграждането на стабилна и положителна взаимовръзка между обучаващите се и екологичната култура. Всичко това ще подпомогне в тенденцията за усъвършенстване на образователния процес .

Екологизацията на учебното съдържание трябва да стане задължителен елемент при изготвянето на учебните програми по различните дисциплини. Това ще ни грантира, че завършващите съответния образователен етап ще имат базова подготовка по образование в устойчиво развитие. По този начин ще си гарантираме стабилно екологично бъдеще.

Целите за устойчиво развитие ще продължават да вдъхновяват вземането на важни стратегически решения относно водената политика за устойчиво развитие, като същевременно не се изключват другите приоритети. На държавите членки няма да им се

налага вземането на строги действия с идеята за колективно постигане на целите за устойчиво развитие в рамките на ЕС.

С оглед изпълнението на заложените глобални цели за устойчивост и устойчиво образование, които са основополагащи за усъвършенстването на образованието е основателно да се твърди, че отвореното за откривателство и анимиращо обучаемите, образователно пространство може да се формулира като например „Креативните възможностите създават иновативи“. Така подрастващите самостоятелно ще откриват индивидуалното място и времето, нужни им за изследването и отриването на заобикалящия ги свят.

ЛИТЕРАТУРА:

[1] Дракър, П., Мениджмънт за бъдещето, София, 1997, Карива

[2] Златева, Р. Разбиране за ролята на образованието в постигането на устойчиво развитие, Сборник с доклади от Международна научно-практическа конференция „Устойчиво развитие и социално-икономическа кохезия през XXI век - тенденции и предизвикателства“, АИ „Ценов“, Свищов, том II, с.234-240, 2021

[3] Илиева, Л., „Анализ на принципите за устойчиво развитие”, Управление и устойчиво развитие, бр. 1-2, 1999

[4] Стойнов, Т., “За стратегията на Република България във връзка с реализирането на Концепцията за устойчиво развитие”, Управление и устойчиво развитие, бр. 1-2, 1999

[5] Михова, К., “Разширяване на Европейския съюз и околната среда”, Управление и устойчиво развитие, бр. 1-2, 2000

[6] Meadowcroft, Planning for sustainable development, European Journal of Political Research, vol.31/4/1997

[7] On the way to sustainable development, Helsinki 1996

[8] Наредба № 13 за Гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование

[9] Коларска Д., Социализация на децата и овладяването на компетенции за общуване в игрово взаимодействие, София, 2020, Авангард принт,с.15, IBSN 978-954-337-402-1

[10] URL: https://www.devedu.eu

[11] URL: https://www.consilium.europa.eu/media/30756/qc3210249bgc.pdf

[12] Делор, Ж., Образованието-скритото съкровище,Париж, Юнеско,1996

[13] URL: https://www. erasmus-plus.ec.europa.eu

Име на автор(ите): Катя Лазарова

Месторабота: Професионална гимназия по ВМЗ „Александър Стамболийски“

E-mail: 2132130033@shu.bg

USE OF DIGITAL TOOLS IN TRAINING IN ECONOMIC DISCIPLINES

RUMYANA ST. ZLATEVA

ABSTRACT: *The rise of digitization in the daily changing world creates a need to promote the development of competences and skills for the use of digital technologies. In the present development, digital tools are discussed as online-based technologies, extremely suitable for implementation in education, because they are the "engine" of the transition from passive to interactive learning. It is indicated that the use of digital tools in the teaching of economic disciplines aims to increase the quality of learning in a digital environment, and beyond that, it leads to the understanding of the need for continuous learning, furthermore the emergence and introduction of new digital tools continues.*

KEYWORDS: *education, digital tools, economic disciplines*

JEL: *A20; A21; A22; A23*

ИЗПОЛЗВАНЕ НА ДИГИТАЛНИ ИНСТРУМЕНТИ В ОБУЧЕНИЕТО ПО ИКОНОМИЧЕСКИ ДИСЦИПЛИНИ[1]

РУМЯНА СТ. ЗЛАТЕВА

АБСТРАКТ: Възходът на дигитализацията в ежедневно променящия се свят поражда необходимост от насърчаване на развитието на компетентности и умения за използване на цифрови технологии. В настоящата разработка дигиталните инструменти се разискват като онлайн базирани технологии, изключително подходящи за внедряване в обучението, защото са „двигател“ на прехода от пасивно към интерактивно обучение. Посочва се, че използването на дигитални инструменти в преподаването на икономически дисциплини цели повишаване качеството на обучение в цифрова среда, а отвъд това, води до осмисляне на необходимостта от непрекъснато учене, най-малкото защото продължава появата и навлизането на нови дигитални инструменти.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: *обучение, дигитални инструменти, икономически дисциплини*

JEL: *A20; A21; A22; A23*

Въведение

Повсеместната дигитализация и произтичащата ускорена трансформация пораждат нужда от нови, дигитални компетентности, ключови за образованието, обучението, ученето, работата и гражданското участие в обществото. Създалата се реалност, в контекста на Covid – 19, също открои множество процеси и услуги, за които дълго се смяташе, че не могат да се позиционират като успешно функциониращи в цифрова среда. Преодоляването на ефектите, породени от недостига на дигитални компетентности, налага необходимостта от интервенции в обучението, насочени към справяне с възникващите пропуски в способността за уверено и разумно ползване на цифровите средства.

[1]Настоящата статия е частично финансирана по проект „Устойчиви образователни практики по икономика и математическо моделиране“ с вх. №РД-08-144/01.03.2022г. (Договор РД-21-319/06.04.2022г.), финансиран по НИХТД на Шуменски университет „Епископ Константин Преславски”.

Очертаният възход на дигитализацията в ежедневно променящия се свят поражда необходимост от насърчаване на развитието на умения за използване на цифрови технологии. Те осигуряват лесно общуване и сътрудничество с помощта на дигитални инструменти и могат да повлияят значимо върху личния и професионалния живот.

Начинът, по който се използват технологиите за обучение може да въздейства върху способите за учене насочени към:

- самостоятелно откриване на нещата и отделяне на по-малко време за обяснения;
- поемане на повече самоконтрол върху ученето;
- сътрудничене и научаване на нови възможности за използване на цифрови средства.

В процеса на обучение следва да се развиват дигитални компетентности, основани на съвкупността от знания, умения, нагласи и опит, както и готовност за непрекъснато учене в условията на променяща се социално-икономическа обстановка. В тази среда за образованието е важно да се осмисля непрекъснато необходимостта от дигитални компетентности и да се подпомогне тяхното усъвършенстване като се използва гъвкав подход на обучение, насочен и към подобряване изживяването на учащите се в процеса.

Констатацията изисква преподаването на знания чрез разработване на ефективни учебни програми, отчитащи съвременните предизвикателствата, иновативни методи на преподаване, стимулиращо обучение, неразделна част от които са дигиталните инструменти. При това трябва да се подчертае ролята на преподавателя, който създава добавена стойност на всеки инструмент въз основа на похватите чрез които го „вписва“ в обучението.

Дигиталните инструменти в обучението по икономически дисциплини

Изучаването на икономически науки формира творческо и критично мислене, и активизира приложно-практическата дейност на обучаемите, позволява да се осмислят процесите на обществено развитие. Обучението по икономически дисциплини става от една страна с традиционните форми за придобиване на първоначални знания. От друга страна формирането на професионални умения и развитието на творчески способности може да се извършва с бизнес игри, тренинги, проекти, решаване на казуси, мултимедийни презентации, дискусии, самостоятелна работа с информационни източници и нормативни документи, и др..

Преподавателят създава пространство за обучение, в което се комуникира, дебатира се, разрешават се съвместно проблеми, намират се решения, работи се в екип. Същевременно самостоятелната работа предполага подготовка за упражнения, за тестове и включва работа в различни среди с нагледни материали, основна учебна и допълнителна литература, Интернет ресурси, писане на есета, реферати, разработване на проекти и др. Всичко това води до формирането на икономическо мислене, и не само.

Може да се твърди, че за подобряване на качеството на обучението по икономически дисциплини водеща е мотивацията на обучаемите. Тя касае тяхната самостоятелна, учебна, творческа, научна дейност и се характеризира със:

- самоконтрол на дейността в процеса на обучение и учене;
- сътрудничество в хода на извън учебните дейности,
- обменяне на информация и овладяване на цифрови технологии.

В настоящата разработка дигиталните инструменти се разискват като онлайн базирани технологии изключително подходящи за внедряване в учебния процес, защото са „двигателя“ на прехода от пасивен модел на обучение към интерактивен такъв.

Дигиталните инструменти са водещи за начините, по които учащите преживяват обучението си, но дигиталните технологии не „трансформират“ природата на самото

обучение. При все това ентусиазмът относно това какво може да бъде постигнато чрез обучение с помощта на технологии следва да е умерен и да се развие по-добро разбиране на реалностите при срещите на учащите с цифровите технологии. На дигиталните инструменти трябва да се гледа като на допълнително средство за привличане на вниманието на обучаемите и за повишаване на мотивацията им за по-добри крайни резултати. Те еднакво ефективно могат да бъдат прилагани при синхронно и асинхронно обучение, при онлайн и офлайн обучение, при присъствено и дистанционно обучение.

За преподавателя е трудно да е запознат с всички налични цифрови инструменти, а и не е необходимо. Трябва да се подчертае, че изборът на подходящи за внедряване в обучението по икономически дисциплини инструменти преминава през планиране, пробиране и прилагане. Независимо дали ще се изпробва инструмент или комбинация от инструменти, основните етапи протичат през:

- избор на съдържание – необходимо е да се разработят и/или адаптират учебни програми, съотнесени към съответния контекст и които да отговарят на конкретните нужди на обучаемите;
- подбор на методи – преди всичко е важно да се почувства необходимостта и да се разбере, че методите, които се използват вече не са достатъчни и/или са нужни по-активни методи на обучение;
- пробиране на дигиталните инструменти – да се вземе под внимание необходимо ли е взаимодействие, достъпни ли са и могат ли да се използват от всички. Подходящо решение е в процеса на обучение да се добавят нови дигитални инструменти и не е нужно непрекъснато да се сменят. Други фактори, които може се вземат предвид е какви инструменти вече познават учащите, колко удобни са за използване, включително на различни устройства, са потенциалните нови инструменти, и не на последно място какви са възприятията за инструментите в контекста на самостоятелната работа.

Познаването на употребата от обучаемите на дигитални инструменти, както и техните нагласи и опит, могат да помогнат на преподавателя да разработи ефективни предметни курсове. По-добрите резултати от обучението идват при внимателно планиране. Отново трябва да се подчертае, че стойност се дава на всеки инструмент въз основа на начина, по който се използва. От друга страна, използването на дигитални инструменти в обучението по икономически дисциплини предоставя набор от възможности за учащите да прилагат знания и умения със собствена скорост и ниво, да развиват умения за критично и творческо мислене, да общуват и да си сътрудничат, както и да работят съвместно и креативно. Сред дигиталните ползи за обучаемите са такива като гъвкавостта на времето и мястото, лекотата на организиране и управление на учебни задачи, възпроизвеждане и преглеждане на учебни материали, визуализиране на изучаваното.

Не се съмняваме, че технологиите могат да мотивират обучаемите, но трябва да се отбележи, че те могат и да породят проблеми с използването им. Ето защо е важно да се разбере кои дигитални инструменти отговарят най-добре на нуждите на конкретните учащи. Още повече, че внедряването в образователния процес на дигитални инструменти се свързва и с необходимостта от ръководене, планиране, организиране, мотивиране, контролиране и регулиране на равнище „преподавател – учащ“.

Сега има много налични дигитални инструменти за основните учебни форми и дейности, за други дейности като съхраняване на документи, планиране и поддържане на връзка с обучаемите, такива, които помагат да се оценяват знания, да се наблюдава напредък, да се получава обратна връзка, да се подобряват уменията. Тези дигитални инструменти варират от една страна от учебна дисциплина до учебна дисциплина, от

друга – от учебна форма до учебна форма, и се свеждат до няколко основни инструмента, които повечето обучаеми е вероятно да използват на даден етап от развитието си.

Основните възможности на дигиталните инструменти корелират с предаването на важна образователна информация във всеки един формат на обучение, развитие на набор от знания, умения и нагласи, който позволява решаването на познавателни задачи в зависимост от интереса и нивото на въвлеченост на учащите.

Целта на използване на дигитални инструменти в обучението по икономически дисциплини се явява засилване на способностите на учащите, осъзнаване, че дигиталните компетентности стават основа на всички съвременни професии и повишаване качеството на обучение в цифрова среда, а отвъд това и осмисляне на необходимостта от непрекъснато учене, най-малкото защото продължава появата и навлизането на нови дигитални инструменти.

При съществуващото огромно количество дигитални инструменти с днешна дата, е препоръчително да се гарантира възможност, осигуряваща свързване – преминаване с един акаунт за всички инструменти, с тясна интеграция помежду им и същевременно с възможност за самостоятелното им използване. Така се обезпечава не само краткотраен ефект, а стратегически се осигурява устойчивост със системна работа. В този аспект, Google предлага множество инструменти, които могат да се окажат полезни в обучението по икономически дисциплини. Разбира се съществуват и други като Canva, Prezi, Pinterest, Trello, Microsoft Teams, Zoom, които могат да намерят с успех приложение в конкретни контексти на обучението по икономически дисциплини.

За едно възможно решение

Продуктите на Google се ориентират както към индивидуалната, така и към съвместната дейност, а за обучението по икономически дисциплини са от изключителна важност комуникациите, кооперирането, взаимодействието. Решенията, които предлага Google създават възможност за лесно, сигурно и безопасно сътрудничество. Спомагат за ефективно образование, обучение и учене, за продуктивност, работейки заедно:

- *Google Drive* предлага шифрован и сигурен достъп до файловете. Споделяните файлове могат да бъдат сканирани предварително и премахвани, ако бъде открит злонамерен софтуер, спам, фишинг. Може да се работи директно в облака, което премахва нуждата от локални файлове и свежда до минимум риска за устройствата. Google Drive се интегрира с Docs, Sheets, Slides – приложения за съвместна работа директно в облака, които дават възможност на членовете на даден екип да създават съдържание и да си сътрудничат по-ефективно в реално време. Може да се работи съвместно по файлове на Microsoft Office, без да се налага да се преобразуват, както и да се редактират и съхраняват още над 100 файлови типа, включително PDF файлове, файлове на CAD-софтуер, графични файлове и др. [1].
- *Google Docs* позволява на преподавател и обучаеми да си сътрудничат онлайн помежду си в реално време направо в прозорец на уеб браузър, както и да редактират заедно в реално време благодарение на лесното споделяне и да ползват коментари, предложения и елементи за действие в подкрепа на работния процес. Могат да се вмъкват @-споменавания, за да се добавят хора, файлове и събития в документите онлайн за разширено сътрудничество. Помощните функции, като „интелигентно писане“ помагат да се пише по-бързо и с по-малко грешки, като така се запазва съсредоточеността върху идеите. Пести се време допълнително с помощта на предложенията за правопис и граматика. Docs предлага свързаност с други приложения на Google – може да се отговаря на коментари направо от Gmail, да се вграждат

диаграми от Google Sheets и лесно да се споделя през Google Meet, да се търси подходящо съдържание и изображения в интернет и в Google Drive направо от Docs [2].

- *Google Forms* служи да се създават и споделят онлайн формуляри и анкети, да се анализират отговори в реално време. Има възможност да се избира от различни типове въпроси, да се пренареждат с мишката и да се персонализират стойностите. Възможно е да се изпращат професионални анкети и формуляри, а също и персонализиране, за да се постигне подходящо оформление. В реално време може да се виждат актуализации на диаграмите с данните от отговорите, или да се отворят необработени данни с Google Sheets за анализ или автоматизация [3].
- *Google Sheets* осигурява съвместна работа по данните, а установена достоверна база за данните в онлайн електронната таблица, позволява лесно споделяне и редактиране в реално време. Могат да се добавят коментари и елементи за действие, за да се поддържа анализа. Може да се анализират в Sheets данни от Google Forms или да се вграждат в Google Docs и Slides диаграми от Sheets. Може да се отговаря на коментари направо от Gmail и лесно да се представят електронните таблици в Google Meet, да се редактират онлайн електронни таблици на Microsoft Excel, без да се преобразуват, и да се добавят разширени функции на Sheets за съвместна работа и подпомагане [4].
- *Google Slides* гарантира създаване, представяне и съвместна работа по онлайн презентации в реално време и то от каквото и да е устройство. Слайдовете благодарение на лесното споделяне и редактирането в реално време се поддържат в синхрон, а развиването на идеите може да става заедно. С бележките на водещия и надписи на живо презентацията максимално улеснява представянето на идеите. Може да се представя във видео обаждания в Google Meet направо от Google Slides. Свързаност има и с Google Sheets – може да се вграждат диаграми, да се отговаря на коментари направо от Gmail или да се търси подходящо съдържание и изображения в интернет и в Google Диск направо от Slides. Може да се редактират онлайн презентации на Microsoft PowerPoint, без да се преобразуват [5].
- *Google Meet* дава възможност за виждане, чуване и споделяне на информация чрез провеждане видео срещи. Meet използва същите защити, които Google прилага за предпазване на информацията и поверителността. Видеоконференциите в Meet се шифроват при пренасянето. В Google Meet, може да се представят бизнес казуси, да се работи съвместно върху задачи по икономика или просто с участниците да се видите лице в лице. Могат да се присъединят поканени гости към онлайн видеоконференция от компютъра си чрез всеки съвременен уеб браузър, без да се инсталира софтуер. На мобилно устройство те могат да се присъединят от приложението Google Meet [6].
- *Google Calendar* може да организира онлайн учебна програма, онлайн синхронни и асинхронни събития. Спестява време за планиране и прави календари за споделяне, които се интегрират безпроблемно с Gmail, Drive, Sites и Meet , така че винаги се знае какво следва. Планират се бързо събития, като се проверяват и наслояват календари в един изглед. Може да се споделят календари, така че да се виждат пълни подробности за събитието или просто свободни дати [7].
- *Google Sites* се свързва с всеки друг продукт на Google. Предлага начин за представяне на информация онлайн и няколко основни шаблона. Тези шаблони са създадени за онлайн проекти с по-малък обхват, а основната

атракция е безпроблемното свързване с всички други продукти на Google. Sites е свързан с всичките профили в Google чрез имейл адреса на създателя му, така че да има незабавен достъп до всичко, запазено на неговия Google Drive. Google Sites работи по подобен начин на Google Docs. Предоставя предимство при сътрудничество – може да се предостави достъп за редактиране на съдействащите членове на екипа, а тези с достъп до черновата могат да редактират в реално време, точно както в Google Doc [8].

- *Google Scholar* предоставя начин за широко търсене на научна литература. От едно място може да се търси в много дисциплини и източници – статии, доклади, книги, резюмета и съдебни становища от академични издателства, професионални дружества, онлайн хранилища, университети и други уеб сайтове. Така може да се помогне на обучаемите да станат по-добри изследователи. Google Scholar помага да се създаде критична способност за оценяване на информацията и достъп до последните разработки във всяка област на изследване [9].
- Blogger позволява да се създават индивидуални и колективни блогове и да се добавят в тях най-различни материали: документи, календари, карти и др. Избира се измежду готови за употреба шаблони с гъвкаво оформление и стотици фонови изображения или се създава нещо напълно ново. С помощта на вградения в Blogger анализ може да се разбере кои публикации са популярни. Може да се използва за различни образователни причини – ангажиране на обучаемите да записват записи в дневника и да оценяват придобитите знания [10].

Трябва да се подчертае, че овладяването на дигитални средства от обучаемите допринася за развитието на креативността им, за формиране на критично мислене и развитие на аналитични разсъждения, насочени към познавателна активност, при това не само в областта на икономическите знания, и развиване на способности за:

- извършване на анализ на съдържанието на документи, свързани с изследваните проблеми, за разработване на реферати, есета, курсови и дипломни работи, за участие в научни конференции, за подготовка на доклад, статия, презентация;
- разработване на критерии за самоконтрол на знанията по икономически дисциплини и пълноценното им разбиране и използване в образователния процес;
- самостоятелно получаване на допълнителни икономически знания и прехвърляне на тези знания в различни сфери;
- адаптиране към променящите се социално-икономически условия;
- комуникиране и взаимодействие с колеги в образователна обстановка;
- вземане на решения с отчитане съвременните реалности на дигиталната среда.

Заключение

В дигиталния ни свят е разбираемо защо академичните изследвания все по-често се насочват върху потенциала на различни дигитални инструменти да усъвършенстват, да разширяват, да обогатяват образованието, обучението и ученето. Цифровите технологии вече са неразделна част от опита на обучаемите извън образователна среда. Въпреки че дигиталните инструменти позволят провеждането на нови форми на образование, обучение и учене, те сами по себе си не могат да гарантират постигането на ефективни и подходящи резултати.

Според главния изпълнителен директор на Google Сундар Пичай, сама по себе си технологията не подобрява образованието, но може да бъде мощна част от решението [11]. Трябва да се отбележи, че не технологиите, а образователните цели следва да имат

водеща роля като обучаемите разберат не само как се работи с инструментите, но и каква е ползата от тях. При това никога не бива да се забравя и за педагогическата целесъобразност при използването на едни или други дигитални средства.

ИНФОРМАЦИОННИ ИЗТОЧНИЦИ:

[1] Google Drive, https://www.google.com/intl/bg_bg/drive/
[2] Google Docs, https://www.google.com/docs/about/
[3] Google Forms, https://www.google.com/intl/bg/forms/about/
[4] Google Sheets, https://www.google.com/sheets/about/
[5] Google Slides, https://www.google.com/slides/about/
[6] Google Meet, https://meet.google.com/
[7] Google Calendar, https://www.google.com/intl/bg/calendar/about/
[8] Google Sites, https://sites.google.com/new
[9] Google Scholar, https://scholar.google.com/
[10] Blogger, https://www.blogger.com/about/
[11] Google Workspace for Education, https://edu.google.com/intl/ALL_us/

Име на автор(ите): Румяна Стойкова Златева
Месторабота: ШУ „Епископ Константин Преславски“
E-mail: r.zlateva@shu.bg

СЪДЪРЖАНИЕ

ПЛЕНАРНИ ДОКЛАДИ **3**

DEVELOPMENT OF WORLD ECONOMY IN THE FOCUS OF TECHNOLOGY AND KNOWLEDGE: ANALYSIS OF PROGRESS, FROM TRANSISTOR TO METAVERSE PHENOMENON, **ALI O. BALKANLI** 4

ПОВЫШЕНИЕ КАЧЕСТВА ИНЖЕНЕРНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УНИВЕРСИТЕТЕ НА ОСНОВЕ МЕЖДУНАРОДНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА И РЕАЛИЗАЦИИ СОВМЕСТНЫХ ПРОЕКТОВ, **Е. С. МИЩЕНКО, Н. Г. ЧЕРНЫШОВ**..... 13

ТЕМАТИЧНА СЕКЦИЯ - ИКОНОМИЧЕСКИ НАУКИ – ВЪЗМОЖНОСТИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА **23**

КОМПЕНСИРАНЕ НА НЕБИТОВИ КРАЙНИ КЛИЕНТИ НА ЕЛЕКТРИЧЕСКА ЕНЕРГИЯ – СЧЕТОВОДНИ ПРОБЛЕМИ И РЕШЕНИЯ, **СТАНИСЛАВА ПАНЧЕВА**..... 24

ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА РАЗШИРЯВАНЕ НА ИНСТРУМЕНТАРИУМА НА КАПИТАЛОВИТЕ ИЗТОЧНИЦИ НА КООПЕРАТИВНИЯ БИЗНЕС МОДЕЛ, **СЛАВЕНА Г. СТОЯНОВА** 30

ИНОВАЦИИТЕ ВЪВ ФОРМИТЕ ЗА РАЗПЛАЩАНЕ В МЕЖДУНАРОДНАТА ТЪРГОВИЯ, **ИРЕНА П. НИКОЛОВА**..... 35

OPEN BANKING – КОГАТО КОНКУРЕНТИТЕ ЗАРАБОТЯТ ЗАЕДНО, **НАДЯ В. ГЕОРГИЕВА** 41

ФИНАНСОВО-СЧЕТОВОДНИ ПРОБЛЕМИ ПРИ фИНАНСИРАНЕТО НА СПОРТНИ КЛУБОВЕ ОТ МИНИСТЕРСТВОТО НА МЛАДЕЖТА И СПОРТА, **СТАНИСЛАВА ПАНЧЕВА, КИРИЛ К. БОНЕВ** 48

ДОВЕРИЕТО – ЕВОЛЮЦИОНЕН ФАКТОР В РАЗВИТИЕТО НА МАРКЕТИНГ НА ВЗАИМОВРЪЗКИТЕ, **РАЛИЦА В. ЯНЕВА**..... 56

ВЪЗДЕЙСТВИЕ НА МЕТОДА НА КУМУЛАТИВНИЯ ЕФЕКТ ВЪРХУ ФИНАНСОВОТО СЪСТОЯНИЕ НА ФИРМАТА, **ЦВЕТЕЛИНА В. НЕНКОВА** 65

ДИАГНОСТИКА ФИНАНСОВОГО СОСТОЯНИЯ ОРГАНИЗАЦИИ: ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ РЕШЕНИЯ, **ELENA S. MISHCHENKO, TATYANA A. BONDARSKAYA** 73

ОРГАНИЗАЦИОННО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ СИСТЕМЫ МЕЖРЕГИОНАЛЬНОЙ ПРОМЫШЛЕННОЙ КООПЕРАЦИИ, **ЕЛЕНА С. МИЩЕНКО, ОКСАНА В. БОНДАРСКАЯ** 83

ДИНАМИКА НА ПРИХОДИТЕ НА ДЪРЖАВНИЯ БЮДЖЕТ ЗА ПЕРИОДА 2017-2021 ГОДИНА, **СТАНАИЛА С. НЕЙКОВА-КАРАГАЕВА**..... 86

МЕТОДИ ЗА ПРЕДСТАВЯНЕ И ОТЧИТАНЕ НА ПАРИЧНИТЕ ПОТОЦИ, **ВИКТОРИЯ А. АТАНАСОВА**..... 94

ПОКАЗАТЕЛИ ЗА ЕФЕКТИВНОСТ НА ДИГИТАЛНИ МАРКЕТИНГОВИ СТРАТЕГИИ В УСЛОВИЯТА НА КРИЗА, **РОСИЦА Г. СТОЯНОВА**..... 99

ИНОВАТИВНИ ПРАКТИКИ ПРИ УПРАВЛЕНИЕ НА ЧОВЕШКИТЕ РЕСУРСИ В ПРОЕКТНИТЕ ДЕЙНОСТИ, **СИМОНА К. КИРОВА** 106

РОЛЯ НА СЧЕТОВОДНАТА ИНФОРМАЦИЯ ПРИ УПРАВЛЕНИЕ НА ПРЕДПРИЯТИЕТО, **ЙОЗНУР О. АЗЕМ**..... 114

ТЕМАТИЧНА СЕКЦИЯ - УСТОЙЧИВОСТ И УСТОЙЧИВО ОБРАЗОВАНИЕ 121

УНИВЕРСИТЕТЪТ И НЕГОВИТЕ ЦЕННОСТИ В СЪВРЕМЕННИЯ СВЯТ, **ТЕОДОРА РИЗОВА**..... 122

УПРАВЛЕНИЕ В ОБРАЗОВАНИЕТО ЧРЕЗ АЛГОРИТМИ ЗА УПРАВЛЕНИЕ, **ДЕНИЦА П. ЗАГОРЧЕВА-КОЙЧЕВА** 130

УПРАВЛЕНИЕ НА ПЕРСОНАЛА ЧРЕЗ ИЗПОЛЗВАНЕ НА ИНОВАТИВНИ МЕТОДИ ИЗВЪН РАБОТНАТА СРЕДА, **ДЕНИЦА П. ЗАГОРЧЕВА-КОЙЧЕВА**..... 136

ИНОВАТИВНА ФОРМА – STEAM-АТЕЛИЕ ЗА 5 – 7 - ГОДИШНИ ДЕЦА, **ЙОРДАНКА Д. ИЛИЕВА** 142

КЛЮЧОВИ КОМПЕТЕНЦИИ ЗА УСТОЙЧИВО ОБРАЗОВАНИЕ СПОРЕД ЕВРОПЕЙСКИТЕ ПРИОРИТЕТИ И БЪЛГАРСКОТО ЗАКОНОДАТЕЛСТВО, **РУМЯНА В. СТАНЕВА**..... 149

СЪВРЕМЕННИ МЕТОДИ НА КОМУНИКАЦИЯ В УСЛОВИЯТА НА ЕЛЕКТРОННО ОБУЧЕНИЕ, **ЖЕНЯ Н. ГЕОРГИЕВА** 157

ПРАКТИКУМ ПО ПРИЛОЖНО ИЗКУСТВО ЗА СОЦИАЛИЗАЦИЯ НА ХОРА С ФИЗИЧЕСКИ УВРЕЖДАНИЯ, **ДЕЛЯНА И.ТЕНЕВА** 164

ЕВРОПЕЙСКИ ОБРАЗОВАТЕЛНИ ПРОГРАМИ - ОБРАЗОВАТЕЛНА ИНТЕГРАЦИЯ ЧРЕЗ ПРОЕКТИ В СЪВРЕМЕННИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ, **ПЛАМЕНА Д. НЕДЕЛЧЕВА**..... 172

ПРЕГЛЕД НА ДИГИТАЛНИТЕ ТЕХНОЛОГИИ В СЪВРЕМЕННОТО ОБРАЗОВАНИЕ, **ПОЛИНА В. ВЕНКОВА**..... 181

ТЕНДЕНЦИИ В УСТОЙЧИВОТО РАЗВИТИЕ В БЪЛГАРИЯ, **ДЕНИСЛАВ Т. ИЛИЕВ**..... 186

ПРИНЦИПИ НА УСТОЙЧИВОСТ И УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ - ОСНОВА ЗА УСЪВЪРШЕНСТВАНЕ НА ОБРАЗОВАНИЕТО, **КАТЯ С. ЛАЗАРОВА**..... 191

ИЗПОЛЗВАНЕ НА ДИГИТАЛНИ ИНСТРУМЕНТИ В ОБУЧЕНИЕТО ПО ИКОНОМИЧЕСКИ ДИСЦИПЛИНИ, **РУМЯНА С. ЗЛАТЕВА**..... 198